

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Українське філософсько-економічне наукове товариство

ПЕРЕТВОРЕННЯ БУТТЯ ЛЮДИНИ І СОЦІУМУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Монографія

За науковою редакцією
З. Е. Скринник, А. Ф. Карася

Львів
ЛНУ ім. Івана Франка
2024

УДК 141.7
П 27

Авторський колектив

В. П. Мельник, А. Ф. Карась, З. Е. Скринник,
О. О. Борзенко, М. Г. Братасюк, М. С. Гальченко,
А. А. Гриценко, Т. О. Гупалюк, Т. П. Дяк,
І. В. Жеребило, О. М. Іванов, Н. В. Іванова,
В. В. Льїн, А. А. Льїна, Г. В. Льїна, З. М. Комаринська,
Ю. І. Копицяк, В. В. Липов, М. М. Литвин, М. В. Ліпін,
Т. О. Панфілова, Д. В. Погрїбна, С. В. Пролеев,
Л. В. Рижак, І. І. Руденко, Н. В. Савчук, Л. М. Сафонїк,
О. А. Федорчук, О. О. Шморгун

Рецензенти:

д-р філос. наук, проф. *Є. Р. Борїнштейн*
(Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського);
д-р філос. наук, проф. *В. С. Бліхар*
(Львівський державний університет внутрішніх справ);
д-р філос. наук, доц. *А. А. Кравченко*
(Державний торговельно-економічний університет)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № № 73/10 від 30 жовтня 2024 р.)*

П 27

Перетворення буття людини і соціуму в контексті сучасного цивілізаційного розвитку : монографія / [В. П. Мельник, А. Ф. Карась, З. Е. Скринник та ін.] ; за наук. ред. З. Е. Скринник, А. Ф. Карася. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2024. – 302 с.

ISBN 978-617-10-0890-8

Розглядаються проблеми: перспективи людини в добу інформаційної цивілізації; конструювання образу соціальної реальності в масовій свідомості; віртуалізація соціуму; утопічна свідомість і соціальна реальність: чому суспільство не чує голосу еліти.

УДК 141.7

© Мельник В. П., Карась А. Ф., Скринник З. Е. та ін., 2024
© Львівський національний університет імені Іванка Франка, 2024
ISBN 978-617-10-0890-8 © Українське філософсько-економічне наукове товариство, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
-----------------------	----------

Частина перша

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ЗА УМОВ ВПРОВАДЖЕННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ	8
--	----------

<i>Розділ 1.1. Суперечності та комплементарність цифрових і соціально-економічних перетворень</i>	<i>8</i>
<i>Розділ 1.2. Економічний дискурс перед викликами сучасності</i>	<i>23</i>
<i>Розділ 1.3. Модус технократичного у фокусі віртуалізації духовного: ціннісно-смысловий аспект.....</i>	<i>35</i>
<i>Розділ 1.4. Віртуалізація економіки інформаційних платформ: як забували свобода і безоплатність</i>	<i>43</i>
<i>Розділ 1.5. Публічне управління й адміністрування: від полісу до е-урядування.....</i>	<i>53</i>

Частина друга

ПЕРСПЕКТИВИ ЛЮДИНИ ЗА УМОВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.....	61
--	-----------

<i>Розділ 2.1. Людина як цивілізаційний феномен у контекстах технонауки.....</i>	<i>61</i>
<i>Розділ 2.2. Цивілізаційний процес як здійснення громадянської етичності в контексті розгортання емпатичного розуму</i>	<i>75</i>
<i>Розділ 2.3. Основні детермінанти гуманізації економічної діяльності та освіти</i>	<i>102</i>
<i>Розділ 2.4. Віртуальність фінансів чи віртуальність свободи?</i>	<i>109</i>
<i>Розділ 2.5. Креативи педагогічного мислення в ситуації кризи: досвід і перспективи.....</i>	<i>115</i>
<i>Розділ 2.6. Громадянське суспільство як рушій гуманізації соціальної політики</i>	<i>123</i>

Розділ 2.7. Імперативи виживання на тлі кризи світу «фінтех» 128

Частина третя

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ 135

Розділ 3.1. Глибинна трансформація мисленнєвої парадигми як шлях до подолання проблем глобального світу 135

Розділ 3.2. Сміслоконструююче значення мови у формуванні світоглядних орієнтирів та соціального простору 152

Розділ 3.3. Роль нових медіа у формуванні образу соціальної дійсності..... 163

Розділ 3.4. Від відеології до відеоніміки: візуальне мислення в інформаційно-цифровій реальності..... 166

Розділ 3.5. Модернізація соціальної сфери в Україні: соціальні запити і реальність 173

Розділ 3.6. VUCA-світ як нова соціальна дійсність..... 189

Розділ 3.7. Освіта в контексті фінансової цивілізації: генерація нових структур масової свідомості 199

Частина четверта

УТОПІЧНА СВІДОМІСТЬ VERSUS СОЦІАЛЬНА ДІЙСНІСТЬ: ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ ЕЛІТИ 210

Розділ 4.1. Модернізація еліти: здійснення необхідного 210

Розділ 4.2. Чому суспільство не чує голосу еліти? 220

Розділ 4.3. Традиція чи новий модерн: відродження ефективних національних еліт у сучасному світі 235

Розділ 4.4. Концепт еліти в реаліях інформаційного суспільства 259

Розділ 4.5. Формування елітарності в контексті наукової освіти: необхідність можливого 267

Розділ 4.6. Парадокси «формування еліти»: освітній вимір..... 277

ВИСНОВКИ 286

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ..... 289

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ..... 300

ПЕРЕДМОВА

Пропонована колективна монографія виконана в контексті дослідження проблем, особливостей і перспектив трансформації буття людини і соціуму в процесі сучасного цивілізаційного розвитку. Авторський колектив складається з фахівців, які працюють в галузях гуманітарних, соціально-політичних та економічних наук. Це дозволило досить панорамно на міждисциплінарному рівні висвітлити виклики, загрози і сутнісні тенденції перетворення суспільних відносин на сучасному етапі глобалізації, зокрема стосовно розвитку української дійсності в різних сферах життя.

Провідною тенденцією глобального розвитку є цифровізація. Викликані нею перетворення стосуються не лише технологічного прогресу – вони проникли у всі сфери життєвого світу людства. У першій частині монографічних розділів розглядається специфіка та вплив цифровізації на суперечності й динаміку соціально-економічних відносин та публічне управління й адміністрування. Окреслюється стратегія ефективної взаємодії народу і влади та переходу до нового типу демократичного урядування, умови якого потребують поглиблення публічної сфери і прозорості в державній системі прийняття рішень та делегування повноважень самоврядним громадам і громадянському суспільству.

У другій частині розділів досліджується особливості становлення інформаційного суспільства і глобалізації щодо їхнього впливу на перспективи розвитку людини. Простежується специфіка пришвидшеного процесу зрощення науки і техніки в напрямку поєднання «нано-біо-комп'ютерних технологій» і формування єдиного соціального комплексу «технонауки». Нові перспективи розглядається у призмі взаємозв'язку між цивілізаційним процесом і формуванням громадянського суспільства в аспекті здійснення індивідуальної свободи людини і подолання політичного насильства.

Проведена думка про наукову доцільність інтерпретувати еволюційно-цивілізаційний процес у контексті семіозу та ролі знаково-символічних форм комунікації стосовно опосередкування нею реальності і розуму. Визначаються детермінанти гуманізації соціальної політики, освітньої та економічної діяльності з погляду на втілення «емпатичного розуму» й відповідної етичної аксіології та дискурсивно-інституційних норм суспільної організації, орієнтованих на ідею «постлюдини», зважаючи на її конроверсійність.

У третій частині розділів проаналізовані сучасні особливості конструювання соціальної дійсності. Її чинниками зокрема виступають: глибинна трансформація мисленневих парадигм, моделювальна функція знакових систем і пов'язаних з ними особливостей мови, мовлення і комунікації. Останні, перебуваючи під впливом інформаційно-цифрових медіа та «відеології», здатні інтенціювати особливі стани сприйняття й розуміння реальності, впливаючи на формування масової свідомості і громадської думки, зокрема в сенсі їхньої гібридизації та симулякризації.

У зв'язку з подібними проблемами однією з провідних ідей всієї монографії є проведення думки про необхідність піднести сучасні особливості життєвого світу людини і суспільства до рівня міждисциплінарної філософської рефлексії. Це спонукає повному враховувати взаємозв'язок між природничо-науковим і гуманітарним знанням, раціональною і чуттєво-емоційною складовими інтелекту і культури, когнітивною і тілесною передумовами креативного мислення і розуму, посилюючи їхній критичний, системний та інтеграційний потенціали. Потреба власне в інтегральній здатності мислення стає провідною для «подолання тотальної кризи постсучасного світу».

Авторський колектив переконаний, що невід'ємними компонентами нового мислення, обумовленого сучасними глобально-цивілізаційними викликами, є його нерозривний зв'язок з конструюванням людської суб'єктивності, заснованої не тільки на запитах про природу реальності і світу, але й на актуалізації моральної співчутливості, емпатії та природної схильності людей до співробітництва в сенсі альтруїстичній

турботи людини про саму себе та іншу людину. Це потребує поглибленого розуміння феномену і цінності свободи, осмисленої передусім в її етичному, соціальному, політичному і глобально-екологічному аспектах *відповідальності* перед Іншими та перед життям як таким.

У ситуації геноцидної війни Росії з відкрито артикульованою її владою метою знищення українського народу та його держави, цивілізаційний розвиток людства опинився в доленосній точці біфуркації: світ піде шляхом політичної демократії чи повернеться до глобального авторитаризму і насильства над людиною? Тімоті Снайдер, відомий американський історик, промовисто кваліфікує місце і значення України у світовій історії: у вступній лекції до курсу «Making of Modern Ukraine» (01.09.2022) студентам Єльського університету США він зауважив: «В основному все, що відбувається в європейській історії, відбувається в історії України, просто трохи інтенсивніше, а іноді трохи раніше. ... Україна знаходиться в абсолютному епіцентрі багатьох подій, які ми вважаємо центральними»¹. У цьому аспекті в четвертій частині та низці інших розділів висвітлюється гуманітарна й соціально-політична проблематика, спричинена війною Росії проти України, розглядаються особливості функціонування «української еліти» щодо її ролі та участі в демократичній організації суспільної і політичної ефективності і загалом – безпекової стабільності України.

Автори монографії дотримуються думки, що шлях до подолання насильства і досягнення мирного міжнародного співробітництва за умов сучасного інформаційного суспільства і глобального розвитку є цілком можливим, якщо людина свідомо буде готова до добрих змін в собі, знатиме в чому вони полягають та емоційно бажатиме, тобто буде здатною до їхнього здійснення.

¹ Snyder T. The Making of Modern Ukraine. Class 1: Ukrainian Questions Posed by Russian Invasion. September 1, 2022. URL : https://www.youtube.com/watch?v=bJczLlwp-d8&ab_channel=YaleCourses

Частина перша

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ЗА УМОВ ВПРОВАДЖЕННЯ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Розділ 1.1. СУПЕРЕЧНОСТІ ТА КОМПЛЕМЕНТАРНІСТЬ ЦИФРОВИХ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Динамізм науково-технічних і соціально-економічних перетворень викликає суттєві зміни у співвідношенні різних складових суспільного розвитку, внаслідок чого притаманні цьому процесові внутрішні суперечності проявляються зовні у формі диспропорцій, порушень стабільності, неузгодженостей і конфліктів. На сучасному етапі серцевиною техніко-технологічних змін є цифровізація, яка торкається усіх сфер розвитку суспільства і викликає важливі трансформації всієї системи суспільно-економічних відносин.

Перш за все, потрібно з'ясувати структуру суспільних відносин, що взаємодіють у цьому процесі. Структурування цих відносин дозволяє виділити в них такі основні складові:

- відношення людини до речі (безпосередньо це відношення не є ні соціальним, ні економічним, воно є просто предметним, але оскільки людина за своєю природою є суспільною істотою, постільки її відношення до речі імпліцитно є соціальним). Прикладом можуть бути такі категорії, як корисність, споживча вартість, споживання тощо;

- відносини між людьми з приводу речових благ (наприклад, розподіл, обмін, дар речей, оброк тощо);
- відносини між людьми, уречевлені у благах і представлені у формі об'єктного буття людини (вартість та її похідні: додана вартість, витрати у вартісній формі тощо);
- відносини між людьми, представлені як відношення до речі, в якій втілене людське буття: праця, час життєдіяльності (товар, основний капітал, власність тощо);
- відносини між людьми, представлені як відношення самих об'єктних форм буття людини (ціна як ідеально виражена у грошах вартість, земельна рента як плата за землю тощо);
- відносини між людьми з приводу забезпечення матеріальних умов життєдіяльності людини (забезпеченість житлом, продуктами харчування, медичними послугами тощо);
- відносини між людьми з приводу відповідності виробничих відносин і умов життєдіяльності (заробітна плата, пенсії тощо);
- відносини між людьми з приводу формування здібностей до праці (освіта, виховання, професійна підготовка тощо);
- відношення до свідомості та почуттів, у яких відображені умови життєдіяльності людини (безпосередньо це відношення не є ні економічним, ні соціальним, але оскільки свідомість за своєю суттю є соціальними феноменом, то імпліцитно це відношення також є соціальним за формою і економічним за ідеально представленим у ньому змісті). Прикладом тут можуть служити такі категорії, як задоволеність умовами життєдіяльності, оцінка свого соціального статусу, індекс щастя тощо.

Перший і останній структурні елементи соціально-економічних відносин мають граничний і перехідний характер, з одного боку, до відносин людини з природою, з другого – до відносин людини з ідеальною сферою свого буття. Усі інші структурні елементи утворюють рівні соціально-економічних відносин, які відрізняються формами буття і мають специфічні

властивості щодо пізнання і впливу на них. Так, відносини між людьми з приводу речових благ можуть бути описані та пізнані безпосередньо, вони також піддаються безпосередньому впливові людей унаслідок їхніх дій.

На відміну від цього, відносини між людьми, уречевлені у благах і представлені у формі об'єктного буття людини, не можуть бути відображені безпосередньо. Для їх пізнання необхідним є складний теоретичний аналіз. На ці відносини також не можна вплинути безпосередньо. Змінювати їх можливо лише через зміну матеріальних умов, наприклад, удосконалюючи засоби виробництва, підвищуючи продуктивність праці тощо. Це принципово важливо знати для забезпечення ефективного управління соціально-економічним розвитком.

Щодо вирішення завдань розкриття взаємодії цифрових і соціально-економічних перетворень ця класифікація може бути конкретизована через угруповання і врахування специфічного аспекту аналізу:

- техніко-технологічні відносини, які включають відношення людей до способів обробки матеріалів: 1) уречевлених у засобах виробництва (техніка); 2) представлених зміною предметів внаслідок застосування знарядь праці (технологія); 3) утілених у здібностях і вміннях працівників здійснювати визначений техніко-технологічний процес (професійна кваліфікація);
- фінансово-економічні відносини, які включають відносини між людьми: 1) через відношення до предметного втілення витрат праці та часу виробника (вартісні відносини); 2) через відношення до буття вартості, відокремленого від предметного втілення (гроші та фінанси); 3) як безпосереднє спілкування з приводу забезпечення скоординованого руху товарів і грошей (управління у фінансово-економічній сфері);
- соціально-економічні відносини, які включають відносини між людьми: 1) з приводу включення робочої сили у процес виробництва (наймання на роботу); 2) з приводу відшкодування витрат праці виробника (заробітна плата);

3) з приводу забезпечення відповідності статусу і доходів суб'єкта (пенсійне забезпечення, пільги і винагороди).

Техніко-технологічна і соціально-економічна складові суспільного розвитку перебувають у складній рефлексивній взаємодії. У фундаментальній структурі суспільного розвитку техніко-технологічні процеси визначають соціально-економічні (наприклад, примітивні знаряддя праці і технології обумовлюють первіснообщинний устрій, а розвинене машинне виробництво – капіталістичні відносини). Але в актуальній структурі цей зв'язок є оберненим: у кожний момент розвиток техніки і технологій залежить від соціально-економічних відносин (організації праці, освіти, механізмів господарювання, стимулів тощо).

Цифровізація як серцевина сучасного етапу техніко-технологічного прогресу має своїм наслідком корінні зміни як в організації виробництва, так і в повсякденному житті. Смартфон, інтернет речей, доповнена реальність, цифрове виробництво, криптовалюта, блокчейн, автоматизація, машинне навчання, штучний інтелект стають радикальними технологіями повсякденного життя людей¹. На Конференції Організації Об'єднаних Націй з торгівлі і розвитку було констатовано, що 2018 року вперше кількість людей, котрі користуються Інтернетом, перевищила половину населення світу. Стало загальноновизнаним, що «цифровізація породила нову хвилю інновацій, яка матиме глибокі наслідки для людства, змінюючи стосунки між громадянами, державою і бізнесом, а також приведе до перетворення структури суспільства і економіки. Темпи економічного зростання, продуктивність праці і розвиток людського потенціалу у все більшому ступені визначатимуться рівнем інтеграції у цифрову економіку»².

Цифровізація створює можливість економії на трансакційних витратах підприємств за рахунок використання електронної

¹ Greenfield A. Radical Technologies: The Design of Everyday Life / A. Greenfield. – London ; New York : VERSO, 2017.

² Digital development: Opportunities and challenges [Electronic resource]. – Available at : https://unctad.org/meetings/en/SessionalDocuments/tdb66_d5_en.pdf.

торгівлі, веде до підвищення ефективності виробництва, створює нові можливості для малих і середніх підприємств, допомагаючи їм долати бар'єри на шляху до розширення і налагодження рівноправного співробітництва в запровадженні інновацій, таких альтернативних механізмів фінансування, як краудфандинг. Вона дозволяє використовувати хмарні технології, великі дані, машинне навчання, алгоритмічне ухвалення рішень, штучний інтелект для розв'язання технологічних, економічних і соціальних проблем. Цифровізація також безпосереднім чином пов'язана з державною підтримкою інновацій, трансформацією державного управління і побудовою цифрового уряду.

Водночас запровадження цифрових технологій не лише відкриває додаткові можливості для бізнесу, урядів і людей, а й породжує суттєві проблеми, виклики і ризики. Різні можливості доступу до цифрових технологій можуть призвести до несправедливого розподілу благ, посилювати нерівність. Особливо це може стосуватися сільських жителів, людей із низьким рівнем освіти, з обмеженими можливостями¹. Широке використання цифрових технологій та автоматизація матимуть також своїм наслідком скорочення робочих місць, посилення нерівності, концентрацію багатства, формування девіантної поведінки суб'єктів. Є дослідження, в яких великі дані розцінюються як загроза демократії і зброя масового знищення².

Цифровізація на сучасному етапі є провідним процесом у формуванні інформаційно-мережевої економіки. Розвиток мережевих характеристик соціальної реальності та відповідні трансформації ведуть до фрагментації суспільства і людини, межею якої є їхній розпад на окремі фрагменти. Людина,

¹ Information Economy Report 2017: Digitalization, Trade and Development [Electronic resource]. – Available at : https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ier2017_en.pdf; Technology and Innovation Report 2018: Harnessing Frontier Technologies for Sustainable Development [Electronic resource]. – Available at : https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tir2018_en.pdf.

² О'Ніл К. BIG DATA. Зброя математичного знищення. Як великі дані збільшують нерівність і загрожують демократії / Кейт О'Ніл ; пер. з англ. О. Калініної. – Київ : Форс Україна, 2020. – 336 с.

перебуваючи в різних мережах (професійних, сімейних, дозвільних, клубних та ін.), поводить згідно з правилами і нормами поведінки в цих мережах. І переходячи з однієї мережі в іншу, змінює свою поведінку, мотивацію вчинків і т. ін. При цьому ніякого логічного зв'язку між мережами з відповідними їм нормами поведінки може не існувати. Тому в одній мережі людина може бути відповідальною, законослухняною, моральною, а в іншій – безвідповідальною, свавільною і розбещеною. Здається, що це різні особистості. Але це не тільки здається. Певною мірою це так і є.

З крайніми випадками фрагментації особистості ми зіштовхуємося в кримінальній сфері, наприклад, коли гарний і люблячий батько виявляється в іншій ситуації сексуальним маніяком. Принципову можливість подібного феномену підтверджує існування такої хвороби, як диссоціативний розлад ідентичності, за якого особистість людини розділяється, і складається враження, що в тілі однієї людини існує кілька різних особистостей (або, в іншій термінології, его-станів). При цьому в певні моменти в людині відбувається “перемикання”, і одна особистість змінює іншу. Проведені фахівцями дослідження показали, що при перемиканні з однієї особи на іншу може змінюватися не тільки характер, переваги і взагалі історія життя, про яку може розповісти пацієнт. Можуть змінюватися і звички, і почерк (причому правша може стати лівшею і навпаки), може бути різною гострота зору і навіть варіюватися рівень фізичної підготовки. При цьому «кількість осіб всередині людини може бути велика і рости з роками... Особистості володіють різними іменами, різної манерою говорити і жестикулювати, різної мімікою, ходом і навіть почерком. Зазвичай особистість не обізнана про присутність у тілі інших особистостей»¹.

Така ж ситуація й зі суспільними мережами, які існують відносно відокремлено в одному і тому ж фізичному просторі. Людина може не знати сусіда по житловому будинку, з яким вона

¹ Goldberg J. MD. Dissociative Identity Disorder (Multiple Personality Disorder) / J. Goldberg, MD. WebMD Medical Reference. WebMD (May 31, 2014).

кожного дня ходить одним коридором, але бути в тісних зв'язках із своїм партнером, що має спільний інтерес, навіть якщо цей партнер живе за тисячі кілометрів у іншій країні (наприклад, зв'язки колекціонерів). Перетин мереж із суттєво різними цінностями може бути конфліктним (наприклад, перетин терористичних мереж із мережами, проти яких спрямована терористична діяльність).

Ризики фрагментації суспільства і особистості, пов'язані з формуванням інформаційно-мережевого суспільства і цифровізацією, ще не усвідомлені належним чином, але вони породжують суттєві суперечності та створюють достатньо серйозну і зростаючу загрозу стабільному функціонуванню суспільства. До цього слід додати дестабілізаційні впливи синергетичних ефектів біо-техно-соціосинтезу. Людина створила і постійно вдосконалює технічний комплекс, який заміщує багато функцій людини, включаючи логічні операції. Техніка проникає і в біологічне тіло людини не тільки як штучний орган, а й як носій інформації та ключ до інформаційних систем. У свою чергу, біологічні процеси стають складовими техніко-технологічних процесів виробництва. Штучний інтелект уже став не тільки предметом досліджень учених, а й об'єктом державних програм. Сама людина стає біо-техно-соціальною істотою, що суттєво змінює параметри життєдіяльності, створюючи не тільки небачені раніше можливості прогресу, а й породжуючи і посилюючи ризики нестабільності.

Саме тому забезпечення комплементарності цифрового і соціально-економічного розвитку, в якому об'єктивні суперечності, що породжуються процесом трансформації індустріально-ринкової системи в інформаційно-мережеву, знаходять форми свого розв'язання і взаємодоповнення, є однією з ключових опор стабільної суспільної динаміки. Але таке забезпечення не досягається автоматично. Потрібні практичні цілеспрямовані дії суспільства, які спираються на розуміння суті та форм цього процесу.

Виходячи з викладеного і спираючись на з'ясування структури суспільно-економічних відносин, можна узагальнити суперечності цифрового і соціально-економічного розвитку:

- між розвитком цифрових технологій і цифровими здібностями людини;
- між впливом цифрових технологій на продуктивність праці, зниження вартості задоволення наявних потреб і націленістю суб'єктів господарювання на збільшення прибутковості;
- між динамікою вартості, обумовленою застосуванням цифрових технологій, і ціноутворенням, суттєво залежним від загальної монетизації попиту;
- між діяльністю суб'єктів макрорівня, націленою на якісні перетворення шляхом запровадження цифрових технологій як умови збільшення прибутковості, та макроекономічною політикою економічного зростання, що має у своїй основі зміну кількісних характеристик;
- між обумовленою цифровими технологіями просторово-часовою локалізацією видів діяльності та виробництв і відповідністю її локалізації робочої сили, що знаходить втілення у загостренні проблеми зайнятості та безробіття;
- між динамікою заробітної плати робітників, залежною від умов зайнятості та виробництва, і динамікою доходів, потрібних для забезпечення достойного життя в суспільстві;
- між формальними інституційними умовами функціонування цифрової економіки і неформальним впливом на поведінку економічних суб'єктів реальних умов життєдіяльності, що породжує неадекватність і девіантність поведінки.

Ці суперечності об'єктивно обумовлені і будуть існувати в будь-якому випадку. Але форми руху і розв'язання їх можуть бути різними. Є два принципово різні шляхи руху суперечностей. Один веде до їх загострення, набуття антагоністичної форми, що завершується знищенням явища, яке має всередині цю суперечність. Наприклад, суперечність між рабами і рабовласниками закінчується знищенням рабовласницького устрою суспільства; суперечність між електроном і позитроном

як протилежностями при їх зіткненні закінчується анігіляцією, в якій вони перетворюються в іншу форму матерії.

Інший шлях руху суперечностей полягає у знаходженні форм їх розв'язання. Суперечність тут одночасно здійснюється і розв'язується. Наприклад, у геометрії еліпс є формою руху і розв'язання суперечності між одночасним наближенням і віддаленням від точки, яка є центром еліпсу. В економіці суперечність між споживчою і міною вартістю товару розв'язується шляхом виникнення опосередковуючої ланки – грошей, які в обміні представляють вартість на відміну від товару, який представляє споживчу вартість, хоч кожний із них має в собі свою протилежність. Товарно-грошовий обмін і є формою руху і розв'язання суперечності між споживчою і міною вартістю товару.

Зважаючи на те, що суперечності між цифровими і соціально-економічними перетвореннями існують об'єктивно, потрібно знайти форми їх розв'язання, в яких би сторони суперечностей рухалися, взаємодоповнюючи одна одну. У пошуку підходів до вирішення такого завдання варто спиратися на розуміння закономірностей розвитку цілісної соціально-економічної системи, а не її фрагментів.

Цифровізація і відповідні соціально-економічні перетворення є складовими всеохоплюючого процесу переходу від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої системи господарювання. А індустріально-ринкова система приходить на зміну натурально-господарській. Однак перехід від однієї системи до іншої не можна розуміти як просту їхню заміну. «Попередня форма зв'язків не зникає, а перестає бути пануючою і перетворюється в елемент реалізації більш складної форми. Так, натурально-господарські відносини між людьми з приводу привласнення і використання продуктів праці в процесі формування індустріально-ринкової економіки не зникають, а опосередковуються товарно-грошовими зв'язками. У наступному переході від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої системи господарювання товарно-грошові відносини не

зникають, а ідеалізуються, переходять у віртуальний простір»¹.

В умовах України варто також урахувати суперечності, які випливають із особливостей історично пройденого шляху і поєднання інверсійного типу ринкової трансформації із глобалізаційними процесами, унаслідок чого Україна, не вибудувавши внутрішнього ринку, пристосувалась як сировинний додаток до різних фрагментів зовнішнього ринку. Це призвело до деформацій структури всієї економіки і до поглиблення циклічно-кризової динаміки. Пошуки виходу з такої ситуації не можуть спиратися на класичні ринкові рекомендації.

З урахуванням сказаного вище доцільно скоригувати вимоги до способу мислення в пошуку відповідей на поставлені проблеми. Очевидно, що знайти відповіді, спираючись лише на ринкове мислення, якого в основному і навчають у сучасних економічних закладах вищої освіти, неможливо, тому що реальність далеко виходить за ринкові відносини, підіймається вище від них. Неринкові підходи повинні бути застосовані разом із ринковими в порядку, який диктує нова реальність.

Не можна знайти форму розв'язання однієї суперечності безвідносно до іншої, бо в такому разі розв'язання однієї проблеми породжує інші, можливо, навіть більш руйнівні. Тому потрібно виділити головну, серцевинну, найбільш суттєву суперечність, яка лежить в основі інших. Знаходження форми руху та розв'язання такої суперечності створює можливість адекватного підходу до розв'язання інших і, таким чином, забезпечує комплементарність, взаємодоповнення усіх складових вирішення комплексного завдання.

Такою найбільш суттєвою суперечністю між цифровим і соціально-економічним розвитком є суперечність між зростанням продуктивності праці та прибутковості діяльності суб'єктів господарювання, які впроваджують цифрові технології на мікрорівні, з одного боку, і зниженням економічної

¹ Гриценко А. А. Цифровий розвиток: структура, капіталізація та соціалізація / А. А. Гриценко // Економічна теорія. – 2018. – № 4. – С. 5–20.

ефективності та зростанням безробіття на макрорівні – з другого. Цю суперечність важко виявити статистично, тому що нові явища в економіці не завжди своєчасно отримують статистичне відображення і кількісну визначеність, що сильно впливає на зміст продуктивності та її вимір як в окремих галузях і сферах, так і в національній економіці. Зростає число змінних, що впливають на продуктивність, зумовлює зигзаги і її траєкторії. Цю проблематику активно досліджують фахівці¹.

Загальна логіка цього процесу така, що впровадження цифрових технологій веде до появи нових продуктів, які не мають аналогів у минулому, до зниження витрат на задоволення наявних потреб, що, з одного боку, не може знайти адекватного відображення у показнику ВВП, з другого – веде до зниження темпів його зростання. Саме ці обставини пояснюють те, що очікуваний темп приросту продуктивності за рахунок повсюдного впровадження цифрових технологій виявився майже у всіх країнах недостатнім, хоча цифрові галузі демонструють стійке високе зростання.

У цілому, цифровізація закономірно скорочуватиме зайнятість вищими темпами порівняно зі створенням нових робочих місць, що виявиться у зростанні безробіття. Це неодмінно підштовхуватиме суспільство до перерозподілу пропорцій між робочим, неробочим і вільним часом. Це загальноісторична тенденція. Наприкінці XVIII століття, наприклад, в Англії робочий день тривав 10–16 годин, і тільки на початку XX століття в багатьох країнах у результаті боротьби робітничого класу за свої права почався масовий перехід на 8-годинний робочий

¹ Barefoot K. Defining Measuring the Digital Economy / K. Barefoot et al. – U.S. BEA Working Paper, 2018. – Varch 15. – 18 p.; Barefoot K. Research Spotlight Measuring the Digital Economy / K. Barefoot, D. Curtis, A. William, R. Nicholson, R. Omohundro. Survey of Current Busintss. – 2019. – Vol. 99. – № 5. – 13 p.; Byrne D. The Rise of Cloud Computing: Minding Your P'S, Q'S and K'S / D. Byrne, C. Corrado, D. E. Sichel // NBER Working Paper. – 2018. – № 25188. – 48 p.; Kelly B. Measuring Technological Innovation over the Long Run / B. Kelly, D. Paponikolaou, A. Seru, M. Taddy // NBER Working Paper. – 2018. – № 25188. – 79 p.; Vectors of Digital Transformation. // OECD Digital Economy Papers. – 2019. – January. – № 273. – 38 p.

день. Зараз здебільшого існує 40-годинний робочий тиждень із двома вихідними, а експерти Міжнародної організації праці рекомендують перехід на 4-денний робочий тиждень. Але такий перехід не є простим перерозподілом часу, він повинен супроводжуватися суттєвими змінами у змісті вільного часу як часу розвитку людини. А це можливо лише за умов розв'язання базових проблем життєдіяльності людини, які, на жаль, в Україні ще не вирішено, що є підставою для загострення суперечностей.

Загострення суперечностей призводить до нестабільності, яка «виникає із різношвидкісної та різномасштабної динаміки складових соціально-економічного розвитку (товари мають одну швидкість переміщення, робоча сила – іншу, гроші і капітали можуть змінювати свою просторову локалізацію миттєво)»¹. Тому ключовою опорою соціально-економічної стабільності є забезпечення комплементарності розвитку її складових. В умовах дестабілізаційного впливу глобалізації на слабкі відкриті економіки вирішити таке завдання можливо тільки спираючись на адекватні ситуації господарські механізми, які поєднують ринкові та неринкові методи організації економічної діяльності.

Суперечності повинні врегульовуватися комплексно, але в певній субординації. Наприклад, однією з першочергових проблем в Україні є забезпечення умов для раціонального харчування населення, бо без розв'язання цієї проблеми не може бути мови про ефективну роботу, високу якість життя тощо. В Україні є матеріальні та трудові ресурси для того, щоб забезпечити населення необхідною кількістю продуктів харчування належної якості. Але ця проблема не розв'язується з огляду на те, що: 1) у значної частини населення немає грошей для цього; 2) виробники не мають відповідного внутрішнього попиту на свою продукцію; 3) наявні ринкові механізми мобілізації і використання фінансових ресурсів не дозволяють

¹ Гриценко А. А. Грошово-фінансові чинники нестабільності сучасної соціально-економічної динаміки / А. А. Гриценко // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей : зб. наук. пр. / редколегія ; відп. секретар З. Е. Скринник. – Київ : ДВНЗ «Університет банківської справи», 2019. – С. 7–17.

направляти їх на розвиток реальної економіки (банки мають надлишкову ліквідність, але не кредитують у необхідній мірі реальний сектор, бо там немає достатньої кількості надійних позичальників, а позичальники не можуть бути надійними і вести бізнес за відсоткових ставок за кредит, які перевищують нормальний рівень прибутковості).

У таких умовах необхідною є зміна самої парадигми економічного мислення. Воно повинно бути не абстрактно-ринковим, а симультанним, включати розуміння як ринкових, так і неринкових, реципрокних, натурально-господарських та інших зв'язків у їхній внутрішній взаємозалежності. Це зразу дає можливість інакше будувати грошово-кредитну (неадекватність сучасних механізмів грошово-кредитної політики є доведеною¹), фіскальну, економічну політику. Такий підхід забезпечує комплементарність розв'язання існуючих суперечностей і зумовлює необхідність:

- виходити з оцінки реальних потреб (не попиту) населення, суб'єктів господарювання і держави, з одного боку, матеріальних і трудових ресурсів – з другого боку;
- забезпечити відповідну монетизацію цих потреб (формування попиту) і руху ресурсів для їх задоволення (формування пропозиції), що передбачає зміну парадигми і механізмів грошово-кредитної і фіскальної політики;
- бути націленими на вирішення трьох пріоритетних завдань:
 - 1) розв'язання базових проблем відтворення життєдіяльності людей (харчування, житло, здоров'я);
 - 2) розвиток інфраструктури (дороги, транспорт, зв'язок);
 - 3) створення умов для інноваційного розвитку (освіта, наука, інновації).

¹ Terner A. Between debt and the devil. Money, credit and fixing global finance / A. Terner. – Princeton : University Press Princeton and Oxford, 2016; Унковська Т. Нова ера монетарної політики: глобальні виклики та зміна парадигми / Т. Унковська ; наук. ред. В. Юрчишин // Посилення значимості монетарної політики в країнах Центральної і Східної Європи у посткризовий період і рекомендації для України. – Київ : Заповіт, 2019. – С. 115–125.

Механізм вирішення таких завдань передбачає створення державно-публічних неприбуткових інститутів розвитку (наприклад, Української фінансово-кредитної установи), які могли б, використовуючи рефінансування центрального банку і, в разі потреби, кошти державного бюджету, забезпечувати скоординоване фінансування мобілізації матеріальних ресурсів та монетизації базових потреб. Такі установи могли б, наприклад, давати кредити громадянам, що потребують поліпшення житлових умов, прив'язуючи використання цих кредитів до будівельних організацій і забезпечуючи відкритість процедур і публічний контроль над усім процесом.

У такому разі фінансово-кредитна установа одержує кошти від Національного банку під відсоток, що покриває лише витрати на діяльність цієї неприбуткової установи. У свою чергу, ця неприбуткова установа кредитує позичальників через комерційні банки, які отримують лише нормальний відсоток на витрати, пов'язані з обслуговуванням цього кредиту, а не зі сумою кредиту. Між позичальником, банком, який діє як оператор фінансово-кредитної установи, і будівельною організацією укладається трьохстороння угода, згідно з якою гроші зразу надходять до будівельної організації, а позичальник отримує право на збудоване за цією угодою житло, виплачуючи кредит за невисокою ставкою протягом строку, розрахованого таким чином, щоб виплати не перевищували 15 відсотків доходу. Житло, яке будують до погашення кредиту, могло б служити заставою.

Такий кредитний борг може висіти як завгодно довго, не приносячи шкоди економіці і не породжуючи інфляцію, бо гроші випускаються під реальний процес створення і руху вартості. Це дає можливість диференціювати терміни повернення кредиту залежно від доходів позичальника. Держава в такому разі виконує свою власну функцію регулювання грошово-кредитних потоків в інтересах задоволення потреб членів суспільства і бізнесових структур. А житлове будівництво є тим сектором, який може послужити локомотивом розвитку інших секторів, а головне – внутрішнього ринку країни. Відкритий суспільний контроль

за всім процесом міг би бути ефективним антикорупційним заходом.

Такий підхід частково можна застосувати і до розв'язання інших соціально-економічних проблем. Наприклад, через фінансово-кредитну установу можна було б монетизувати потреби громадян, які не мають у силу об'єктивних обставин достатніх коштів для нормального харчування, зв'язавши цю монетизацію з поставками продукції у призначені для цього торговельні мережі. Для розв'язання цієї проблеми можна було б скористатися досвідом США в запровадженні програм продовольчої підтримки населення¹.

Забезпечення комплементарності в урегулюванні суперечностей передбачає також розв'язання базових проблем на сучасному технологічному рівні. Наприклад, забезпечення житлом здійснюється на основі застосування передових технологій, будівництва розумних будинків, урахування екологічних вимог тощо. Це збільшує ціну виробництва, але і монетизація потреб здійснюється з урахуванням цих вимог. Те ж саме стосується забезпечення продуктами харчування і вирішення інших завдань. Суттєвою вимогою є використання внутрішніх ресурсів, продукції національних виробників. Імпорт здійснюється в основному для задоволення потреб налагодження власного виробництва.

Таким чином, в основі комплементарного підходу до врегулювання суперечностей соціально-економічного розвитку в умовах інверсійного типу ринкових трансформацій і глобальної нестабільності є: 1) розуміння реальних натурально-господарських залежностей потреб і ресурсів; 2) налаштування грошово-кредитних і фінансових механізмів на монетизацію реальних потреб і перетворення їх у ринковий попит та забезпечення каналів з'єднання цього попиту з використанням ресурсів (формування пропозиції); 3) спрямування управління

¹ Програми продовольчої підтримки населення у США, або Про те, як влада поважає свій народ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://edclub.com.ua/analytika/programy-prodovolchoyi-pidtrymky-naselennya-u-ssha-abo-pro-te-yak-vlada-povazhaye-sviy>.

економікою не на підлаштування під наявний, спотворений попередньою траєкторією деструктивного розвитку, сукупний попит, а на його формування і задоволення відповідно до раціональних реальних суспільних потреб.

Розділ 1.2. ЕКОНОМІЧНИЙ ДИСКУРС ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ СУЧАСНОСТІ

Разом зі змінами економічних систем, умов та способів господарювання, змінюється також дискурс, який супроводжує та інтелектуально забезпечує функціонування економіки. Будь-які економічні дії та стосунки існують у певному смисловому горизонті, який підтримується та відтворюється відповідними практиками розуміння. Тому цілком закономірно, що системна економічна криза, в яку наразі занурений світ, активізує процес концептуального самовизначення сучасного економічного дискурсу. Наявний його формат переконливо засвідчив свою епістемологічну вразливість: економічна думка не змогла ані передбачити потужного всесвітнього потрясіння, ані – що ще важливіше – запропонувати ефективні сценарії виходу з кризи та надійну прогностику подальшого розвитку подій.

Економічний дискурс під знаком запитання. Подібне теоретичне фіаско тим більш болісне для дискурсу, який зробив моделювання (й передусім математичне моделювання) чи не головним інструментом пізнання. Сьогодні прагнення подолання вад і недоліків економічної науки призводить до спроб реанімації політичної економії, до теоретичного підважування парадигм кейнсіанства та неолібералізму, до активізації інституціоналізму, до критики базових ідеалізацій економічної теорії (як от ринок та homo economicus), розпочатої ще у докризовий період, але цілком суголосної його духу. Однак жодна з цих (та інших в тому ж ряду) метаморфоз економічного мислення не дає відчуття переконливої перспективи якісно нового розуміння господарства

та економічних процесів. Відтак можна констатувати небезпечний розрив між дійсністю господарювання в широкому сенсі слова – з одного боку, і економічним дискурсом – з іншого. Думка рухається сама по собі, а хід подій – сам по собі. Такий стан речей, який вочевидь сигналізує про кризу теоретичного розуму, вимагає перетворення характеру, змісту та структури – зрештою, способу самоорганізації та конституювання – економічного дискурсу. Стає зрозумілим, що обґрунтування його концептуальних засад потребує значно потужнішої та спеціалізованої рефлексії, ніж це має місце сьогодні. Така рефлексія, інституїтована у вигляді окремого напряму мислення, постає як філософія економіки. Саме вона покликана сьогодні виконати функцію критичного перегляду усталених концептуалізацій економічної реальності і, зрештою, виявити продуктивні теоретичні можливості подолання розриву між економічним дискурсом та економічними процесами. Разом з тим, було б помилково зосереджувати всі очікування на філософії економіки. Очевидно, що вразливість економічного дискурсу пов'язана великою мірою з його недостатньою внутрішньою структурованістю. Однобічні практики розуміння – чи то у вигляді математичного моделювання, чи то у вигляді політекономічних візій – засвідчили обмеженість свого пізнавального ефекту. Щоб стати успішним в умовах сучасного глобалізованого, гетерогенного і складного світу, економічний дискурс має в собі перетворитися на розгалужений комплекс різнофункціональних пізнавально-дослідницьких практик. На сьогодні чільним покликанням філософії економіки є обґрунтування економічного дискурсу як комплексу епістемологічно гетерогенних дослідницьких практик, а також створення концептуальних засад для їх синтезу в підсумковому економічному знанні.

Принагідно вкажу лише на дві принципово важливі й одночасно вкрай вразливі ланки економічного дискурсу, в яких має бути досягнуте його якісне перетворення. Перша – це подолання дефіциту знання про економічну дійсність. Дана теза у сучасному морі статистики та неосязності різноманітної інформації може здатися безглуздою. Однак доволі ясно, що

криза економічного дискурсу та його неефективність великою мірою пов'язані з незнанням того, що відбувається. Знають, безумовно, багато, потоки економічної інформації потужні та різноманітні. Однак знають не про те, що потрібно. Знають (чи радше поінформовані) забагато для того, щоб розуміти. Цьому має зарадити не стільки збільшення масиву інформації, скільки перегляд і переструктурування запиту на економічне знання (що уможливиться разом зі зміною пояснювальних схем і способів розуміння в економічному дискурсі). Істотно інше місце (з одночасною зміною формату) має посісти соціологія економіки; адже без вагомих соціологічних обґрунтувань вся статистика втрачає сенс, створюючи лише ілюзію знання.

Друга вразлива ланка сучасного економічного дискурсу – це спосіб застосування, взагалі ужитковість економічного знання. Передбачається, що знання стає основою рішень. Однак насправді система прийняття, мотиви та зміст рішень в економіці є доволі автономними щодо знання, яке пропонує економічна наука. Значною мірою це обумовлене проблемою неперекладності мови економічної теорії на мову економічних рішень в контексті поточних процесів. Основною інстанцією економічної волі залишається досвід, а не висновки науки. Це вимагає, знов-таки, розширення змістовних меж поняття економічного дискурсу, який не може ототожнюватися з міркуваннями економічної науки (на яких би концептуальних засадах – політекономії, ecomomics, інституціоналізму тощо – її не мислити).

Радше у формат економічного дискурсу потрібно ввести як співіснуючі величини прагматичний дискурс економічного досвіду та теоретичний дискурс економічної науки. Тоді стане зрозумілим, що економічний дискурс складається не з тверджень економічної теорії, а є за своєю природою синтетичним – тобто констеляцією економічної науки і перманентного досвіду економічних рішень. В цій особливості економічного дискурсу відображається певним чином загальна специфіка сучасного мислення та трансформації у змісті й способі існування знання в інформаційному суспільстві.

Не зазіхаючи на повноту висвітлення проблеми, хочу звернути увагу на дві важливі обставини, які обов'язково мають

бути враховані при концептуальному осягненні сучасних – себто дієвих в наявній дійсності – інтелектуальних практик. Першу з них всіляко акцентує постмодерний дискурс. Вона полягає в тому, що сучасне мислення позбавлене універсального смислового горизонту, який в класичному модерному раціоналізмі репрезентували так звані «метанаративи». Є чимало підстав вважати дану тезу надто радикальною, і особливо вразливою є логіка «делегітимації» модерних метанарацій. Однак не можна не визнати, що – з доволі різних причин – сучасне знання стає все більш контекстуалізованим, позбавленим єдиної пояснювальної основи (себто політеоретичним) навіть в межах однієї науки. Інколи цю ситуацію не зовсім точно позначають як мультипарадигмальність сучасного наукового знання. Друга обставина полягає у складно організованій реальності глобалізованого світу (серед конститутивних ознак якого чи не найчастіше фігурують «інформаціональність» – саме таку словоформу, відмінну від «інформаційності» застосовують наразі М. Кастельс та Е. Гіденс, а також «мережність»). Звісно, соціокультурна реальність людства завжди була строкатою і містила в собі гетерогенні утворення. Однак тривалий час логіка всесвітньої історії редукувала це розмаїття до універсальних визначень. Ситуація глобального світу вимагає визнання неспростовних відмінностей. Звідси й предмет мислення постає як своєрідний мікс, в якому сполучаються різноякісні величини. Відтак й мислення, щоб врахувати комплексність свого предмету має реалізовуватися як міждисциплінарний теоретичний синтез. Визначені дві обставини існування сучасного мислення узагальнимо в спільну характеристику гетерономності – тобто такого способу розуміння, який має врахувати в собі різноякісні за походженням вимоги. Гетерономність сучасного мислення тісно пов'язана також зі зміною ролі та ефектів знання в інформаційному суспільстві.

Трансформація знання: проблема достовірності. В нині посталому глобальному інформаційному середовищі усталені диспозиції знання, критерії достовірності, вимоги раціональності та інші пізнавально-культурні засновки інтелектуальної діяльності

зазнають суттєвих змін. Без врахування цих метаморфоз неможливо вести мову про перспективи сучасної освіти та роль в ній гуманітарного чинника.

Останні роки (якщо навіть не зважати на вельми неспокійні попередні десятиліття) привчили людство до існування у ситуації перманентної кризи. Понад те: криза у своєму узвичаєному значенні є навіть щось більш певне, ніж ситуація сьогодення. Адже у кризі оприявнюється відпрацьованість минулого стану речей чи дій, і разом з тим самою силою критики «старого порядку» вже відкривається певна перспектива майбутнього. Особливість актуальної кризи полягає в тому, що неефективність наявних форм життя та їх руйнація не супроводжуються змістовними альтернативами. Це своєрідна криза без продуктивної перспективи, якась вже хронічна хвороба людства без більш-менш дієвих ліків. Недужність сучасної цивілізації наочно оприявнюється й у стані її інтелектуальних сил. Історія засвідчує, що саме кризові часи є особливо плідними для інтелектуалів. Це час випробувань та викликів, з яких постають нові ідеї, перспективи розуміння світу, відкриваються нові можливості дій та прагнень. Як влучно зазначав Дарендорф: «Нормальні часи – найгірші часи для інтелектуалів. Особливо для публічних інтелектуалів»¹. Однак ситуація поточної кризи демонструє, що наявність навіть найнагальнішого запиту ще не гарантує гідної відповіді. Квалітет сучасного розуму цілком відповідає наявним неспроможностям цивілізації. Я розпочав з даної загальної характеристики світу, щоб гостріше виявився парадокс культурної ситуації, в якій існує та самовизначається сьогодні освіта. Адже ми існуємо в дійсності, визнаною сутнісною характеристикою якої став примат знання та інформації. Чимало філософів та соціологів розглядають кардинальні зрушення в системі освіти та її нове місце в суспільстві як ключову ознаку процесу соціальних трансформацій останніх десятиліть. Загальним виразом визначальної ролі освіти для сучасної

¹ Dahrendorf R. Versuchungen der Unfreiheit. Die Intellektuellen in Zeiten der Pruefung. – Muenchen: Beck Verlag, 2006. – 240 s. С. 196.

соціальності стало поняття «суспільства знань». Воно виступає теоретичним підсумком чи своєрідним спільним знаменником розмаїтих спроб осягнути природу сучасного суспільства через зміни змісту та соціокультурної ролі освіти (від «освітньої революції» Т. Парсонса до ідей П. Друкера, М. Гоше та інших). Однак парадоксальним чином саме за умов історично нечуваної продуктивності у виробництві знання та інформації, людство відчуває гострий дефіцит розуміння можливостей та перспектив свого існування. Концепт «суспільства знань» підкреслює значущість когнітивних та епістемологічних компонентів людської діяльності, надає знанню роль вирішального засобу як соціалізації, так і ведення будь-якої справи. Знання стає синонімом здатності людини бути учасником суспільства, досягати успіху в ньому та реалізовувати бажаний життєвий сценарій. Цим знання на позір піднесено на п'єдестал вищої соціальної цінності. Однак разом з цим нечуваним вивищенням ролі знань в сучасній культурі, відбувається ерозія і деградація знання як такого. Знання перестало сприйматися в його класичних ознаках об'єктивності, необхідності, всезагальності, істинності тощо. У «Стані постмодерну» Ліотар писав: «Наративна функція втрачає свої функтори: великого героя, великі небезпеки, великі навколосвітні плавання і велику мету. Вона розпорошується в хмари мовних наративних, а також денотативних, дескриптивних тощо часток, кожна з яких несе в собі прагматичну валентність *sui generis*. Кожен із нас живе на перетині траєкторії багатьох цих часток. Ми не формуємо без необхідності стабільних мовних комбінацій, а властивості, які ми їм надаємо, не завжди піддаються комунікації»¹. Не будемо заперечувати, що не існує якогось одного, даного на всі часи розуміння знання; визнаємо, що зміст, статус, система обґрунтування, епістемологічних ідеал знання пов'язані з певним типом раціональності. Разом з тим, існують теоретичні умови, яких потрібно дотримуватись, щоб взагалі не втратити це

¹ Ліотар Жан-Франсуа. «Стан постмодерну». https://shron1.chtyvo.org.ua/Lyotard_Jean-Francois/Sytuatsia_postmodernu.pdf?

поняття і мати змогу виокремити його серед розмаїтих змістів людської свідомості. Серед цих умов вкажемо на гносеологічну опозицію «епістеме» – «доксі», яка є вихідною для генеалогії самої ідеї знання. Контрверза епістеме–докса (знання–гадка) є не тільки історично первинною, а й конститутивно визначальною щодо ідеї знання. На новий кшталт її відтворив модерн у вигляді опозиції наукового знання повсякденним уявленням людей. Статус єдино правдивої дійсності здобула наукова картина світу, якій безумовно підпорядковувалися всі інші (доволі численні, зазначимо) способи людського розуміння. В сучасному суспільстві і в сучасній освіченості даний примат наукової картини світу знищено. Це оприявнює кризу знання як такого. Місце знання як свідчення об'єктивного стану речей заступає розмаїття знань, які засвідчують розмаїття віртуальних реальностей, створюваних культурою. Це та «радикальна плюральність», в якій В. Вельш вбачає головну ознаку постмодерну: «Постмодерн – це така історична фаза, в якій реальною та визнаною є радикальна плюральність як основна конституція суспільства, і саме тому в ній стає наступальним, навіть домінантним і обов'язковим плюральний зразок смислу та дії»¹. Знання з «істини самої речі» перетворилося на «символічний код». В ньому вбачають не дійсність як таку, а сукупність різноманітних культурних ефектів, як от практик владарювання, експертної легітимації справи, компетенції як умови соціальної (фахової) успішності тощо. Знання стало переважно знаряддям соціального самоствердження.

Домінування цієї ролі супроводжується одночасною ерозією пояснювальної функції знання щодо об'єктивної дійсності; це також означає занепад теорії як форми знання – адже саме теорія складає засновку його пояснювальної здатності. Зокрема, з пояснювальною функцією ототожнював значення теорії один з класиків соціології ХХ століття, фундатор поведінкової соціології Дж. Гоманс (Homans), який висунув тезу: єдиний обов'язок теорії – пояснювати. Природу пояснення він пов'язує з двома конститутивними чинниками: (1)

¹ Вельш В. Наш постмодерний модерн. – Київ : Альтерпрес, 2004. – 320 с. С. 16.

наявністю положень, що встановлюють стосунки між властивостями і (2) утворенням цими положеннями дедуктивної системи. Відтак отримуємо: коли положення нижчого порядку випливають логічно, то кажуть, що вони пояснені. Поясненням явища є його теорія. Теорії немає або це не теорія доти, доки немає пояснення. Можна визначити властивості і категорії, але ще не мати теорії. Можна встановити існування стосунків між властивостями – і це не буде теорією. Можна стверджувати, що зміна однієї властивості призводить до певної зміни іншої. Однак і це ще не буде теорією. Доти, доки ми не маємо положень, що встановлюють стосунки між властивостями і утворюють певну дедуктивну систему – доти, доки ми не маємо цих умов, ми не маємо теорії. Застосовуючи класичні античні поняття, спільний знаменник вищеописаних епістемологічних трансформацій, можна визначити як риторизацію знання, вторинне переведення його в режим докси – себто суто соціокультурної символічної практики. Знання на сьогодні з результату дослідження перетворилося на продукт виробництва. У своєму власному, правдивому епістемологічному сенсі воно мало важить і виглядає беззахисним. Натомість, воно досягло неабиякої значущості у вигляді символічного та соціального капіталу.

Риторизація знання. Можна сказати, що знання вписує людину та її життєдіяльність в об'єктивний порядок світу. Натомість, покликання риторики присутньо соціальне – нею людина вписана у стосунки з подібними до себе, з іншими людьми, соціальними інститутами, нормами тощо. Не можна відкинути ані першої, ані другої складової людського життя, що дістає своє відображення у структурі (визначальних форматах) людського мислення. Це наочно демонструє вже історичний початок європейської культури – доба античності. В ній бачимо постійне співіснування – своєрідний античний агон, змагання – двох великих потужних інтелектуальних практик: філософії і риторики. Їх суперництво обумовлене тим, що вони працюють на одному інтелектуальному полі, де кожна стверджує власні домагання значущості. Працюючи з однаковими питаннями вони дають відповіді, виходячи з принципово різних настанов. Філософія зорієнтована на сенс, на достовірність, тоді як риторика –

на акт мовлення та враження від нього. Її домагання лежать, за великим рахунком, у площині артикуляції, а не змісту. Звісно, було б натяжкою ототожнювати риторику з літературою. Але своєрідним представником літературності у царині мислення риторику цілком можливо вважати. Тому вже за доби античної класики бачимо не лише автономне, паралельне існування філософської та літературної (мовно-стилістичної) традицій, а й їх посутнє перетинання, їх боротьбу, їх взаємне, так би мовити, опилення. Можна було б також згадати переважно поетичну форму існування філософських творів у досократичний період, конститутивну роль давньогрецької лірики у генезі самої філософії та інші аспекти впливу античної літератури на філософське мислення та його мовлення. Ще виразнішою є ситуація пізньої античності. Нагадаю лише про зв'язок так званої «другої софістики» з явищем елліністичного роману, який за своїм обсягом і розмаїттям є найпотужнішим літературним результатом античності взагалі. Елліністичний роман фактично породжується другою софістикою, чи – будемо уникати мови детермінацій – щонайменше чітко кореспондує з нею. Звісно, є питання ідентичності другої софістики: наскільки це філософія, а наскільки риторика? Але ця залежність та симбіоз суто інтелектуальної практики, представлені другою софістикою, та власне літературної творчості – елліністичного роману – не викликає сумніву і є показовою для духу пізньої античності. Поруч з розмежуванням філософії та риторики, відбувається й їх перетинання. Але це часи минулі.

Звернімося до сучасної ситуації – чи є тут проблема? І якщо є, то в чому вона полягає? В обширі цього питання звернімося до праці Ю. Габермаса «Постметафізичне мислення», де він, зокрема, діагностує ситуацію актуальних стосунків філософії та мовленнєвих практик. Процитую: «Після руйнування трансцендентальної суб'єктивності аналіз спрямовується на анонімну подію мови»¹. Посутньо все стає мовою, а мова у

¹ Габермас Ю. Постметафізичне мислення. – Київ : Дух і Літера, 2011. – 280 с. С. 202.

своїй всезагальності поглинає всі дискурси – літературний, філософський, навіть науковий в анонімну лінгвістичну подію. Ця глибока культурна трансформація посилюється загальною віртуалізацією культурної реальності в останні десятиліття ХХ століття. Утворюється ситуація, якій властиво стирання усталених меж. Знов процитую Габермаса. Він пише: «Межі між буквальним і метафоричним значенням, між логікою і риторикою, між серйозним і вигаданим у мовленні розчиняються у всезагальній (рівною мірою керованій мислителями і поетами – підкреслено мною, С. П.) події тексту»¹. Маємо ситуацію, коли починає існувати всезагальний анонімний символічний порядок, який веде свою власну гру. Він грає сам в собі. Ті усталеності, які дозволяли в попередні часи розвести подію філософського мислення і подію літературного, художнього твору, втрачають свою дієвість, а означені події – свою ідентичність. В чому це виявляється? Зникають розрізнення рубрик. В класичній ситуації модерну була рубрика «пошук істини». Існувала інша – «вигадка, розвага».

Поруч з ними – «душевний досвід», зокрема психологічний роман його опановував.

Таке чітке розрізнення рубрик зникає разом з руйнацією трансцендентальної суб'єктивності. Бо саме це розрізнення – від наслідку тут можемо висновувати до витоку – було передусім розрізненням суб'єктів, які здійснювали в одному випадку філософський пошук, в іншому розважали читача, в третьому здійснювали дослідження людської душі тощо. Наразі відмінність цих суб'єктів зникає. Залишається гра мови в самій собі. Звісно, про мову тут йдеться не в її натуральному вигляді, а як еквівалент символічних порядків. Відтак потрапляємо у всезагальну анонімну ситуацію продукування символічного, себто універсальних порядків значень. В символічній всезагальності будь-які смислові межі та демаркації стираються. Це ми можемо бачити на найвіддаленіших сферах суспільного життя, наприклад навіть ситуацію світової економічної кризи

¹ Габермас Ю. Постметафізичне мислення. – Київ : Дух і Літера, 2011. – С. 200.

цілком доцільно розглянути крізь призму перевиробництва символічного. У всезагальній символіці окремі коди літератури, філософії, права, економіки втрачають свою автономію. Конвергенція різних дискурсів та культурних практик на ґрунті всезагальної символічної гри відбувається саме внаслідок руйнації трансцендентальної суб'єктивності, яка знаходить свій вияв у вигляді панлінгвістичності та пансимволічності мислення й культурного буття загалом. В чому полягає їх конвергенція? Вони сходяться не на філософії, не на літературі чи науці, а на символічній грі, яку найбільш автентично оприявнює риторика. По суті риторика є місцем зустрічі, перетинання, симбіозу і, можливо, взаємозникнення різних царин знання, а відтак – й освітніх практик. Різні культурні практики, зникаючи рівною мірою в своїх попередніх формах, починають існувати у спільному полі риторики. Себто сучасної риторики в її широкому розумінні символічної і культурної практики мовлення. Щодо неї філософія, наука, література на сьогодні виступають її певними різновидами. Це ситуація доволі серйозна. Навіть не заглиблюючись в усю розмаїту сукупність ефектів, створюваних даною ситуацією, не можна не визнати, що проблема тут є – і проблема, яка потребує глибокого промислення. І, зокрема, промислення того, якими наслідками обертається риторизація сучасного мислення та пізнання для освіти.

Парадокс «суспільства знань». Очевидно, що процес риторизації мислення не є ані випадковим, ані локальним – пов'язаним з еволюцією лише сфери знання. Він відбиває глобальні зрушення у способі існування людської цивілізації, серед яких вкажемо хоча б на загальну віртуалізацію життя сучасної людини. Зважаючи на небезпеку фундаменталістських редуцій, все ж вкажемо на відчуження людини від «самих речей» і поглинання її символічними порядками сучасної культури, які посіли місце достеменної дійсності, але насправді є лише віртуальними реальностями – себто лише режимами культурного мовлення (якщо останнє досягнути в широкому значенні способу існування і руху порядків значень).

Сказане приводить до висновку, що «суспільство знань» виникає і досягає успіху на тлі (і на підставі) кризи знання, яке елімінується і витісняється досвідом мінливих символічних практик, основу яких складає створення символічних кодів та оперування ними. В цій релятивізації знання зазвичай вбачають лише поглиблення тенденції прагматизму як в царині освіти, так і в царині пізнання. Запит на знання стає невід'ємним від запиту на соціальну успішність. Відповідно освіта все більш відчутно редукується до ролі символічного, культурного капіталу. Однак в та ж сама ситуація плюральності містить й інший, евристичний потенціал. Він пов'язаний з можливістю інтелектуальної, культурної «еміграції» з сучасності в інші культурно-історичні моделі існування та самовизначення людини. Освіта здатна не лише забезпечувати прагматичний ефект успішності в наявному світі, а й прокладати шлях до «інших світів». В постмодерні зазвичай вбачають лише кризу та деструкцію загальних смислових засад розуміння та дії (метанаративи), але одночасно ця ситуація відкриває можливість денонсації диктату сучасності на користь інших версій людського існування. Постмодерн містить можливість антимодерну у вигляді делегітимації та деактуалізації сучасності. Те, що сказане є не простим уможливленням припущенням, засвідчує зростаюче усвідомлення в сучасній культурі тих втрат, яких зазнав спосіб людського буття у процесі переходу від традиційного до модерного суспільства. Ми бачимо все більш розмаїтий масив психотерапевтичних та релігійних практик, які намагаються компенсувати дефіцит традиційних (які часто тягнуться ще з первісних часів) форм опанування життєвих станів людини. Не менш показово є філософсько-світоглядна критика сучасності, яка отримує потужну підтримку від соціології, політології, культурології та інших гуманітарних наук. Можна передбачити, що подолання нинішньої кризи існування глобального людства передбачає не єдиний, спільний «для всіх» сценарій. Більш перспективним виглядає відродження різних культурних патернів існування та самовизначення осіб на їх основі. Звісно, подібний розвиток подій можливий лише за умови глобальних світоглядних

зрушень та глибокої перебудови режимів соціальної взаємодії. Втім, бурхливий розвиток інформаційного середовища, все більш відчутна віртуалізація життєдіяльності людини робить дані припущення досить вірогідними. В будь-якому випадку освіта покликана відіграти у цій метаморфозі життя людства видатну роль. І, безумовно, опанування та успіх цієї ролі буде означати всебічне перетворення самої освіти, зміну її головного суспільного покликання.

Розділ 1.3. МОДУС ТЕХНОКРАТИЧНОГО У ФОКУСІ ВІРТУАЛІЗАЦІЇ ДУХОВНОГО: ЦІННІСНО-СМИСЛОВИЙ АСПЕКТ

Нова інформаційно-комп'ютерна реальність як реальність відносин, а не речей, передбачає присутність у ній людини ідеально, де всі дії відбуваються фактично без участі її тіла. Критеріями існування зовнішнього світу в такому разі стає популярний операторський принцип: що бачу, те маю; що відтворюється, відображається, те і є. Бути – це бути у сприйнятті. А для великої кількості людей інформаційно-комп'ютерна реальність більш значима, ніж речовинно-об'єктна, тому що більшу частину часу вони живуть в інформаційному оточенні і не мають потреби у предметних прототипах. Такі особливості праці, життєвого світу, здобуття освіти людини постіндустріального суспільства.

Ураховуючи ситуацію епохи «пост-», сучасні вчені говорять про можливість констатації факту, що людська цивілізація перетворилася в «постлюдську». Звідси численні «пост» – посткласична і постнекласична наука, постіндустріальне суспільство, постісторія і постхристиянство, постструктуралізм і постмодернізм і, нарешті, «постлюдина» (Ф. Фукуяма). Усе це – специфічний прояв постлюдських властивостей довколишньої реальності в цілому, коли людина стає елементом, «фактором», «придатком», агентом чогось нею створеного, але значно більш

складного. Воно для неї не «анти», але вже «пост». Постлюдська цивілізація є цивілізація без людини. Принаймні поки що, на цьому етапі. Це світ, створений і створюваний нею самою, але який одночасно здобуває незалежність від неї як свого творця. Змінюючись надалі за автономними законами і стаючи неспіввимірним людині як скінченній істоті, він, цей світ, знову і заново ставить перед нею проблему свого розуміння й освоєння. Таким постає сьогодні вироблений нами «світ людини».

Постмодернізм як ресурс нового мислення – це ультра-надмодернізм. І коли зазначають, що, на відміну від модернізму, постмодернізм частіше звертається до класики, хоча б як до цитат, тобто немовби йде назад, то за кінцевими цілями він це робить для нового відриву від неї, для того, щоб надати додаткового поштовху подоланню суцього, зростанню масштабів віртуальності, штучності світу. У більш принциповому контексті це закінчення традиційної культури, становлення постлюдської цивілізації. Інакше кажучи, цивілізації цілком штучної, технологічної, інформаційної, що йде на зміну природно-предметному світу, традиційному і модерністському суспільству. Основними параметрами модерністського суспільства (Модерну) слід вважати індустріалізацію, урбанізацію, індивідуалізм, секуляризацію, масовість, стандартизацію і спеціалізацію.

Явище постмодернізму в соціально-історичному плані – це «культурна логіка пізнього капіталізму», в силу чого він виступає як «некероване зростання складності», як «ера безпорядку, який усе більше посилюється, і має глобальну природу»¹. Найважливішим фактором становлення мислення постмодерну стала інформаційна культура, яка породила культуру інформаційного мислення. Вона зумовила перехід від виробництва речей (Модерн) до виробництва знаків, символів, інформації і, зрештою, нового мислення.

Ціннісні орієнтації постмодернізму відрізняються від модернізму. Якщо модерн вважав основними цінності свободи

¹ Лютар Жан-Франсуа. «Стан постмодерну». https://shron1.chtyvo.org.ua/Lyotard_Jean-Francois/Sytuatsia_postmodernu.pdf

(liberty), рівності, братства, а також ідеал «досконалого суспільства» і «доскональної людини», то в постмодернізмі ними виступають свобода, але свобода-freedom, різноманітність, толерантність і погляд на суспільство, де «всі автори і актори». На зміну традиційним, звичайним поняттям і категоріям постмодернізм пропонує свою термінологію. Його основними поняттями є плюралізм і деконструктивізм, які передбачають рішучу відмову від ідей цілого, універсального і абсолютного, від «гранд-наративів» («великих оповідей» і наукових описів), так само як і від аналітичних процедур пошуку смислу життя і пізнання. Тим самим створюється «провокативний» образ науки, котра вичерпала себе в потребі наводити докази, звільняти від забобонів, легітимізувати знання в наукових експериментах, користуватися спекулятивною діалектикою.

Як інтелектуальний феномен, постмодернізм багато зробив для того, щоб звільнити мислення від спрощених схем, застиглих стереотипів, віджилих міфологій, обмеженості позитивістської картини світу, протиставивши їм творчу уяву, історико-філософську ерудицію, літературний талант, метафоричність. Разом з тим послідовна критика традиційних цінностей, норм і регуляторів ведеться для того, щоб звільнити місце новому образу «споживача» культури, для якого інформація – культова цінність. Тим самим постмодернізм проявив себе як специфічна форма відчуження людини від цілераціонального проектування і соціальної дії.

Разом з тим потрібно враховувати, що створення потужних комунікативних систем як ресурсу пізнання, яким є Інтернет, надзвичайно сильно перекриває відповідні можливості індивіда. Ця обставина фактично позбавляє його власних знанневих та інформаційних основ, тобто активної мисленнєвої діяльності. Іншими словами, окрема людина позбувається основ не лише для критичної оцінки інформації, яку отримують від засобів масової інформації, а й узагалі позбувається можливості самостійно формувати структуру своїх уявлень, принаймні уявлень, які представляють цілий ряд релевантних аспектів реальності. Зокрема, через інтенсивність інформаційних

потоків контроль над ними для більшості є недоступним, а це обертається неминучою сваволею окремих соціальних і культурних груп у відборі інформації. У кінцевому підсумку такий стан містить можливість свавільного обігу інформації в суспільстві, що може стати загрозою *свободи думки і слова*. Причому нічого не змінюється від того, що маніпулювання свідомістю індивіда можуть здійснювати кілька конкуруючих груп, оскільки індивіду все одно не вдається дійти до власних реальних основ оцінки ситуації. У політиці, яка багато в чому визначає соціальне життя, це призводить до того, що під загрозою постає не лише можливість вільного вибору, а й сама ідея вільного волевиявлення, а разом з нею й ідея особистості – одна з головних ідей європейської культури.

У тому самому напрямі діють і комп'ютерні технології, які віртуалізують світ і ведуть до конфлікту «Я» реального і «Я» віртуального. Людина віртуалізує свої духовні цінності, віддає їх у світ технократизму, якому вони чужі і невластиві. Віртуалізований модус духовного не спрацьовує в техно-модусі, там діють правила і закони штучно створеної природи. І це руйнує всі сфери життя людини. Такі процеси можна сьогодні виявити в комунікаціях усілякого роду – у сфері економічній, культурній, пізнавальній. Так, завдяки можливостям, які надає для обміну інформацією Інтернет, різко зросла мобільність наукових комунікацій і, таким чином, ефективність наукової, тобто пізнавальної діяльності. Але можливість отримувати наукову інформацію прямо з Інтернету і безпосередньо поставляти її в Мережу має і свій зворотний бік, який не менш значимий своїми наслідками. Зокрема, у науці сьогодні фактично руйнується досить збалансована експертна система, яка сформувалася в комунікаціях наукових спільнот ще в XIX столітті і дозволяла не допускати наповнення науки сумнівною інформацією. Система експертних бар'єрів і фільтрів, формальних і неформальних, за всіх її очевидних мінусів, дозволяла до недавнього часу підтримувати достатньо ефективний баланс між стабільністю і динамікою науки. Інтернет, який дозволяє кожному бути почутим, оминаючи ієрархію експертно-пізнавальних парадигм, призводить до їх

невиправданого примноження. У науці зростає, образно кажучи, «дефект раціональності» – постійно множаться раціональні, але несумісні, неспіввимірні структури. У масиві інформації, яка функціонує в мережі «Інтернет», є все – і мрії, і знання, і псевдознання. Учений, котрий звертається до Інтернету, просто «птопає» в неусталеній, неперевіреній інформації, масив якої переважає його критичні можливості. У результаті він перестає бути суб'єктом пізнання і мислення. Така ситуація існує не лише в науці. Низка аспектів життя сучасної людини віртуалізується і вона, спираючись на доступні традиційні критерії, уже не в змозі відрізнити, що існує лише в її свідомості, а що – насправді.

Зазначимо, що інформація як накопичене знання є лише початкова, проста форма інтелектуального обміну. Співвідношення між накопиченим («усталеним») знанням і «живим», динамічним мисленням стрімко змінюється на користь «живого», як і співвідношення між «минулою» (опредметненою в машинах, приладах) і теперішньою, «живою» працею. Установлюються інші, більш швидкі зв'язки між узагальненням (інформацією), спілкуванням (комунікацією) і залученням-перетворенням (трансформацією). «Сьогодні ми, – зазначає відомий японський учений М. Кайку, – перебуваємо на порозі епохального переходу: від пасивного спостереження Природи до хореографії її заворожливого танцю... Ера, яка сьогодні наступає, – одна з найбільш привабливих за всю історію: вона дозволяє нам пожинати плоди двохтисячолітнього розвитку науки. Вік Відкриття в науці наближається до завершення, поступаючись місцем Віку Панування»¹.

На нашу думку, не «панування», а скоріш за все – Залучення і Перетворення. Разом з тим, як би не називати цей вік переходу інформації до трансформації, очевидно, що світовідчуття «пост-», «втомлена» і «всезнаюча» поза «кінця століття», постає сьогодні, у XXI столітті, вже застарілою. Ми – біологічна протоплазма технічної цивілізації, ми носії прото-інтелекту, ми – прото-

¹ Мічіо Кайку – «Майбутнє розуму. Наукові спроби осягнути, вдосконалити і підсилити інтелект». – Київ : Літопис, 2017.

машини, які називаються «організмами». Перетворюючи природу, людина втратила себе і свої цінності, віртуалізувала духовне життя, яке мусить бути притаманне її серцю і її внутрішній природі.

Варто вказати, що сучасна людина живе у світі «пост-правди» (вважається, що термін запропонував Ralph Keyes у праці «The Post-truth Era: Dishonesty And Deception In Contemporary Life», 2004), в умовах, коли вона перевантажена інформацією і не здатна проводити критичний аналіз різноманітних поглядів, тому для простого обивателя найважливішу роль на кінцевому етапі починає відігравати *довіра* до джерела мовлення, а не об'єктивність і достовірність фактів.

Невизначеність і непевність як ключові характеристики сучасного соціального буття показують себе ефективним середовищем руйнування усталених культурних форм, оголюючи, розкриваючи суспільну свідомість перед тими, хто здатний формулювати і поширювати нові сенси, візію, цінності. Вхід соціальних мереж у буденність створив підґрунтя появи своєрідного прошарку/системи інфлуенсерів (людей, що володіють популярними акаунтами в Інстаграмі, Фейсбукці, Ютубі, Твіттері тощо), які спілкуються з великою кількістю шанувальників і зацікавлених осіб. Інфлуенсери сьогодення, окрім усього іншого, здатні збільшувати попит, починаючи від окремих груп товарів і завершуючи соціальним запитом на політиків, співпрацюючи з фахівцями різних підгалузей маркетингу, разом з тим сприяти виконанню завдань державного значення, ведучи спільну роботу зі спецслужбами.

Як відомо, характер сучасного промислового виробництва знає вагомих змін, адже людська праця витісняється роботою машин, керованих штучним інтелектом. Соціальне буття сучасності має справу із переходом до Індустрії 4.0, поняття, що означає новітню організацію технологій і концептів ланцюга цінності (value chain). Новітнім трендом є перехід до модулярних Smart Factories, на базі яких CPS (Cyber-Physical-Systems) здійснює моніторинг фізичних процесів і будує віртуальну копію фізичного

світу для можливості ухвалення децентралізованих рішень¹. Принципами Індустрії 4.0 є здатність до взаємодії, віртуалізація, децентралізація, можливість контролю в реальному часі, сервіс-орієнтованість і модулярність. Компонентами Індустрії 4.0 вважаються кіберфізичні системи (Cyber-Physical Systems), інтернет речей (Internet of Things), інтернет послуг (Internet of Services) та розумний завод (Smart Factory).

Разом з тим варто зазначити, що якість рівня підготовки молодих фахівців, які виходять зі студентських лав, набуває нового характеру, в контексті якого важливими будуть не стільки фундаментальні знання в різних науках, скільки вміння комунікувати з машинами, налаштовувати їх та взаємодіяти із системами штучного інтелекту на рівні IT-розробника.

В умовах «плинності» (З. Бауман) соціального буття вірогідною є зміна цінністих орієнтацій особистості від прагнення накопичення до актуалізації потреби *свободи*, здатності самостійно вирішувати власну долю, ухвалювати вольові рішення. Можливим сигналом до цього є поява в інформаційному просторі великого обсягу маніпулятивного контенту на конспірологічну тематику та реакція екзистенційного протесту реципієнтів даних меседжів. Нові сфери економіки, культури, які можуть з'явитися на цій основі, міститимуть у своїй основі *ідею свободи*, або ж її сурогат, різні обсяги якого можна буде купити за певну суму грошей. Філософія Фонду родини Богдана Гаврилишина – українського мецената, науковця і сподвижника державницьких цінностей – заснована саме на *ідеї відповідальності*, представленій в «Декларації відповідальності людини», яка і має стати в умовах деградації смислів існування людства духовно-моральною матрицею побудови здорового сучасного суспільства.

Значним потенціалом для ефективної навігації особистості в окреслених реаліях соціального буття володіє освіта, яка має владу розвинути навички критичного мислення, здатність сприймати

¹ Hermann M. Design Principles for Industrie 4.0 Scenarios: A Literature Review [Electronic resource] / M. Hermann, T. Pentek, B. Otto. – Available at : http://www.iim.mb.tu-dortmund.de/cms/de/forschung/Arbeitsberichte/Design-Principles-for-Industrie-4_0-Scenarios.pdf

інформацію з різних позицій, уміння емпатійно сприймати «іншого» для якомога більш об'єктивної оцінки фактів. Затребуваною рисою є також креативність задля знаходження нестандартних підходів до вирішення завдань та інтеркультурна орієнтованість зі здатністю комунікувати кількома іноземними мовами. В умовах глобалізації увагу роботодавців притягують професіонали з міжнародним досвідом. Побудова команд із міжкультурним бекграундом створює додаткову цінність завдяки можливості постановки нестандартних питань, відкриття нових можливостей отримання нової інформації¹.

У період перманентних змін, динаміка яких постійно зростає, актуалізується проблема софійного мислення, завдяки якому можна проникнути у змістову глибинність світу. Осмислення людиною своїх намірів і сподівань, духовних глибин власного серця (за Г. Сковородою), виховання внутрішньої культури, формування цілісного світогляду, ціннісних орієнтацій відповідають процесам, що відбуваються у свідомості, здійснюючи вплив на людську поведінку і діяльність. У свою чергу, така ситуація актуалізує проблему свободи, екзистенційного, смисложиттєвого вибору, котрий передбачає як чітке бачення наявної реальності, так і майбутнього. Ця ситуація означає визначення людиною свого місця в житті, що виокремлює смисл життя і смисл індивідуального існування в модусі технократичного світу.

¹ Globalization How «Multicultural Brokers» can help teams perform // Harvard Business Review. – 2018. – May – June. – P. 28.

Розділ 1.4. ВІРТУАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПЛАТФОРМ: ЯК ЗАБЛУКАЛИ СВОБОДА І БЕЗОПЛАТНІСТЬ

«Сексуальний, але бідний». Слоган, який запустив в обіг на межі тисячоліть, в епоху краху доткомів, Ісайя Берлін, відбивав розчарування представників масового прошарку представників креативних професій, що зародився наприкінці тисячоліття, в їхній здатності не те щоб перетворитися на найуспішнішу соціальну страту сучасної економіки, а й узагалі адаптуватися до її реалій. Романтичний міф про фрилансерів, вільних художників, креативних представників «вільних професій» швидко переріс на проблему масової прекарізації незалежних працівників, які заробляють на життя власною працею.

Переваги незалежності, вільного графіка роботи, можливості працювати вдома, самостійно обирати місце праці й партнерів, оптимізувати баланс між роботою і сім'єю, відносно невисокий поріг започаткування власної справи в умовах кризи обернулися до їхніх отримувачів зворотним боком. Скорочення попиту на послуги, що надаються представниками вільних професій, призвело до зростання непродуктивних витрат на пошук нових замовлень і посилення нерівномірності отримання доходів за умов збереження витрат. Одночасно ускладнилися вимоги для отримання банківських кредитів. І все це на тлі відсутності будь-яких соціальних гарантій із боку епізодичного «off-line» роботодавця і, щодо держави, неоднозначного балансу взаємовідносин і взаємних зобов'язань «платник податків – одержувач соціальних благ».

Інформаційні платформи: механізм віртуалізації. Виклик, проінтерпретований як необхідність удосконалення механізмів взаємодії між незалежним фрилансером і потенційним споживачем його послуг, стимулював швидку креативну відповідь. Історія Ubera – типовий випадок, що мабуть, найбільш наочно ілюструє ситуацію. Власник машини шукає можливість

заробити приватним таксуванням. Потенційний пасажир шукає вільну машину. Використання цифрових технологій дозволяє спростити, прискорити процес взаємного пошуку, зробити його більш надійним. Єднальна ланка – інформаційна платформа (ІП), модель бізнесу, від самого початку націлена на створення двостороннього ринку, що усуває посередників між потенційним виробником і споживачем¹. Вони отримують можливість взаємодіяти безпосередньо, використовуючи програмне забезпечення, що надається ІП.

Сам термін «інформаційна платформа» є похідним від французького *plate-forme* – поєднання слів *plate* – «плаский» і *forme* – «форма», пласка поверхня, площина, що лежить на увисшші, призначена для різних напрямів діяльності. На ній у дискретному порядку можуть розміщуватися люди або певні предмети. Ще у вісімнадцятому столітті цей термін активно вживали для позначення обладнаного з дощок на перекладах помосту, на якому встановлювали артилерійські батареї щоб колеса, лафети і піддони не занурювалися в землю. У контексті теми роботи вартий уваги той факт, що Оксфордський словник англійської мови зазначає, що вже 1574 року цей термін використовувався для позначення таких абстрактних понять, як ідея, концепція, погляд, на можливе розв'язання певної проблеми.

Суть ключового принципу функціонування платформ полягає в розподілі певної структури на стабільне організаційне ядро та комплементарну рухливу периферію. Таке суперечливе поєднання забезпечує можливість швидкої реакції на зміни в зовнішньому середовищі, високий ступінь адаптивності до змін. Розвиток інформаційних технологій сприяв активізації використання цієї моделі в економічній сфері. Цьому ж сприяли відносно незначні витрати створення ІП, універсальність сфер застосування. Справляє враження навіть короткий перелік сфер діяльності ІП: платіжні (PayPal, Web Money), фінансові (MetaTrader, SaxoTraderGO), рекламні (Microsoft

¹ Rochet J.-C. Platform Competition in Two-Sided Markets / J.-C. Rochet, J. Tirole // Journal of the European Economic Association. – 2003. – Vol. 1. – № 4.

Advertising, Google Ads, Facebook / Instagram Ads, Bing Ads, Mediation), торговельні (eBay, Amazon, Alibaba), промислові (GE – платформа Predix, Siemens – платформа Mind-Sphere), продуктові (MyJohnDire, Shindler – платформа PORT), навчальні (Zoom, Coursera), туристичні (Tripmydream, Amadeus Travel Platform), медичні (HealthShare, CogniFit), комунікаційні (Twitter, Facebook), логістичні (TradeLens, CargoSmart, Trans for Shippers), з надання держпослуг (iGov, Держпослуги). Утім, універсалізм не виключає суттєвої диференціації ІП за ключовим способом створення цінності: комунікаційні (Twitter, Facebook), транзакційні (eBay, Baidu, Tencent), інноваційні (Intel, Microsoft, Oracle, SAP), інвестиційні (Priceline, Naspers, Softbank), інтегровані (Alibaba, Amazon, Apple); щодо ресурсу створення вартості: хмарні (AWS, Salesforce), виробничі (GE – платформа Predix, Siemens – платформа Mind-Sphere), бережливі (Airbnb, Uber), шерингові (TaskRabbit, YouDo.com, ParaJobs); джерел та організації фінансування й отримання прибутку: спонсоровані, умовно безплатні (за безплатної базової версії користувач платить за додатковий функціонал – Yandex Музика), що працюють на основі абонентської плати за надання пакета послуг – Science Direct, на основі справляння комісії за надані послуги (eBay, Uber), що диференціюють оплату для різних категорій користувачів – сайти знайомств, які працюють на пайовій основі; за ступенем самостійності в рамках мережевої структури: первинні, похідні; за географічним охопленням: глобальні, національні, локальні; з галузевої спеціалізації: універсальні, галузеві, спеціалізовані.

Відповідність ІП потребам, можливостям і духу сучасної економіки, економіки знань забезпечує цей успіх. Там, де знання отримують значення ключового чинника розвитку, оцифровані дані перетворюються на сировину, ресурс, переробка якого відкриває шлях до створення специфічного інноваційного продукту – нового знання. У свою чергу, Інтернет дозволяє уникнути або мінімізувати витрати на «винахід велосипеда» в разі, коли потрібні дані (потенційні інформація і знання) уже ким-небудь отримані та викладені в мережу. Більш того, він відкриває можливість для незрівнянно більш активної інтеграції в

рамках нового знання результатів, отриманих у ході розрізнених, незалежних досліджень, комплексного використання досягнень різних наукових шкіл, напрямів, дисциплін.

Уже сама закріплена в літературі назва об'єкта нашого дослідження – «інформаційна платформа» вносить додаткову плутанину як у розмежування термінів – дані, інформація, знання, так і в розуміння природи, сутності та потенціалу цієї нової інституційної форми ведення бізнесу.

Дані – це комплекси відомостей, фактів, понять, інструкцій і т. п., представлених у формі, прийнятній для ретрансляції, обробки, інтерпретації людиною або інформаційною системою. Умовою останньої є їхня відповідність певній системі формалізації. Дані про різні складові зовнішнього і внутрішнього середовища ведення бізнесу, надані ІП, забезпечують можливість оптимізації складу учасників і порядку їх взаємодії, виробничого процесу, самого продукту діяльності, його створення і просування, дослідження трендів розвитку ринку. В інформацію дані перетворюються лише у процесі ознайомлення, роботи користувачів з ними. Інформація – продукт взаємодії людини з даними, їх інтерпретації, визначення їхнього змісту. У результаті дані актуалізуються як інформаційне благо, товар.

Дані, які збирають, накопичують, переробляють і надають споживачам, є безпосереднім продуктом роботи ІП. Але надання даних – лише відповідний момент, точка відліку, робочий інструмент, за допомогою якого ІП створює умови для здійснення свого завдання, місії – формування певної реакції з боку одержувача. Для рекламної ІП – це стимулювання здійснення покупки, торгівельної – її забезпечення, виробничої – оптимізація процесу створення продукту, хмарної – використання споживачем зовнішнього обладнання і програмного забезпечення. У всіх цих варіантах інформація, як результат ознайомлення споживача з даними, стимулює його відповідну реакцію – нові дані, які повертаються в екосистему ІП. Можливість багаторазової актуалізації в рамках екосистеми всієї сукупності даних, якими володіє ІП, перетворює їх на мережеве інформаційне благо.

ІП виступають у ролі посередника між потенційними постачальниками і споживачами різного роду даних. Вони стають місцем їхньої зустрічі. Роль зв'язкового дозволяє власникові ІП отримати доступ, реєструвати, збирати, а надалі аналізувати, використовувати і пропонувати різноманітні дані як про самих користувачів, так і про зміст, характер їхньої поведінки в мережі, формувати на їх основі аналітичні дані про стан, перспективи розвитку, слабкі місця, потенційні конкурентні переваги. Так, Uber отримує дані не лише про водіїв і пасажирів, а й про стан дорожнього трафіку, споживчі преференції клієнтів, дії водіїв.

Ці дані, насамперед клієнтська база, будучи результатом роботи ІП, надалі стають вихідною основою розвитку бізнесу. Від ефекту масштабу (нарощування кількості потенційних споживачів послуг ІП, які вже мають досвід звернення до них і забезпечують подальше їх зростання) до мережевого ефекту (що більше задоволених користувачів у мережі, то активніше вони генерують інформацію для інших потенційних користувачів, більше довіри до мережі, потенціал формування ефекту наростаючої снігової кулі), синергетичного ефекту (коли нарощування кількості споживачів, охоплених мережею, супроводжується насиченням і диверсифікацією інформаційної бази, зростанням її інформативності, корисності, ефективності і якості результатів звернення до послуг ІП, розширенням спектра послуг, що надаються).

Інформаційні платформи й економіка цифри. Опора на мережеві ефекти – характерна риса ІП. Вони є основою монополізації діяльності ІП, відкривають доступ до глобальних ринків, забезпечують розвиток темпами, принципово неможливими для традиційних «конвеєрних» виробників товарів і послуг. І це далеко не єдина підприємницька особливість ІП.

Розширення клієнтської бази ІП не вимагає пропорційного нарощування матеріально-технологічної основи її функціонування. Розвиток платформної моделі відкриває можливість використання обладнання хмарних ІП, які спеціалізуються на такого роду послугах. Забезпечуються умови для швидкого пристосування до ринкових змін. Дані, з якими працюють ІП, і

створені ними клієнтські мережі набувають значення основних фондів, а технічна інфраструктура перетворюється на легко запозичуваний капітал. За потенціалом мобільності ІІ цілком порівнянні з фінансовими корпораціями. Бази даних, хоча й поступаються за ліквідністю грошовим знакам, але здатні легко поповнюватися, перебудовуватися, спрямовуватися на задоволення широкого спектра постійно оновлюваних потреб різних груп споживачів, незалежно від місця їх перебування.

Інформаційна природа і віртуальна база діяльності створюють можливість використання широкого спектра інструментів поєднання монетизації бізнесу та залучення нових і збереження старих користувачів. Серед найбільш поширених – перехресне субсидування; регулювання вартості послуг рекламних підрозділів; стягнення фіксованої плати або відсотка від вартості трансакцій, здійснених завдяки ІІ; прискіпливе формування структури цін за надані послуги і балансу між послугами, що надаються безплатно; диференціація сервісів на базовий і преміум-рівень; продаж баз даних; скорочення власних витрат на розроблення програмного продукту за рахунок залучення додатків, створюваних сторонніми розробниками як комплементарні продукти, пропонованих ІІ, за одночасного стягування з них комісії за реалізацію цих продуктів на ній.

Мережевий характер бізнесу і горизонтальна взаємодія в рамках екосистеми ІІ зовсім не виключає і, більш того, робить необхідним встановлення чітких правил взаємодії, контролю їх дотримання в контексті окресленої місії, продукту, цільових груп, перспективних напрямів розвитку.

Інформаційна природа ІІ обумовлює неоднозначність у визначенні джерела прибутку, що створюється в результаті їхньої діяльності. Класична політична економія передбачає працю людини як таку. В опосередкованому варіанті вона втілюється в людських зусиллях, вкладених у створення інформаційного обладнання («залізо»), програмного забезпечення («м'який софт»), інфраструктури передавання даних, власне клієнтської мережі конкретної ІІ. Поза увагою залишається специфіка, пов'язана з ресурсом, на якому побудована вся робота ІІ, –

даними, а вони відіграють вирішальну роль. Адже найманий персонал лише збирає дані, формує умови для їх зберігання, трансформації, ретрансляції, роботи з ними. Це дозволяє частині дослідників прирівняти дані до природних факторів виробничого процесу, що в узагальненому варіанті розглядають як фактор «Земля».

Ще один напрям досліджень акцентує увагу на ролі учасників мереж. Вони для ІП перетворюються на своєрідних добровільних, безплатних працівників, які з власної ініціативи, у процесі, що сприймається ними не як праця, а як гра, створюють цінність для інших клієнтів ІП, забезпечують інтерес до неї. Причому беруть участь в її створенні й творці змістовного контенту комунікативних мереж, подібних Facebook, Twitter, Instagram, і рядові пасивні користувачі, що й відображає вислів «Якщо ти не платиш, значить ти сам продукт або товар». В обох варіантах активність в екосистемі ІП в подальшому перетворюється на джерело даних – ресурс створення цінності та отримання прибутку – монетизованої винагороди, що привласнюється власником ІП. Використання накопичених даних відкриває можливість для отримання ІП рентного доходу як за рахунок активного використання монопольної позиції на створеному нею мікроринку, так і за рахунок комерційного використання баз даних, що можуть зацікавити зовнішніх споживачів.

Інформаційні платформи: бізнесова модель віртуалізації винагороди творця контенту. Коло замкнулося. ІП, як інноваційна інституційна форма, початково створена фрилансерами для спрощення взаємодії з потенційними споживачами їхніх послуг, перетворюється, у кращому разі, на мікромонополіста, який формує, контролює та експлуатує власний ринок. Закон концентрації ринкової влади в руках найбільш успішних економічних суб'єктів в умовах використання платформної моделі бізнесу виявляє себе ще більш виражено, динамічно. Досить згадати Facebook, Alibaba, Uber, Airbnb. Цим глобальним гігантам не знадобилося й десяти років для досягнення масштабів, що перевершують досягнення найбільш успішних представників ТНК, які засновували свій успіх на «конвеєрній

моделі». Аналогічні процеси відбуваються на національному, регіональному, галузевому рівнях.

Парадокс полягає в тому, що праця фрилансерів, що забезпечують формування контенту, основу створення цінності згаданих і багатьох інших комунікаційних ІП, у кращому разі винагороджується лише частково. Існує механізм, що забезпечує сплату провайдерів за доступ до Інтернету, але не творцю контенту, який ми отримуємо. Але ж нас цікавить не доступ сам по собі, хоч за нього ми сплачуємо, а певний контент, механізм винагороди за створення якого відсутній. Те, що повинно бути суспільною інфраструктурою, приватизується, а те, що має приватне походження, експропріюється. У підсумку ситуація обертається зростанням соціальних ризиків як для суспільства в цілому, так і для самого фрилансера. Ситуація весни 2020 року продемонструвала це у глобальних масштабах.

Ще гірше йдуть справи з ІП, які займаються посередництвом у сфері поширення результатів праці представників креативних професій. Якщо правомірність винагороди ІП за надані посередницькі послуги здебільшого не ставиться під сумнів, то з винагородою за контент, створюваний учасниками, що розміщується на ІП і визначає інтерес до неї з боку інших користувачів, виникають величезні труднощі. Вони пов'язані як зі специфікою носія, на якому він надається, так і з особливостями самого продукту.

У першому варіанті поганий жарт із творцями інтелектуальної власності (це може бути музичний, художній, літературний твір, фільм, вистава, гра, науковий результат роботи вчених, товарні знаки, технологічні й управлінські секрети та багато іншого) відіграє здатність оцифрованих даних до необмеженого відтворення, дублювання та ретрансляції на будь-якій відстані без втрати якості. Достатньо один раз «оцифрувати» продукт інтелектуальної праці. Що більшим буде до нього інтерес, то потенційно більше зусиль буде прокладено незалежними користувачами до подолання обмежень у його поширенні. У цьому разі ІП залишаються лише одним, хоч і найбільш ефективним, з широкого переліку інструментом такого поширення.

У другому варіанті проблема полягає у визначенні підходу до винагороди праці творців інтелектуальної власності. Коли йдеться про інтелектуальну власність, пов'язану з розвитком технологій, спроба забезпечити фінансовий вигравш розробника і власника шляхом обмеження свободи її поширення виливається в конфлікт «багатой Півночі», що перебиває доступ до неї, з «бідним Півднем». У можливості доступу до інтелектуальної власності містяться витоки зародження в умовах формування економіки знань нового типу соціальної нерівності, стратифікації суспільства і світової економіки в цілому на основі доступу до даних, інформації, знання. Цей же принцип неприйняття обмежень на використання продукту інтелектуальної праці, творчої діяльності приховано або відкрито поширюється й на інші види інтелектуальної власності. Отримує визнання рух за «свободу» і «відкритість» доступу до відповідних ресурсів.

Показовим у контексті ставлення до прав творців інтелектуальної власності є сам термін, що вживається в англійській мові для позначення свободи її поширення, – «Free». Адаже «Free» одночасно має значення як вільний, так і безоплатний. Вільний доступ не лише асоціюється, а й об'єднується з безоплатним. У результаті формується парадоксальна ситуація, коли праця ІП-посередника, який забезпечує контакт між творцем інтелектуального продукту і його споживачем, легітимізується як варта винагороди, ІП монетизує свій внесок у розповсюдження інтелектуального контенту, а праця творця цього контенту залишається немонетизованою. Але ж саме праця творців контенту й забезпечує цінність ІП для потенційних споживачів. Показовим у цьому плані є позов авторів ІП Huffington Post до колишньої власниці цієї платформи. Вони, як творці «вільного» контенту, який зробив популярним ІП, претендували на частину суми, отриманої А. Хаффінгтон у результаті її продажу (315 млн дол.)¹.

¹ Huffington Post's Unpaid Bloggers Are Suing Arianna [Electronic resource] // Yahoo! News. – Available at : <https://news.yahoo.com/huffington-posts-unpaid-bloggers-taking-arianna-court-20110412-081829-782.html>.

Абсолютного абсурду ситуація досягає в науковій сфері, де творець інтелектуальної власності виявляється змушеним платити як за її публікацію (розміщення на ІП), так і за доступ до аналогічних публікацій інших дослідників. Найбільш наочним прикладом служить практика видавничого дому Elsevier (база даних Scopus). Elsevier забезпечує доступ до архівів наукових статей для приблизно 4 500 організацій та університетів із 180-ти країн світу. Більше ніж 30 мільйонів дослідників мають доступ до даних, що надаються на платформі. Щорічна кількість завантажень статей вимірюється сотнями мільйонів. При цьому середня вартість надання через інтернет-сервіси Elsevier кожної статті, за умови відсутності передоплати, перевищує 30 доларів. І в цьому варіанті, і тоді, коли передоплату оформляють через наукову організацію або національне агентство, творець наукового контенту в кращому разі сплачує ІП або за розміщення статей, або за їх використання.

Ситуація лише ускладнюється тим, що індекси цитування розраховуються на основі баз даних, які формуються такими ІП, перетворилися на основний інструмент визначення ефективності наукової праці та рейтингування країн, наукових шкіл, установ, що займаються дослідженнями, окремих учених, інструмент, що заохочує маніпулювання наукометричними показниками. Творець наукового знання виявляється в потрійній залежності від ІП як посередника, що початково створювався для сприяти поширенню знань, але в кінцевому підсумку на основі баз даних ІП формує монопольний ринок.

Незадоволеність ситуацією та пошук шляхів її подолання стимулювала розвиток міжнародного руху відкритого доступу до наукового знання. З ініціативи його прихильників у рамках наукової політики ЄС було запущено програми OA2020 Initiative (Берлін, 2016) і План S (Брюссель, 2017). Утім, вони зосереджені на питаннях забезпечення відкритого доступу до наукової інформації, лише частково розв'язують проблему. Відповідь на питання про можливості та шляхи винагороди авторів наукових публікацій, які привернули увагу читачів, залишається без відповіді.

Варіантом часткового розв'язання проблеми може служити підхід, запропонований компанією Amazon на видавничій ПП Kindle. Він передбачає систему заходів з визначення потенційної цінності для читачів пропонованих творів і відповідну винагороду затребуваних авторів.

Утім, цей та інші подібні варіанти лише частково розв'язують проблему створення бізнес-моделі, в якій би не лише посередники, а й представники творчих професій отримували винагороду за створюваний продукт.

Розділ 1.5. ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ: ВІД ПОЛІСУ ДО Е-УРЯДУВАННЯ

Публічне управління, зокрема місцеве урядування, є невід'ємною частиною суспільства розвиненої демократії. Саме тому в часи активного розвитку демократії в Україні та в багатьох інших країнах світу надзвичайно важливо знати історію цього явища, щоб бачити перспективи публічного управління, формувати і реформувати його в напрямку збільшення ефективності державної політики.

Отже, нашою метою є визначення перспектив розвитку і формування стратегії сучасного публічного управління та адміністрування в напрямі е-урядування. Уперше термін «публічне управління» було введено англійцем Десмондом Кілінгом 1972 року. Він вважав, що публічне управління є пошуком найкращих способів і методів використання ресурсної бази з метою досягнути найбільш важливих цілей суспільства і відповідно держави¹.

¹ Філіпова Н. В. Зміна співвідношення понять «державне управління», «публічне адміністрування», «публічне управління» в системі суспільно-політичної трансформації [Електронний ресурс] / Н. В. Філіпова. – Чернівці, 2016. – Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=865>.

Сьогодні під публічним управлінням розуміємо управління, що здійснюється на основі волевиявлення громади (групи людей) і реалізується суб'єктами, обраними громадою, для задоволення інтересів та потреб і досягнення цілей громади як об'єкта управління. Розвиток суспільства полягає в задоволенні його потреб і досягненні цілей поставлених суспільством перед суб'єктами управління.

Публічне управління як демократичне явище має реалізовувати права, свободи та інтереси народу, кожного з громадян і гарантувати дотримання владою принципів демократії, наприклад принципу прозорості та відкритості (публічності), принципу можливості впливу громадськості на органи державної влади, принципу участі громади в урядуванні, забезпечення громадського контролю за діяльністю її апарату¹.

Видатний представник менеджменту Анрі Файоль визначав публічне управління як «досягнення його ж цілей з максимально можливим використанням усіх наявних публічних ресурсів»².

Виходячи з цього, публічне адміністрування є процесом керування діяльністю апарату управління підприємством, установою чи організацією неprivatної форми власності, у тому числі органу державної влади, органу місцевого самоврядування, суб'єкта громадянського суспільства.

Багато науковців, наприклад такі українські вчені, як О. Босак, М. Міненко, Ю. Сурмін, зазначають, що «публічне адміністрування» є перехідною ланкою між державним управлінням і публічним урядуванням. М. Міненко висловив таку думку: у державному секторі модель публічного адміністрування («бюрократична модель») переформатувалась у модель публічного управління («ринкову модель»): акценти змістилися з виконання роботи згідно з чіткими правилами на

¹ Публічне управління та адміністрування : навч. посібник / [А. О. Азарова, Л. М. Ткачук, Л. О. Нікіфорова та ін.]. – Вінниця : ВНТУ, 2019. – 181 с.

² Публічне управління: шляхи розвитку : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 26 листоп. 2014 р.): у 2 т. / [за наук. ред. Ю. В. Ковбасюка, С. А. Романюка, О. Ю. Оболенського]. – Київ : НАДУ, 2014. – Т. 1. – 150 с. С. 8.

роботу та інструкціями, на надання якісних публічних послуг і досягнення ефективних результатів. Це спричинило те, що відбулася трансформація «державного управління» в «публічне адміністрування», а з потім і в «публічне управління». Такі науковці, як В. Мартиненко, Ю. Шаров, А. Колодій, вважають публічне адміністрування складовою управлінського процесу, частиною публічного управління. А. Колодій приділив достатньо багато часу, аналізуючи публічне адміністрування. Він стверджує, що публічне адміністрування є видом управлінської діяльності інституцій публічної влади, завдяки якій держава і громадянське суспільство забезпечують самоврядування усєї суспільної системи та її розвиток у певному напрямі¹.

Публічне адміністрування є формою реалізації публічного управління, яке здійснюють представницькі органи демократичного врядування через свої виконавчі структури.

Варто зазначити, що немає загально визнаної періодизації розвитку публічного управління, інститутів публічної влади до місцевого самоврядування, тому потрібно розглядати ПУА, спираючись на європейську історію. Адже саме там почала розвиватись думка про організацію влади на місцях і зв'язок її з державною владою. Тому, спираючись на європейську культуру, такий широкий аспект дослідження публічної влади розглядаємо в розрізі таких етапів: додержавницький, античний, середньовічний, новий і новітній періоди.

Уявлення про владу в первісних суспільствах полягало у сприйнятті її як «механізму організації суспільного життя», задля узгодженості дій общини. В основному вона спиралася на авторитет серед громади, який поділявся на мудрість (старійшини) і військову силу (вожді). Такі форми правління були демократичними і зі сильно розвинутим публічним управлінням, але зі швидким збільшенням общин така форма влади ставала менш ефективною. Саме тоді з'являється й уявлення про владу як «механізм надобщинної організації», яка регулює і координує

¹ Демократичне урядування та публічне адміністрування: проблеми вимірювання та аудиту : наук.-метод. посіб. / авт. кол. : А. Ф. Колодій, М. З. Буник, П. М. Петровський та ін. – Київ : НАДУ, 2011. – 56 с. С. 9.

відносини в суспільстві. Як наслідок, публічне управління втрачає свої можливості, а самоврядування втрачає самостійність.

Перед створенням повноцінних держав у Греції формувались міста-держави, поліси (політії), форма влади яких не сильно відрізнялась від первісної. Римська імперія, яка завоювала грецькі поліси (політії), намагалася поєднати сильну централізовану владу зі звичним та ефективним грецьким самоуправлінням на місцях. На тому етапі утверджується влада як «надобщинна організація», послаблюється ПУА і посилюється централізація влади.

У період ранньофеодальної державної організації уявлення про владу затверджується як «послання від Бога», тобто правитель є «обранцем Бога» (у свою чергу, народ є підданими Бога і, відповідно, монарха, короля), функцією якого є організація суспільного життя і реалізація Божої волі. У той період масово формуються монархії, правителі яких, особливо в Західній Європі, поєднували світську владу і церкву.

У період Середньовіччя елементи місцевого врядування найтіснішим чином пов'язані з державним управлінням і спрямовані на співпричетне управління, зокрема державним майном у місті і його окрузі. Період станovo-представницької державної організації характеризується відсутніми або вкрай слабкими елементами публічного управління, при цьому функції самоврядування там, де воно ще продовжувало існувати, фактично зливались із функціями державного управління.

Новий час (епоха Модерну) характеризується утвердженням уявлення про державу як про своєрідного «Левіафана», тобто державу як верховний інститут, який є вищим за всі закони і створеним для того, щоб керувати суспільством і направляти його діяльність у певне русло задля суспільного блага. Глава держави постає як «Батько народу». Саме вплив такого уявлення про владу сформував посилений розвиток авторитаризму і тоталітаризму в більшості країн світу, що призвело до знищення публічного управління та адміністрування як такого, а зрідка до кардинального його обмеження.

Проте в апогеї Нового часу зароджується уявлення про владу як про «ресурс», який надається народом певним особам

задля реалізації ними народної волі та задоволення суспільних потреб. Відповідно зростає тенденція до формування і розвитку громадянського суспільства, воно починає вимагати від держави децентралізації та федералізації державної влади, формування демократії та публічної влади (і відповідно публічного управління та адміністрування).

У сучасному світі держава вже не сприймається як всеохопний Левіафан, вона стає надавачем послуг (сервісом). У демократичних державах уже не визнається глава держави як «Батько країни», він розглядається як найкращий з тих, хто міг би виконувати функції глави держави і представляти її. Тобто глава держави та інші державні службовці є найманими працівниками (де роботодавцем є народ), які представляють і задовольняють інтереси усього народу.

Саме в наш час у країнах, найбільш розвинутих політично, економічно і демократично, остаточно сформувався уявлення щодо того, що основна функція держави – це служіння народу. Наразі уявлення про державу формується як сервіс, який надає послуги народу і функціонує під владою народів, що є абсолютно протилежним політичній ситуації останніх століть.

У зв'язку з тим, що ІТ-технології розвиваються надзвичайно швидко, держава як «надавач послуг» удосконалює свої методи роботи, переходячи від бюрократичного принципу врядування до е-урядування. Е-урядування – форма організації державного управління, що сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян. Е-урядування – це спосіб урядування, який максимально залучає суспільство до діяльності державних органів влади і місцевого самоврядування за допомогою ресурсам Інтернет та інших ІКТ. Електронне урядування є новою формою організації публічного управління та адміністрування, за рахунок широкого застосування новітніх ІКТ забезпечує якісно новий рівень відкритої взаємодії держави

і суспільства, надання повного комплексу публічних послуг для всіх категорій громадян і суб'єктів господарювання¹.

У результаті підвищуються ефективність і прозорість органів влади та встановлюються механізми народного контролю. Важливо зазначити, що наведений вище перехід зумовлює формування нового етапу розвитку демократії – е-демократію.

Е-демократія є ідеалом та істинною сутністю демократії як народовладдя, бо за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у державному секторі кожна людина, витрачаючи мінімальну кількість часу, буде максимально залучена до діяльності держави в усіх її напрямках та органах. Адже обсяг бюрократичного апарату взаємообернений до бажання людей брати участь у формуванні державної політики і діяльності держави, місцевого самоврядування та інших рівнів публічного управління та адміністрування.

Вагомою частиною нашої наукової роботи було проведення опитування на тему «Е-урядування та е-демократія в Україні». Мета дослідження – визначити готовність українського суспільства до цифрової трансформації у сфері е-урядування, поінформованість і занепокоєння щодо неї. Вибіркою для опитування були студенти різних факультетів на інститутів, різних курсів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

За результатами опитування було визначено, що 70 % опитуваних повністю або здебільшого готові до впровадження і мають бажання сприяти розвиткові е-урядування та е-демократії, але 10 % не вірять, що такий тип урядування та демократії може функціонувати в найближчі роки, майже 10 % не готові взагалі брати участь у місцевому самоврядуванні та діяльності держави навіть запропонованим способом (за допомогою Інтернету – е-урядування), решта – не визначилися. Щодо інформування за різними питаннями, то більшість опитуваних узагалі майже нічого не знають про електронні трансформації у державі, 40 % –

¹ Публічне управління: шляхи розвитку : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 26 листоп. 2014 р.): у 2 т. / [за наук. ред. Ю. В. Ковбасюка, С. А. Романюка, О. Ю. Оболенського]. – Київ : НАДУ, 2014. – Т. 1. – 150 с.

частково проінформовані і лише менше ніж 10 % – поінформовані на достатньому рівні.

Таким чином, на основі результатів проведеного опитування можна стверджувати, що наразі є достатня готовність народу до такого виду урядування, але немає достатньої поінформованості щодо її впровадження в Україні. Важливо зазначити, що опитування не було проведене серед жителів села і людей похилого віку, серед яких інтернет-комунікації є менш поширеними. Потрібно звернути увагу, що кількість людей похилого віку (65+) становила понад 6 млн осіб, за останніми даними Кабінету Міністрів України.

Пропонуємо новаторську розробку стратегії ефективного запровадження диджиталізації в концепції державної політики. Метою розробленої стратегії є максимальне зближення взаємодія людей і держави. Ця стратегія ґрунтується на тенденціях розвитку е-урядування, е-демократії та на оцінці людей цих тенденцій.

Стратегія ефективного і швидкого переходу до нового типу урядування та демократії полягає в кількох аспектах:

- 1) визначення та аналіз сучасної ситуації сприйняття суспільством таких трансформацій;
- 2) інформування суспільства про плани, етапи, поточний стан реалізації зворотний зв'язок з органами влади;
- 3) реалізація проєкту і постійний зв'язок із суспільством.

Державним органам у зв'язку з переходом до е-урядування потрібно провести повномасштабне опитування про готовність та поінформованість громадян України щодо цифрової трансформації і потрібно проаналізувати результати опитування. Зокрема, особливу увагу потрібно звернути на результати опитування серед жителів села і людей похилого віку задля ефективнішого донесення до них важливості трансформації державного урядування в напрямі від державного управління до ПУА і до е-урядування та е-демократії.

Також пропонуємо звернути увагу державних органів на стратегію, яка охоплює всі можливі види інформування суспільства про запровадження е-урядування та е-демократії, про успіхи і невдачі. Новаторським елементом є ідея залучення

бізнесу до інформування суспільства, окрім того, пропонується залучати бізнес для допомоги в донесенні суспільству найважливішої інформації щодо діяльності держави у всіх її сферах. Така ідея запропонована, оскільки попри те, що майже в кожній людині є доступ до Інтернету, опитування показує, що все ж таки достатньої поінформованості немає.

Пропонуємо залучати бізнес саме методом стимулювання і на різних рівнях для того, щоб доносились інформація як на рівні місцевого самоврядування, так і на рівні держави. За допомогою бізнесу, а саме продуктів їхнього виробництва, можна найбільш ефективно доносити інформацію до всіх верств населення України, особливо до людей, які проживають у віддалених містечках від промислових центрів і до людей похилого віку, як до менш включених в Інтернет-простір. Зокрема, таким чином діяльність органів влади буде більш прозорою, що є одним з головних принципів демократії. І нарешті сам процес включення інформаційно-комунікаційних технологій до діяльності держави має відбуватися з постійним обговоренням з населення. Бо інакше не буде довіри до органів влади, народ не бачитиме сенсу витратити свій особистий час, якщо не буде впевненим, що його думкою не знехтують.

Отже, робимо висновок: тоді, коли суспільство остаточно уявлятиме і сприйматиме державну владу як таку, яка має служити і підпорядкуватись народу, довірятиме їй, тоді і буде найбільш розвинута система публічного управління та адміністрування. Проте ці дії не є односторонніми, тому для досягнення найбільш розвинутої системи публічного управління та адміністрування, е-урядування, держава має провести велику кількість заходів і виконати велику кількість завдань, метою яких є запровадження та успішне функціонування е-урядування.

Частина друга

ПЕРСПЕКТИВИ ЛЮДИНИ ЗА УМОВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Розділ 2.1. ЛЮДИНА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ФЕНОМЕН У КОНТЕКСТАХ ТЕХНОНАУКИ

Глобалізаційна інтеграція разом із науково-технічним прогресом до 60-х років ХХ століття для західної людини мала оптимістичне підґрунтя. Віра в те, що розвиток науки і техніки забезпечить соціальний поступ, була настільки непохитною, що жодні невдачі та деструктивні наслідки деяких технологічних розробок не могли заступити позитивні результати. У ментальності західної людини існувало глибоке переконання, що «наука і техніка можуть розвиватися без упину, без обмежень і без попередньо накресленої мети»¹.

Однак самодостатній розвиток науки, технології та технічних засобів не може бути легітимною метою. Науково-технічний потенціал є засобом, який має слугувати благу всього людства. Натомість завоювання нових цивілізаційних висот несе непередбачувані, неочікувано небезпечні загрози глобального характерові самому існуванню людини як цивілізаційному феномену. Нагальною потребою ХХІ століття стає гуманізація як техніко-технологічного поступу, так і самоздійснення людини в нестримно мінливому світі. Інноваційно-цивілізаційний розвиток

¹ Фермеєрс Е. Очі панди. Філософське есе про довкілля / Е. Фермеєрс. – Львів : Вид-во «Стрім», 2000. – 65 с

суспільства не може заступити ті ризики і загрози, які несуть технології не лише доквілю, а й самій людині. Тож у контексті реальної оцінки науково-технологічного поступу, оптимізації його перспектив і пріоритетів набуває актуальності філософське осмислення антропних засад буття людини, гуманізації всіх сфер її самоздійснення та відповідальності за майбутнє.

Феномен науки і техніки в їхньому взаємозв'язку з технологією досліджували М. Бріджсток, М. Кайку, А. Каплан, Й. Масуда, Дж. Нейсбіт, Е. Тофлер, Р. Ягер та ін. В Україні питання науково-технологічного розвитку суспільства вивчали В. Князев, С. Кримський, В. Мельник, Е. Семенюк, М. Тарасенко та ін. Перспективи людського буття в контексті здобутків наукових революцій – квантової, комп'ютерної та біомолекулярної – аналізують В. Ільїн, Г. Йонас, М. Кайку, М. Кастельс, В. Лук'янець, М. Попович, Дж. Ріфкін, Е. Тофлер, Ф. Фукуяма, С. Хоружий та ін. З'ясуванню етичних проблем техногенної цивілізації та пошуку імперативів для її гуманізації присвячені праці німецьких філософів: К.-О. Апеля, Д. Бьолера, В. Гьосле, Г. Йонаса, К. Маєр-Абіха.

Попри численні дослідження цивілізаційного розвитку, потребує подальшого філософського осмислення технологічна експансія життєвого світу людини, яка змінює не лише довкілля, а й саму людину, її природу, істотність та ідентичність.

Безперечно, високорозвинені країни завдячують своєму добробуту саме науці й технології. Їхній симбіоз сприяє поглибленню наукових досліджень і використанню їхніх досягнень на благо людини. Важливо наголосити на соціокультурній зумовленості науково-технологічного поступу. Наука дає змогу не лише пізнати природні та соціальні закономірності, а прогнозувати їхній перебіг. Це відкриває перспективу переоблаштування природної та соціальної дійсності адекватно до певної системи соціокультурних цілей і цінностей.

Взаємозв'язок і взаємообумовленість науки й технології отримали назву «технонаука». Цей термін запровадив у вжиток французький філософ Г. Башляр (1953), акцентуючи роль технології як необхідної умови можливості розвитку наукового

знання і його соціальної зумовленості. Технонаука характеризує наукове опанування людиною закономірностей природної та соціальної дійсності й практичне втілення здобутого знання в техніці й технологіях. Отже, технонаука не лише нарощує техносферу суспільства, а й засвідчує прихід нової технологічної ери. За оцінками експертів, XXI сторіччя ввійде в історію як століття супертехнологій, які витіснять на периферію традиційні технології, набувши статусу базисних.

Зокрема, американський професор теоретичної фізики М. Кайку, зібравши прогнози науковців із різних сфер знання, справедливо передбачав, що до 2020 року відбудеться небачений досі сплеск наукової діяльності у двох ключових видах технологій: комп'ютерній потужності та секвенуванні ДНК.

Зростання потужності комп'ютерів та їхнє застосування дасть змогу автоматизувати процес дослідження ДНК і повністю розшифрувати ДНК-інформацію буквально тисяч організмів. Згодом, до 2050 року з'являться справжні роботи, що матимуть здоровий глузд, розумітимуть людську мову, розпізнаватимуть об'єкти в довкіллі й маніпулюватимуть ними, а також учитимуться на власних помилках¹. На думку М. Кайку, головні відкриття у природничих науках уже здійснено, про що свідчать три революції: квантова, комп'ютерна і біомолекулярна. Розпочався період технологічних втілень результатів наукових революцій XX століття у практику техногенної цивілізації. «Сьогодні, – зазначає М. Кайку, – ми впритул наблизилися до епохальної зміни: з пасивних споглядачів Природи ми можемо перетворитися на її активних хореографів»².

Справді, технонаука докорінно змінює становище людини у Всесвіті. Із спостерігача, що прагне осягнути закономірності еволюції Всесвіту, людина стає зодчим, який технологічно має змогу проектувати майбутнє. Можна стверджувати, що технонаука вивільнила креативний потенціал людини. Він виявний у тому, що технологічна новація містить три стадії,

¹ Кайку М. Візії : як наука змінить XXI сторіччя / М. Кайку. – Львів : Літопис, 2004. – 544 с. С 30–31.

² Там само. С. 19.

пов'язані у взаємовідновлюваний цикл: по-перше, у пізнанні об'єктивних закономірностей дійсності та продукуванні ідей щодо їхнього використання; по-друге, у розробленні технологічного інструментарію практичного втілення ідей; по-третє, в тиражування технологічних новацій¹. Однак наслідками впливу новітніх технологій на життя людини і суспільства є недостатньо прогнозованими. У зв'язку з цим професор біохімії Бостонського університету Айзек Азімов писав: «Найсумніше в сучасному суспільстві те, що наука нагромаджує знання швидше, ніж суспільство нагромаджує мудрість користуватися нею»².

Технологічна перспектива, яка відкривається для буття людини і Всесвіту, неоднозначна. Як зазначає американський філософ Дж. Нейсбіт, технологія вселяє оптимізм, обіцяючи забезпечити стабільне і безпечне життя кожного. Прибічники технологічного оптимізму вважають технологію панацеєю від усіх соціальних бід. Зокрема, Інтернет у кожному класі поліпшить якість освіти, гена інженерія дасть змогу викоренити хвороби, а біотехнології покінчать із голодом у планетарному масштабі. Технологічні обіцянки, продовжує автор, звучать для нас заколисувальною музикою, що приховує непередбачувані наслідки. Безперечно, технологія поліпшує людське життя, але водночас вона відчужує, ізолює, спотворює його, витискаючи з нас дух людяності.

Натомість радикальну позицію щодо технонауки, запровадження нових технологій, їхніх переваг і негативних наслідків висловлює американський соціолог, економіст і публіцист Дж. Ріфкін. Здійснюючи постійний моніторинг впливу нано-біо-комп'ютерних (NBIC) технологій на економіку, суспільство і довкілля, він критично оцінює гуманістичний потенціал технонауки для існування людства в майбутньому³. Тож пересторогою необмеженій технологічній активності людини

¹ Рижак Л. Філософія сталого розвитку людства : навч.-метод. посібник / Л. Рижак. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 518 с. С. 40.

² Кайку М. Фізика майбутнього / М. Кайку. – Львів : Літопис, 2013. – 432 с. С. 394.

³ Rifkin J. Biotech Century: Harnessing the Gene and Remaking the World [Electronic resource] / J. Rifkin. – Available at : https://openlibrary.org/books/OL696841M/The_biotech_century.

має стати антропний принцип. На наш погляд, не випадково, що антропний принцип уперше запропонував англійський фізик, фахівець із теорії гравітації Б. Картер (1973). Сутність антропного принципу в найзагальнішому сенсі зводиться до питання: чому природа облаштована саме так і чому закони Всесвіту саме такі, якими ми їх пізнаємо? Згідно з антропним принципом, кількісні значення фундаментальних фізичних констант були визначені й запрограмовані на початкових етапах еволюції Всесвіту адекватно до програми виникнення живого і людини на початкових етапах історії світу. Людський розум, відповідно до антропного принципу, «задавався» в еволюційній програмі наперед для усвідомлення Всесвітом самого себе.

Не заперечуючи вагомого внеску природодослідників у формулювання антропного принципу, варто зазначити, що його світоглядні засади були запропоновані французьким філософом і теологом П. Тейяром де Шарденом (1955). Його праця «Феномен людини» постає філософським обґрунтуванням загального напрямку розвитку Всесвіту до єдності, у центрі якого є людина. Виходячи із принципу еволюції, філософ інтерпретував Усесвіт як такий, що незворотно універсалізується, тобто стає всеохопним і здатний вміщувати в собі людину. Причому людина – центр еволюції Всесвіту за двома аспектами: як наслідок еволюції космічного цілого і як перспектива його подальшого розвитку. Людина, наголошував філософ, – не статичний центр світу, а вісь і вершина еволюції, центр конструювання універсуму, його перспектива. Людина наділена Божою іскрою до пізнання істини, способом себеутвердження та самореалізації не просто в діяльності, яка є наслідком існування існуючих зразків і норм праці, а діяльності, яка має означеності творчості й креативний предметно-перетворювальний характер. Саме тому вона приречена (якщо прагне залишатись людиною) постійно виходити за межі наявно даного, трансцендувати власну суб'єктивність у форми предметно-практичної діяльності, де вони інтегруються, зливаються з природними об'єктивними закономірностями та соціальною доцільністю. Отже, людина завжди перебуває в диспозиції до даності існуючого, сталого,

досягнутого – тобто до себе, до природи, до суспільства. Посідаючи привілейоване становище у Всесвіті, людина не лише пізнає світ і себе в ньому, а творить світ свого буття і себе відповідно до набутого знання.

Характерною ознакою творчої людини є не просто реалізація задуму, а надання смислу його втіленню. Власне, смисл надихає людину творити розсудливо та відповідально, гармонізуючи свої стосунки зі світом і собою. Адже у сфері духовно-практичного освоєння дійсності конструюється образ майбутнього крізь призму людських потреб і цінностей. Саме тут формулюються відповіді на «вічні запитання»: що є людина і людяність, як потрібно ставитися до світу, людей і до себе. На відміну від інших форм освоєння світу, в духовному утворенні практичного спрямування здійснюється постійне звернення до універсально-життєвих цінностей крізь призму власного, особистісного досвіду, орієнтованого на розвиток людських начал у людині.

Технонаука, як і технологія, – невід'ємні складові частини культурної еволюції людства. Вони опосередковують взаємовідносини людини, суспільства і довкілля. Технологія, наголошує Дж. Нейсбіт, не є нейтральною, вона формує наш вибір, спрямовує наші дії та вчинки. Тому важливо «уміти ставити питання про те, яке місце повинна займати технологія в нашому житті, і яке місце вона повинна займати в суспільстві. Це вміння свідомо вибирати момент, коли технологія додає цінності до людського життя. Це вміння вчитися жити по-людськи в епоху панування високих технологій.

Варто погодитись із думкою Дж. Нейсбіта, що пробудження від сп'яніння технологією розпочалося у кризові сімдесяті роки ХХ століття. Екологічна, енергетична та економічна кризи зумовили прозріння, що подальшому існуванню людства загрожує небезпека самознищення. Планетарне поширення технічних засобів і технологічний новаций перетворило Землю на єдину екосистему. Водночас техніко-технологічний поступ непрогнозовано вплинув на антропні параметри довкілля.

Зокрема, результати моніторингу стану Землі впродовж ХХ століття дають змогу побачити різкий контраст між

неймовірно швидкими змінами параметрів довкілля сьогодні та їхньою сталістю впродовж історії Землі. Так, за останні 100 років зазнав істотних змін клімат – підвищується температура. Реальна небезпека не в тому, що температура зросте на кілька градусів, а в тому, що вся глобальна кліматична система втратить динамічну рівновагу. Порушення її рівноваги передовсім позначиться на сільському господарстві та здоров'ї людей. Змінюються атмосферні та біосферні показники довкілля, які були практично стабільними від часу виникнення людини, загрожуючи її існуванню екологічною катастрофою. Чи зможе людина адаптуватися до довкілля, яке стає загрозливим для виду *homo sapiens*? Справді, «підкорення природи, що мало на меті щастя людей, своїми надмірними успіхами, які поширюються й на природу самої людини, перетворилося на виклик людському буттю як такому. Усе тут нове, безпрецедентне і за своїм проявом, і за своїми масштабами»¹. Постає питання: яким шляхом піде еволюція? Чи сама людина еволюціонуватиме природним шляхом? Ці питання не риторичні, а потребують відповіді. Річ у тім, наголошує німецький філософ Г. Йонас, «у досвіді попередніх поколінь, якому відповідала вся колишня мудрість щодо належної поведінки, ми не знайдемо чогось подібного до того, що здатна сьогодні зробити людина і що в змозі вона ще зробити, раз у раз удосконалюючи цю здатність»². Наявні та можливі загрози не лише людині, а й усьому живому через практику використання новітніх технологій дали поштовх до усвідомлення того, що прогрес науки і техніки не гарантує моральності дій, а відтак і людиновимірності поступу. Підтвердженням тому є критична позиція низки філософів, біоетиків, соціологів, яку лаконічно сформулював Е. Фермеерс: «Наступає кінець “доктрини диявола” з її гаслом “Що можна зробити, те треба зробити”»³.

Незважаючи на численні попередження, науковці, керуючись допитливістю, продовжують нагромаджувати

¹ Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. – Київ : Лібра, 2001. – 200 с. С. 7.

² Йонас Г. Принцип відповідальності.... С. 7.

³ Фермеерс Е. Очі панди... С. 17.

знання та експериментувати не лише з доквіллям, а й із людиною. NBIC-технології настільки потужні, що практики їхнього застосування істотно змінять геном людини, її тілесність, нейросистему, інтелект, етико-онтологічне ставлення до свого буття, до природи, до майбутньої долі мегасоціуму. Цей процес перетворення людського буття називають по-різному: «технологічна сингулярність», «антропогенна сингулярність», «гуманітарна революція» тощо¹.

Термін «сингулярність» уперше запровадив математик Джон фон Нейман (1950). Він означає настільки стрімку зміну умов людського існування, що можливість адаптуватися до такої зміни виявиться сумнівною. Практика використання новітніх технологій перетворює людське життя на об'єкт зухвалих і ризикованих маніпуляцій. «Загроза людини самій собі вже стала нормою нашої життєвої практики», – наголошує Д. Бьолер². Наслідки високотехнологічної цивілізації, що сягають майбутнього і навіть докорінно впливають на нього, спонукають до пошуку порозуміння та відповідальності за долю людства.

Передовсім потребує осмислення феномен сингулярності в контексті здійснення мегапроєкту «Штучний суперінтелект». Нові технології наближають людину до стану сингулярності, в якому можливий еволюційний стрибок «людина – постлюдина». Термін «постлюдина» означає новий модус існування людини в новій реальності. Постлюдина – це творець і користувач потужних нанотехнологій.

Завдяки вторгненню постлюдини у фундаментальні першооснови буття антропності вона перестає природно еволюціонувати та перетворюється на предмет турботи і культивування суб'єкта, що володіє потужними технологіями. Термін «антропність», наголошує В. Лук'янець, позначає буття людини, що еволюціонує в усій її тотальності. Антропність

¹ Лук'янець В. Технології XXI століття : новий режим еволюції мегасоціуму / В. Лук'янець // Схід. – 2005. – № 5 (71). – С. 102–107.

² Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу / Д. Бьолер. – Київ : Стило, 2014. – 157 с. С. 23–24.

відрізняється від усіх видів буття трьома особливостями: по-перше, здатністю самоусвідомлювати себе, презентувати себе в різних мовах, створювати самообрази, самопрезентативи; по-друге, здатністю самоідентифікувати себе серед можливих типів життя; по-третє, здатністю піклуватися про свою прийдешність, передбачувати і змінювати її на власний розсуд¹.

Трансформативні антропологічні практики, на думку С. Хоружого, завдяки яким не просто змінюють дещо у природі людини, а глибинно трансформують людську істоту, актуалізують питання сталості антропного буття. Чи його треба консервувати, чи поліпшувати, використовуючи всю потугу технологій XXI сторіччя? Поліпшувати ж онтологічне становище людини у світі, на думку експертів, означає здійснити перетворення, що збільшують можливості окремих людей усвідомлено змінювати свій геном, своє тіло, свою нейросистему, своє життя відповідно до своїх інформаційних бажань. Постлюдина і є результатом трансформативних практик. Поки що постлюдина немає дефініції, позаяк її ще не сконструйовано, а є лише прогнози.

На сьогодні науковці (В. Зубков, С. Хоружий, Ж. Бодріяр, Д. Лекур та ін.) виокремили три можливі види постлюдини: Кіборг, Мутант і Клон. Їхня з'ява гряде на основі супертехнологій. Зокрема, поява Кіборга є результатом зрощування людини з комп'ютерною технікою. Формування Кіборга – двобічний процес: з одного боку, вживляють у тіло й мозок різноманітні комп'ютерні імплантанти (актуальна кіборгізація). Вони підсилюють фізичні, сенсорні, когнітивні здібності людини, а в перспективі – заміна елементів мозку машинними елементами. З другого – людина занурюється у світ комп'ютерного кіберпростору (віртуальна кіборгізація), втрачаючи зв'язок з актуальною реальністю.

У принципі передання алгоритмізованих функцій інформаційним технологіям переслідує добрі наміри, вона повинна звільнити суб'єкта пізнання і творчості від інформаційного

¹ Лук'янець В. Фундаментальна наука і науковий світогляд у перспективі XXI сторіччя / В. Лук'янець // Філософська думка. – 2006. – № 3. – С. 3–25. С. 18–19.

перевантаження, рутинних інтелектуальних операцій. Елементарне виживання передовсім залежить від лівої півкулі головного мозку.

Уміння правильно і швидко логічно прораховувати обставини неймовірно збільшує шанси на виживання і домінування. Однак, як показує практика, конструюючи нові віртуальні світи, сучасні комп'ютерні технології здатні вклинюватися в механізми проєктно-прогнозуючої діяльності людини. Моделюючи ймовірні картини майбутнього, інформаційно-інтелектуальні технології ніби трансформують їхнє теперішнє з майбутнього. Вони можуть стати ефективним інструментом проєктивно-практичної діяльності людини та завбаченню можливих екотехногенних катастроф. Однак, проникаючи в самі основи буття, створюючи нове сенсорне середовище і способи його сприйняття, комп'ютерні технології здатні не тільки підсилювати творчі можливості людини, а й пригнічувати природні задатки людини.

Зазначимо, що не лише експерти у сфері новітніх технологій, а гуманітарії прогнозують неминуче настання ери кіборгів. Зокрема, Е. Тофлер переконаний, що розвиток робототехніки йде в напрямку створення гуманоїдних роботів. Причому вони можуть стати такими, що без методів спеціального тестування їх неможливо буде відрізнити від людей.

Теоретичну і практичну сумнівність подібних футурологічних прогнозів довів у своїх працях авторитетний дослідник теорії свідомості і штучного інтелекту Р. Пенроуз. Він звернув увагу на суттєву відмінність між найдосконалішим штучним інтелектом і мозком людини. Такий суперкомп'ютер, на його думку, буде здатний перевершити людські здібності до алгоритмічних суджень, але він буде абсолютно безсилий, коли потрібна сила інтуїції, творчої уяви і спонтанність. На думку Р. Пенроуза, проблема полягає в тому, що наука фактично не володіє теоретичною моделлю реального мозку і ми не маємо відповіді на питання, чи достатньо відкритих законів фізики для розуміння механізму функціонування свідомості. Ще сильніший аргумент проти ідеї розуму, як машини, висунув фізик Р. Фейнман.

Класичний комп'ютер ніколи не зможе імітувати нелокальність, який характеризує свідомість як феномен тотальний і космічний. Із нелокальністю свідомості пов'язана можливість індивідуальної свідомості виходу в інтерсуб'єктивний простір. Більше того, нелокальність свідомості засвідчує про її метафізично-духовний вимір, який не підлягає логіко-алгоритмічній формалізації. Тому класичні комп'ютери ніколи не можуть бути свідомими подібно нам, тому що в них немає цього трансцендентно-духовного зв'язку. Однак ставити табу на розвиток високоінтелектуальних технологій було б не тільки поспішно, а й ризиковано.

Безумовно, можна стверджувати, що штучний інтелект буде розвиватись як потужний, а завдяки всезростаючій автономії – навіть як грізний технічний помічник. Створюються щоразу більш ефективні інтерфейси «мозок – комп'ютер». На підході наноінтерфейси.

Триває зустрічний процес із боку комп'ютерного моделювання діяльності мозку і розробок штучного інтелекту. Як було заявлено на конференції Supercomputing 2009 (18 листопада 2009, Портленд, США) компанією IBM, співрозмірний із потужністю людського мозку комп'ютер планувалось розробити до 2019 року. До того часу корпорація INTEL планує створити так званий телепатичний інтерфейс – пристрій для управління комп'ютерною технікою за допомогою думки.

Ще один вид постлюдини – Мутант. Його появу зумовлюють стратегії розвитку генетичних технологій. Вони потенційно цілком зможуть у майбутньому до непізнаваності змінити образ людини. Адже генотехнології дають змогу практично маніпулювати генетичною програмою, геномом людини. Коли генетичні зміни перевершать деяку критичну масу генетичного матеріалу людини, то постане жива істота, відмінна від людини, – Мутант. На цьому шляху може постати генетичне дизайнерство, яке використовуватиме геноматеріал різних видів для проєктування і виробництва мутантів. Вони не лише можуть виявитися не схожими на людину, а взагалі бути «химерами», міжвидовими гібридами, істотами з фантастичною гіпертрофією певних властивостей. Прибичником генетичного

дизайнерства є американський біолог Дж. Вотсон, який вважає зайвим обговорювати гуманістичні аспекти генної інженерії. Він не вбачає у використанні методів генної інженерії для зміни еволюції людини загрози самій людині.

Натомість Г. Йонас не поділяє беззастережного генетичного маніпулювання з природою людини. Він слушно зауважує: «Чи маємо ми на це право, чи достатньо ми кваліфіковані для цієї творчої ролі?.. Хто стане «іміджмейкером», згідно з яким прообразом і на основі яких знань?»

Ті ж самі генні технології уможливають появу ще одного екзотичного виду постлюдини – Клона, тобто точної генетичної копії будь-якого людського організму. Клон – генетично нормальна людська істота, він цілком ідентичний організму донора. Проте, попереджає Ж. Бодріяр, клонування те саме, що й «живцювання людей до безконечності, коли кожна клітина індивідуального організму може стати матрицею для тотожного індивіда»¹. Клонування освячує повторення того самого, скасовуючи будь-які відмінності. Це «маячний апофеоз виробничої технології», – переконаний Ж. Бодріяр².

Ф. Фукуяма вважає клонування людей небезпечними й неприйнятними практиками: є речі, які повинні бути заборонені беззастережно, зокрема репродуктивне клонування, тобто клонування з наміром відтворити дитину. З'ява клона містить антропоекзистенційні небезпеки для людини: втрати унікальності та ідентичності, оскільки Клон – Двійник. Їхня втрата для людини є психологічною травмою, наслідки якої поки що невідомі. Стурбованість викликає і втрата біологічного розмаїття. Біологічна гомогенізація в перспективі може мати наслідки, співвимірні зі сповільненою дією ядерної бомби, яка знищить *homo sapiens* як вид.

Завдяки супертехнологіям уперше в історії у принципі технічно можлива повна трансформація природи людини та її конституції. У зв'язку з цим заново постають філософсько-

¹ Бодріяр Ж. Історія клонів / Ж. Бодріяр // Симулякри і симуляція. – Київ : Основи, 2004. – С. 141–152. С. 141.

² Там само. – С. 143.

антропологічні запитання: про природу людини і можливості дефініції людини, визначення особи, її індивідуальної та колективної ідентичності, про вартості та моральні засади людського існування, про межі допустимих трансформацій тощо.

Технонаука відкрила доступ до фундаментальних першооснов антропності. Практику її перетворення називають «генетичним апгрейдом». Найбільш послідовно стратегія генетичного апгрейду представлена в русі трансгуманізму. Його прибічники вважають, що антропність не є абсолютною онтологічною константою. Нинішній стан антропності – це найцінніший арт-виствір самої людини. Саме тому найголовнішою турботою про майбутнє людини трансгуманісти вважають захист прав людини удосконалювати себе на власний розсуд, використовуючи всі можливості сучасних супертехнологій¹. Натомість гуманісти категорично вимагають накласти табу на будь-які вторгнення у фундаментальні першооснови людської природи.

Сьогодні наука й технологія розвиваються надмірно стрімко. Суспільство не лише не встигає освоїти нову інформацію, а й не здатне зрозуміти можливі загрози, які несуть новітні наукові розробки. Ще прикріше, що самі науковці часто не встигають як слід осмислити і перевірити свої відкриття, як вони вже втілюються в технології і масово продукуються виробництвом. Італійський філософ Е. Агаці стосовно цього пише, що хороша наука і хороша технологія відповідає моральній вимозі не обманути довіру, висловлену їм суспільством.

Могутність, яку надають людині високі технології, з одного боку, виявна в пануванні над речами і над людиною, а з другого – потребує самоконтролю у формі відповідальності не лише за теперішнє становище людини, а й за віддалене майбутнє. «Людину переповнює гордість за поширення своєї могутності»², яка самовідтворюється в технологічній діяльності. Ця могутність, наголошує Г. Йонас, поширюється не лише на сучасний

¹ Лук'янець В. Фундаментальна наука і науковий світогляд у перспективі XXI сторіччя / В. Лук'янець // Філософська думка. – 2006. – № 3. – С. 3–25. С. 23.

² Йонас Г. Принцип відповідальності... С. 25.

простір діяльності, а й на майбутнє, що утворює горизонт відповідальності, а відтак потребує етичних імперативів, які б відповідали новому типу діяльності людини, упереджуючи негативні наслідки. Передбачувані загрози для людини Г. Йонас називає «евристикою страху», бо «лише передбачуване спотворення людини допомагає нам зрозуміти людину, яку треба зберегти»¹. Ця обставина, продовжує мислитель, сприяє пошукам етики далекоюсяжної відповідальності, «яка жодне сьогоденнє порушення в реальності не лишала б поза увагою, вперше вводячи в усталене досі поняття людини її ймовірне знищення»². Саме тому етика для техногенної цивілізації має зосередитись на відповідальності за майбутнє.

Людство має запровадити еко-етичні фільтри використання новітніх технологій шляхом повномасштабного аргументативного дискурсу щодо гідності людини. Причому співучасниками дискурсу в царині етики, за Д. Бьолером, мають бути як теперішні, так і майбутні покоління. Визнання майбутніх поколінь як рівноправних партнерів дає змогу подолати обмеженість наявного світогляду короткостроковими інтересами і прибутком. А тому усвідомити зобов'язання перед майбутнім і сформулювати відповідальне ставлення до нього.

Д. Бьолер наголошує: «Постійно дбати про можливість відповідальності й поважати моральні домагання прийдешніх поколінь, тобто створення умов для реалізації нашої відповідальності в майбутньому».

Ідеться тут, урешті-решт, про те, аби зберегти і примножити ті особистісні та інституційні умови – від матеріальних засобів для життя і екологічного збереження життєсвіту до забезпечення людських і громадянських прав, – які, своєю чергою, надаватимуть можливість діяти відповідально майбутнім поколінням»³.

На основі технонауки вже постали такі NBIC-технології, які здатні трансформувати як життєвий світ людини, так і саму людину: її тілесність, мозок, психіку. Ідея створення постлюдини

¹ Йонас Г. Принцип відповідальності... . С. 7.

² Йонас Г. Принцип відповідальності... . С. 50.

³ Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє ... С. 20.

набула реальних обрисів у низці проєктів. Вони презентують здатність людини трансцендувати сутнісні параметри біопсихосоціальної природи, змінюючи їх на власний розсуд. Могутність, яку надають людині високі технології, з одного боку, виявна в пануванні над речами і над людиною, а з другого – потребує самоконтролю у формі відповідальності не лише за теперішнє становище людини, а й за віддалене майбутнє. Передбачувані загрози для людини сприяють пошукам етики далекосяжної відповідальності, усвідомивши зобов'язання перед майбутнім і сформувавши відповідальне ставлення до нього. Етика відповідальності вимагає від кожного обов'язку збереження набутого, не ризикуючи задля ймовірного поліпшення людської природи.

Розділ 2.2. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ЯК ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ЕТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ РОЗГОРТАННЯ ЕМПАТИЧНОГО РОЗУМУ

Проблема, яку пропоную для розгляду, стосується того, наскільки наше соціальне облаштування залежить від розуму і якщо залежить – то в чому і яким чином? Йдеться про розум не в плані інтелектуальної кмітливості, яка рівною мірою притаманна для представників усіх історичних культур, але про відмінності, обумовлені символічною сферою, чуттєво-емоційним залученням людини до соціального конструювання, особливостями здорового глузду й теоретичними міркуваннями релігійного і світського спрямування. Трагічний досвід утворення радянської соціальності, комуністичного і націонал-соціалістичного тоталітаризмів, деспотично-теократичних режимів Азії й Африки, не залишають сумнівів в тому, що вони виникли не з географічних і кліматичних причин, але породжені ментально-символічним конструюванням.

Проте існує приклад суспільно-цивілізаційного розвитку Західного типу, який складався в тісній співпраці з людським розумом і, врешті, після Другої світової війни, втілювався в формування стійкого громадянського суспільства, самосвідомого в тому, що політична влада і держава не є тотожними з ним, а мають виконувати службові функції заради забезпечення свободи людини і громадянських прав. Процес формування громадянського суспільства - це явище, яке зародилося, розвивалося й дійшло зрілості під впливом розумової активності людини й відповідної дискурсивно-етичної практики. Досить звернути увагу, що фактично в усіх найвагоміших філософських теоріях Нового часу обґрунтовується потреба в громадянському суспільстві, або в громадянському стані як умові звільнення від феодального підданства, політичного деспотизму і державного патерналізму задля здійснення індивідуальної (приватної) свободи людини.

Метою пропонованого тексту є прагнення: а) простежити ключові концептуальні моменти витлумачення суті розуму в європейській філософії у зв'язку з організацією соціального життя; б) висвітлити особливості того типу розуму й відповідної дискурсивно-етичної практики, що спричинилися до створення сучасної громадянської ідентичності й конгруентного з нею цивілізаційного процесу.

До питання про визначення концептів. Дослідження громадянського суспільства в політичній філософії, соціології і правознавстві за останні десятиліття призвело до виникнення понад 50 визначень його суті. Тут немає потреби аналізувати й проводити порівняння між ними. Пропоную зупинитися властиво на філософському підході, який в основі громадянського суспільства завбачає передусім процесуальне здійснення індивідуальної відповідальної свободи людини через форми самоврядування та демократичний політичний менеджмент.

Громадянська ідентичність сформована в контексті розгортання комунікативної інтенції на звільнення людини від насильства й домінування. Жадання свободи у філософії Нового часу витлумачувалося як природне людське право

бути вільним він насильства та від посягання на приватність в межах окремої політичної спільноти. Громадянський процес та конгруентна з ним ідентичність нового типу розгортається з кінця XVIII ст. в єдиному ідейному контексті визнання людини унікальною та неповторною, спраглою відкрити своє індивідуальне творче покликання та досягти суспільне визнання. В цьому сенсі громадянська ідентичність хоча й формується в контексті національної політичної ідентичності, проте вона набуває такого етичного значення, яке сягає поза партикулярні спільнотні межі етнічного, релігійного, соціального й національного характеру. Під впливом зазначених ідей, формується нова соціальна культури, набуває філософського обґрунтування ідея «самовизначення» персони в секулярному просторі життя. Шотландський просвітник Адам Фергюсон в «Есе про історію громадянського суспільства» (1767) вважає найнагальнішою соціальною потребою визнання людської гідності, доброзичливості, ввічливості й толерантності. Запит на окреслені персональні й соціально-етичні цінності походить від «звичайних людей», що під впливом бурхливого розвитку комерційного суспільства прагнуть подолати «брутальну корупцію, соціальні, релігійні й політичні конфлікти та війни». Фергюсон конструює позитивний образ нової, громадянської особи, в якій переважають «м'які, ввічливі, чутливі й приязні манери в мові та поведінці, манери – джентльмена». Цей ввічливий громадянин налаштований на визнання іншого, він є «особою творчою, здатною до саморозвитку на основі знань та втілення своїх навичок, умінь, талантів і мрій»¹. Громадянське суспільство формується не «згори» через його абстрактно-теоретичне й раціональне втілення, але складається як взаємопов'язаний процес розгортання суспільних відносин, культурних норм, епістемних настанов, дискурсивно-етичної практики й семіотично-комунікативного контексту життєдіяльності. Воно є, в тому числі, аксіологічним простором соціально-культурної

¹ Ferguson A. An Essay on the History of Civil Society, eighth edition. Ann Arbor, Michigan, U.S.A. 1971.

солідарності, що формується на основі публічного генерування міжлюдської довіри, або соціального капіталу. Громадянське суспільство стає сферою опосередкування між суспільством і державою, політичними відносинами та економічною діяльністю. Кожне суспільство має принаймні кілька дискурсивно-етичних практик, проте лише символічна сфера і дискурс, що генерується потребами відповідальної свободи індивіда та життєвої правди, ведуть до громадянського стану й поступу. Генеративним чинником громадянської ідентичності є дискурсивно-етична практика свободи-автентичності.

Не вдаючись у деталі, зазначу, що в пропонованому тексті концепт «розуму» вживається на означення того типу людської активності, яка здійснюється при свідомості, або в притомному стані з опертям на відання і знання та раціонально-логічні й семіотично-репрезентативні особливості мислення. Розумова активність не зводиться винятково до її дискурсивно-логічних форм; вона стосується форм репрезентаційних, притаманних для вербального й невербального мистецтва та літератури; також поширюється через релігійну репрезентацію людини в світі. Проте така думка далеко не є однозначною в історії філософії. Через це варто відстежити принаймні деякі принципові підходи стосовно тлумачення природи розуму та його ролі в процесі соціального розвитку, адже західна філософія дуже прискіпливо до цього ставиться, особливо з XVII століття.

Починаючи з Античності, людина західної цивілізації, кажучи словами Ніцше, починає міркувати в душі «сократизму»: «Усе мусить бути свідомим (розумним – А. К.), аби бути гарним»; в Еврипіда ця сентенція подається в іншій формі: «Усе мусить бути свідомим (розумним – А. К.), аби бути добрим»¹. У Стародавній Греції позначилися дві тенденції в поясненні людської природи й

¹ Ніцше Ф. Дві публічні доповіді про грецьку трагедію / Ніцше Ф. Повне зібрання творів: критично-наукове видання в 15-ти томах / упор. Джорджо Коллі та Мацціно Монтінарі, ред. укр. вид. О. Фешовець. – Т. 1. – Львів : Астролябія, 2004. – С. 449. У перекладі запропоновано слово «свідомість», проте в давньогрецькому значенні слова на його місці може бути також «розум».

розуму. Платон обґрунтував, що розум і почуття відокремлені між собою так само, як розділені ідеальне й емпіричне: знання й істина стосуються відстороненого споглядання ідеальної реальності, або ж сфери трансцендентного з її чистими й вічними ідеями. З цієї причини Платон заперечував позитивне значення мистецтва («техно») в «ненависті до власної плоті»¹. Аристотель також вважав, що саме по собі чуттєве сприйняття не веде до наукового знання про світ і суспільство, але не приймає кардинального відриву ідеального від життєвого. Він прагнув пояснити ідеальне й розумне в термінах життя, підкреслюючи його внутрішню доцільність і послідовність. Аристотель вважав, що людські знання й розум є здійсненням людської природи (bios) в її двобічній тенденції прагнути і змін, і сталості. За Аристотелем, знання виникає тоді, коли активність форм, що впорядковують реальність, збігається з їхньою ж активністю щодо впорядкування розуму (nous). Тобто справжнє знання й оцінювання локалізовані не лише в розумі людини. У певному сенсі можна сказати, що їхнє парадигмальне перебування стосується реальності: правдиве людське знання та оцінки походять з нашого поєднання самих себе зі значущістю, що онтично властива речам. Можна твердити, що вони (знання й оцінювання) виникають лише з появою цього зв'язку.

Добу Нового часу прийнято маркувати «ерою розуму», яка усунула й дезавуювала авторитет релігії, церкви й династичної легітимності влади. Принциповий перегляд витлумачення реальності розпочинається з Ф. Бекона та Р. Декарта. Їхній підхід (метод) викликаний новим розумінням «перспективи», що революціонізувало мистецтво. Головна ж ідея, подібно як у Платона, полягала в тому, що для пізнання реальності є один єдиний спосіб – відсторонитися від усього, що матеріально, тілесно існує, й стати на позицію розутіленого розуму, який здатний робити спостереження і звільнені від оцінки судження

¹ Ніцше Ф. Дві публічні доповіді про грецьку трагедію / Ніцше Ф. Повне зібрання творів: критично-наукове видання в 15-ти томах / упор. Джорджо Коллі та Мацціно Монтінарі, ред. укр. вид. О. Фешовець. – Т. 1. – Львів : Астролябія, 2004. – С. 451.

про свою роботу. Р. Декарт піддав радикальному сумніву все, що існує, в світлі вчення про суверенітет Розуму. «Декарт був засновником руху за звільнення від ненадійних, випадково отриманих переконань. Можна сказати, що він запропонував програму звільнення людини від культури»¹, зазначає Е. Гелнер. За Декартом, розум покликаний звільняти нас від поблажливого сприйняття культури, наукове знання має бути очищеним від емоцій, цінностей і традицій, воно генерується чистим Розумом, або мисленням. Картезіанство закладає дуалістичну парадигму, розлучаючи розум і тіло, дух і природу, що невдовзі перетвориться на радикальне протистояння між ідеалізмом і матеріалізмом.

Т. Гобс, опонент Р. Декарта, висловлює ідею (сократизм) стосовно того, що голос розуму – «це голос миру». Однак не всі філософи могли б вважати цю думку ключовою щодо природи розуму. Приклади протилежного плану – Д. Г'юм, який вважав розум безсилим, та доктрина революційного розуму в філософії марксизму, де теоретичний розум виступає передумовою і засобом революційного насильства заради організації нової соціально справедливої дійсності.

Оскільки нас цікавить розум у взаємозв'язку зі свободою та організацією соціального ладу, важливо взяти до уваги програму Просвітництва. Її суть, за І. Кантом, полягає в «здатності людини користуватися власним розумом» заради особистого і громадського блага. Щоб визволитися зі стану «самозавиненої незрілості», «потрібна лише свобода – свобода на відкрите використання свого розуму і всіх його складових...»². І. Кант пов'язує просвітницький розум з громадянським суспільством і говорить, що вільне і публічне використання розуму має здійснитися в створенні «світового громадянського суспільства»³.

¹ Гелнер Е. Розум і культура. Історична роль раціональності та раціоналізму / Пер. з англ. С. Савченка. К.: Акта, 2004. С. 31. (295 с.)

² Кант І. Відповідь на запитання: що таке Просвітництво? // Мислителі німецького романтизму / Упор. Л. Рудницький та О. Фешовець. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. С. 159. (588 с.)

³ Там само.

Саме розум людини, а не структура світу чи реальності, стає для І. Канта точкою опори в пошуках відповіді на питання «що таке людина?». Обґрунтування світового й соціального порядку слід шукати в самій людині, а не зовні її, як це було в Декарта. Відтак помилки, які супроводжують пізнання, стосуються не просто культури, але власне людини та її інтелектуальних ресурсів. Одним з таких ресурсів розуму є діалектика з усією непевністю щодо результатів її застосування. Проте І. Канту, як і Р. Декарту, не вдалося уникнути розколу між раціональним «я», притаманним для індивідуальності, та природним і чуттєвим «я». Проблема взаємодії розуму і природи людини залишалася відкритою. Візьмемо також до уваги кантівське розмежування теоретичного й практичного розумів. Власне останній в І. Канта має справу зі світом свободи й індивідуальної поведінки, де рушійною силою є «не мислення, а воля».

Проте Г. В. Гегель в заочній полеміці з Кантом наголошував, що «воля – це особливий спосіб мислення: мислення, що переводить себе в буття»¹, пов'язавши таким чином «дух свободи» в її історичному поступі зі знаннями, волею, розумом і практичним життям. Гегель прагне надати розуму понад індивідуальний характер і витлумачує його як безособову абсолютну силу, завдяки якій суспільне життя наповнюється раціональним духом, що постійно зростає, спричиняючи історичний прогрес. Мірою прогресу є міра розкріпачення людини й побільшання міри її свободи, завдяки втіленню абсолютного розуму. В цій тезі Гегеля світовий Розум стає рівний Богові. Розум і природа мали б поєднатися в єдиному історичному прогресі. Згідно з Гегелем, головне завдання філософії полягало в обґрунтуванні того, що саме розум визначає спрямування історичного процесу. Неуникненим етапом здійснення Абсолютного Розуму в системі соціальної організації виступає громадянське суспільство як проміжна стадія до раціонального вивершення держави. Гегель підкреслює, що формування громадянського суспільства

1 Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права або природне право і правознавство. Київ : Юніверс, 2000. С. 25.

«належить до сучасного світу...»¹, а найважливіше його питання – як усунути бідність. Найвищим етапом здійснення Абсолютного Розуму в особливій народній (національній) формі є держава: «Держава в собі і для себе виступає моральним цілим, здійсненням свободи, і абсолютна мета розуму полягає в тому, щоб свобода справді була (наголошення моє – А. К.)»².

Гегель намагався ствердити розум (і пов'язані з ним форми раціональності) як об'єктивну основу поєднання суспільства та індивідуальної свободи людей в єдине змістовне і культурне ціле. У його філософії розум об'єктивується в природній та історико-суспільній дійсності, проте зберігає принципово «розутілену» сутність стосовно чуттєвоемоційного життя індивіда, залишаючись в контексті картезіанської ідеалістичної парадигми.

С. К'єркегор не сприймає гегелівське витлумачення розуму, вважаючи його химерним. Він протиставляє йому фактичність індивідуальної екзистенції і внутрішню суть радикального воління до самотності. Йдеться про відмову від редукції людської природи до свідомості чи позатілесного розуму і про повернення із забуття тіла людини та її страждань. Витлумачення суті розуму в його зв'язку з практичним життям стосується розуміння свободи та її морально-етичного здійснення й торкається головного кантівського питання, «що таке людина?». Поряд з цим дедалі більше актуалізується мотив подолання метафізичного мислення й трансцендентального підходу до людини.

На протигагу своїм попередникам, марксизм відходить від філософії, що виводить суспільний процес із людської природи. В основу підходу до суспільних процесів К. Маркс і Ф. Енгельс кладуть позбавлені життя матерію, спосіб виробництва, продуктивні сили, виробничі відносини, економічну детермінацію культурного життя. Марксистський розум виявився відірваним від антропології й, відповідно, від гуманізму. Досвід

¹ Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права. С. 169.

² Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права. С. 216. Наведена сентенція Гегеля є також варіантом його відповіді на настанови І. Канта в тому, що практична філософія має спрямовувати на «остаточну мету людського розуму».

комуністичного лихоліття в Радянському Союзі чи не найвиразніше підтверджує тезу про те, що соціальна організація й культурне життя певної спільноти та адаптований нею розум перебувають в тісному зв'язку. Безперечно, що відповідальним за комуністичний тоталітаризм є марксистський теоретичний розум, але не можна нехтувати й тією символічною культурною сферою, що стала живильною передумовою сприйняття, трансляції й, найголовніше, практичного втілення базових ідей та принципів марксистського теоретичного розуму. Йдеться про воління російського шовіністичного месіанства в його знаково-символічних формах православного та художнього закорінення, як тілесного (чуттєво-пристрасного) підґрунтя для зішестя «привиду комунізму» в російське інтелектуальне й політичне середовище.

Важливим етапом переусвідомлення суті філософського розуму через заперечення його метафізичної форми стає позитивістський напрям, який стосувався створення «соціальної фізики». Але з огляду на обмежені рамки цього тексту та через часткове дистанціювання позитивізму від антропології, не торкатимуся його аналізу. Тут важливіше врахувати лінгвістичний поворот у філософії та пов'язані з ним наслідки. Нові пошуки відповіді на питання про природу розуму запропоновані семіотичним та лінгвістичним підходами, критичними щодо картезіанського дуалізму розуму/тіла. Семіотичні студії Ч. С. Пірса стосуються принципового перегляду картезіанської дуалістичної парадигми. В 1868 р. він пише, що більшість філософів нового часу були і залишаються насправді картезіанцями. Проте тепер сучасна наука і сучасна логіка вимагають, щоб ми зайняли повністю відмінну позицію, не повертаючись в той же час до схоластики. Пірс обґрунтовує концепцію, що наші думки є знаками й поширюються засобами знаків, які від мислення невіддільні.

У дослідженнях Ф. Brentano, Г. Frege, Ф. Cassirer, Л. Wittgenstein (на жаль, поза діалогом з Ч. С. Пірсом), Віденського гуртка, Львівсько-Варшавської школи й аналітичної філософії – розум нерозривно поєднується з вербальними знаково-символічними системами, а також з математичним мисленням, і через них – зі специфікою комунікативного простору

людських відносин. У дослідженні розуму відбувається істотне парадигмальне зміщення від філософії свідомості до філософії мови й знаково-символічної системи.

Реабілітація передумов мислення відбувається в філософській антропології, герменевтиці, персоналізмі й структуралізмі.

Завдяки феноменології Е. Гусерля та аналізу ним «життєсвіту», виникли вагомні аргументи на користь того, що когнітивні процедури вкорінені в практиці повсякдення; вони стосуються здатності людської істоти *відати* про своє середовище на рівні її загальної *притомності* й тілесної *самості* ще до рефлексивного раціонального чи наукового осмислення дії чи явища.

Евристичне витлумачення розуму запропонував М. Гайдегер, який принципово дистанціюється від позиції платонівської споглядальності, враховує феноменологію Е. Гусерля, але презентує новий екзистенціальний підхід: розум класичної (метафізичної) філософської парадигми не надається для дослідження істини. Розум не може зводитися до функції духу, взятого ізольовано від людини та її повсякденного існування. Екзистенційне життя має репрезентуватися в екзистенційному мисленні й розумі – в ньому бере участь «вся людина» в єдності тіла–душі–духу з урахуванням почуттів, тривоги, турботи, страху, страждання, потреб тощо. Врешті, саме в М. Гайдегера *розум постає як філософський проект і як сама філософія*, що веде не до загальних сутностей, – як у Е. Гусерля, – а відкриває доступ до розуміння конкретного людського «тут-буття»; вона покликана експлікувати притаманне людському тут-буттю *предрозуміння* буття як такого. Як зауважує В. Рьод, «світ, за Гайдегером, не пізнають на підставі раціональних міркувань, а «відкривають» у *настрої*. Ця ідея відіграє в Гайдегеровому екзистенційному аналізі вирішальну роль, оскільки вона веде до відмінного від звичних визначення стосунку людини та світу»¹. Цей стосунок «не є епістемологічним зв'язком». «Оскільки настрої, в якому, за Гайдегером, відкривається світ, також не є чуттям, і його не

¹ Рьод В. Шлях філософії: ХІХ–ХХ століття / пер. з нім. – Київ : Дух і Літера, 2010. – С. 188.

можна розуміти як інтенційний феномен свідомості»¹. Стосунок *тут-буття* до світу є дораціональним і дотеоретичним, він позначений *налаштованістю* розуміння завдяки *присутності* людини в світі. Присутності як укоріненості в бутті завдяки навичкам, вмілості, дорефлексивного існування власного тіла як знаряддя оприсутнення довкілля.

Цей принциповий поворот до реального життя людини в її тілесній іпостасі стає можливим на підставі підходу, невід'ємним моментом якого є визнання цінності індивідуальної свободи, що розгортається перед лицем смерті (Гайдегер), через ніщо (Сартр) або усвідомлення абсурду (К'еркегор, Кам'ю, Сартр та інші). Такий поворот реабілітує не тільки тілесне життя перед розумом і філософією, але й культуру, яку тепер треба усвідомити як нероздільну від людської природи та соціальної організації. Погляд на людину зміщується від есенційного підходу – до екзистенційного: людина сама творить свою долю й конструює суспільне буття.

У «Критиці інструментального розуму» М. Горкгаймера йдеться про можливість компліментарності об'єктивного і суб'єктивного розуму й висловлюється турбота про «занепад індивіда» через «збоченість розуму», або його затемнення. Це відбулося «відколи розум став інструментом підкорення людської й позалюдської природи, тобто від найдавніших часів, відтоді нехтують його власною інтенцією – відкривати істину»². Й далі: «розум може здійснити свою розумність тільки через рефлексію хвороби світу... [...] Пригноблення природи відгукнеться пригнобленням людини і, навпаки, це триватиме доти, доки людина не зрозуміє свого власного розуму й процесу, що лежить в його основі, через який вона створила й підтримує антагонізм, що намагається її знищити. ... антагонізм між розумом і природою увійшов у гостру й доленосну фазу»³.

¹ Рьод В. Шлях філософії: XIX–XX століття / пер. з нім. – Київ : Дух і Літера, 2010. – С. 189.

² Горкгаймер М. Критика інструментального розуму. – Київ : ППС–2002, 2006. – С. 150–151.

³ Горкгаймер М. Критика інструментального розуму. – С. 151.

Зауважимо ще один варіант розуму, що, здається, є феноменом винятково європейського цивілізаційного процесу – йдеться про розум з його нігілістичною оцінкою дійсності. П. Слотердайк констатує, що в наш час модним став розум, який виказує невдоволення культурою, але сам цей розум перебуває поза критикою. «Напруження між тим, що хочуть «критикувати», і тим, що має бути «критикованим», посилилось настільки, що наше мислення стало радше стократ більш невдоволеним, ніж точним. Жоден розум не встигає сягнути рівня проблем. Звідси – відмова від критики»¹. На думку Слотердайка, це призводить до розумової й культурної байдужості та обертається хворобою цинізму й «цинічного розуму». Анатомія цієї розумової дисфункції показує, що в її основі лежить «усвідомлена хибна свідомість», оперта на підмінний зв'язок раціоналізму і цинізму та фальшивий суверенітет розуму, що конституюється поза тілесними термінами й цурається координат болю та задоволення.

Критика цинічного розуму покликана повернути зв'язок між розумом і мужністю, бо тільки так можна осягнути «голу правду» життя і культури. Цинічний розум, або свідомість, – це розум, в якому прагнення свободи цілковито поглинає й анігілює проєкцію відповідальності перед Іншим. На мій погляд, модель цинічного розуму, що достатньо поширена в сучасній Західній цивілізації, лежить в основі генерування *нігілістичної дискурсивно-етичної практики* й відповідних соціальних середовищ, байдужих до будь-чого, окрім егоїстичного задоволення. Вона є підривною за своєю суттю стосовно цінностей громадянського суспільства та й самих громадянських прав. Спостереження на цей рахунок наводить Оксана Забужко: «У гонитві за «сильним почуттям», що її вперше взяли на прапор французькі «прокляті поети», й згодом підхопив увесь європейський модернізм, непомітно відбулася серйозна, ба й епохальна зміна естетичного смаку: психологічна розперзаність і «неповстримність» (цветаєвська «безмірність»),

¹ Слотердайк П. Критика цинічного розуму / пер. з нім. А. Богачова. – Київ : Тандем, 2002. – С. 11.

емоційне збурення аж до хаосу, до вже «неконтрольованого божевілля» (коли творчість душевнохворих експонується в музеях саме як *творчість*), стали сприйматися в мистецтві за вияв авторської *сили*, а не *слабости* (невміння підкорити собі матеріал), як то було в класичній естетиці – і в естетиці нашої «локальної спільноти» в тому числі»¹.

Таким чином, у другій половині ХХ століття складаються філософські підходи, в яких істотно переусвідомлюється природа культури, розуму, соціальної дійсності і людини. Об'єднувальною ланкою між ними виступає знаково-символічна реальність, що існує віртуально і не зводиться до жодної з названих «сутностей». Розум висвітлюється з погляду на його комунікативну природу, ключовими моментами якої є здатність до раціональної аргументації та дотримання морально-етичних критеріїв. В аргументованій дискусії складається міжсуб'єктна взаємодія й постулюється визнання Іншого, яке передбачає повагу й спільну відповідальність. Комунікативно осягнутий розум у своїй основі стає етичним і практичним. Відповідно, розум є прямо відповідальним за суспільну дійсність та соціальну ефективність, а комунікативний розум, завдяки поєднанню епістемної нормативності з практичною розсудливістю та етичністю, стає конгруентним з дійсністю громадянського суспільства і його демократичною політичною організацією.

Від еволюції до семіозу, від природи людини – до ідеї людини. Важливим інтелектуальним ресурсом для формування сучасної комунікативної філософії стала семіотика: її засобами обґрунтована вагомість і неунікненість знаково-символічної сфери, яка відіграє відносно автономну роль у взаємодії людини і природи. Це дозволило оновити еволюційний підхід в плані застосування його потенціалу не тільки в суто біологічному сенсі, але й в сенсах культурного і соціального конструювання та розуміння людини загалом. Людське суспільство не організовується теоретичним і раціональним розумом, що існує

¹ Забужко О. Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. Київ : Факт, 2007. С. 458–459.

незалежно від тіла, але обумовлюється знаково-символічною сферою, закоріненою в культурних (цивілізаційних) формах і типах. Культура не просто впливає на зміст свідомості людини, вона практично її обумовлює; культура формує розум як засіб інтерпретації соціальної дійсності та її конструювання. Для людей і тварин притаманно передавати свої способи життя від покоління до покоління семіотично. Життя як таке розгортається еволюційно не в розумінні його редукції до біології, воно визначається процесом *семіозу*. Тобто чинником еволюції є знаково-символічні системи. Природа людини не обмежується визначеннями її як символічної чи лінгвістичної істоти. Вона є «семіотична істота», яка застосовує знаки як головний засіб підтримки, продовження і поширення життя¹. Наша еволюційна відмінність від тварин полягає в оволодінні власне *вербальною* знаковою системою, провідною функцією якої є *моделювання* комунікації та суспільних ситуацій з максимальним допуском свободи. В цьому плані людське суспільство, на відміну від біологічних видів тварин, організоване символічно на основі вербальної знакової системи, проте *невербальна* символіка також відіграє потужну репрезентативну функцію через мистецтво й естетику. Тому розум людини та її інтелектуальні пошуки зовсім не протистоять «семіотичному голосу тіла», а, навпаки, – передбачає емпірично-чуттєвий аспект як необхідну умову розуміння й обґрунтування.

Отже, бути людською істотою означає бути істотою семіотично-комунікативною, природа якої не є назавжди сталою. Звідси актуальність проблеми ідентичності та автентичності. Людина прямує до набуття своєї ідентичності через відкривання себе для позитивних змін в контексті своєї життєвої ситуації, яка водночас прагне жаданої (доброї) стабільності. Це згадуваний на початку «сократизм» в новому вигляді: справжньої сталості людської натури не можна здійснити, якщо людина свідомо не буде готова до добрих змін в собі й не бажатиме їх або не

¹ Deely John. *Semiotic Animal. A Postmodern Definition of Human Being Transcending Patriarchy and Feminism.* – South Bend, IN: St. Augustine's Press 2010. P. 49.

знатиме в чому вони полягають. Так від уявлення про «природу людини» філософія приходять до уявлення про «ідею людини». Це означає, по-перше, що не існує «фундаментальної», незмінної природи людини, а по-друге, не існує біологічної природи, позбавленої культурного, соціального й комунікативного впливу. Про це Яель Тамір пише так: «Сьогодні майже загальним є погляд, що ані цілком ситуативне пояснення «національної особистості», ані ліберальне пояснення особистості як апріорно вільної від будь-яких прив'язаностей не відображає адекватно людську природу. Це спонукає до того, щоб у дослідженні обрати середню позицію, здатну поєднати у собі як націоналістичний погляд, у відповідності з яким індивіди неминуче є витворами тієї культури, до якої належать, так і ліберальний, згідно з яким індивіди є творцями власних способів життя»¹.

Визнання «ідеї людини» є радше визнанням «відкритого проекту» її персонального здійснення, або *персоналізації особи*, чинниками чого виступає не тільки раціональний розум, але й «розум тілесний», пов'язаний з розвитком чуттєво-емоційної сфери. Здійснення «проекту людини» передбачає підходити до цього процесу передусім з погляду «утіленого розуму» й розуму суб'єктивного, а не, як переважно заведено, – з погляду розуму об'єктивного й «розутіленого» чи безтілесного. Це також означає визнати основою людського здійснення – цінність свободи й заснованого на ній соціального простору, проявом якого є громадянське суспільство.

Сьогодні ми продовжуємо жити тим самим життєвим процесом, проте робимо це в непорівнянно прискорений спосіб. Швидкий поступ і стрімкий розвиток спонукають до гнучких етичних, моральних і юридичних засад для того, щоб успішно скеровувати самих себе і людство через грандіозні зміни. Ніхто не буде заперечувати, що людська свідомість і суб'єктивність змінюється впродовж історії. Проблема, проте, в тому – що лежить в основі змін: свідомість чи соціальна історія. Якщо

¹ Тамір Я. Ідея людини // Лібералізм. Антологія. – Київ : Смолоскип, 2002. – С. 368.

придивимося уважніше, то помітимо, що зміни в розумі, або свідомості, завжди супроводжується зсувом того способу, яким люди організують своє відношення з природою, а особливо, в який спосіб вони організують і проводять комунікацію. Зміни ж в комунікації переоформляють спосіб, яким людський мозок розуміє й організовує реальність. Комунікаційний режим – як режим сигніфікації – змінює людську субективність і розум.

На основі комплексу досліджень за останні 20 років складаються підстави для принципово нової інтерпретації цивілізаційного процесу крізь призму *емпатичної еволюції* людства й того способу, яким вона оформила наш розвиток і, очевидно, мала вирішальний вплив на долю людини як біологічного виду. Йдеться про істотно новий погляд на людську природу, що виникає в біологічній та когнітивній науках. Нещодавні відкриття в біології та психології дитячому розвитку змушують переусвідомити давні переконання в тому, що людські істоти, *за природою*, є агресивними, матеріалістичними, утилітарними й егоїстичними. Усвідомлення того, що ми є фундаментально емпатичним видом має надзвичайно важливе значення для суспільного розвитку. Нове розуміння «ідеї людини» в контексті *семіозу* веде до радикального переусвідомлення фундаментальних моделей філософського, економічного й соціального мислення.

Егоїзм, емпатія і семіоз. Тематизація емпатичних спонук людської поведінки має тісний зв'язок з альтруїстичними мотивами активності, дослідження яких проводиться тривалий час і губиться в минулому філософії й етичних теорій. Знаковою була праця Т. Нагеля «Можливість альтруїзму»¹, опублікована 1970 р. в США. Він обґрунтовував, що природа альтруїзму впливає з потреби раціонально діяти, яка притаманна для людини так само, як потреба раціонально мислити. Відповідно, на протилежному полюсі перебуває ірраціональне мислення й егоїстична настанова в діях. У свою чергу, егоїзм нерозривно пов'язувався з користю, або точніше – з корисливістю. Згідно з концепцією Т. Нагеля, альтруїзм визнається невід'ємною,

¹ Nagel Thomas. The Possibility of Altruism. Oxford : Clarendon Press, 1970.

базовою властивістю природи людини щодо здійснення раціональної поведінки між членами суспільства: альтруїзм – це не жертвне самозречення, але добровільна дія на основі уважності до інтересів інших людей без прихованих мотивів¹. При цьому альтруїстична настанова поведінки не є тотожною до повсякденної розсудливості. Остання може бути проявом як звичайного егоїзму, так і здорового глузду, або ж *самозацікавлення*². Альтруїзм є протилежним власне до егоїзму, але не до «самозацікавлення» чи користі. Немає підстав протиставляти альтруїзм і самозацікавлення. Останнє є проявом людської суб'єктивності в сенсі *турботи про себе* й не передбачає обов'язкового нехтування інтересами інших. Егоїзм за визначенням стосується нехтування інтересами інших³, тоді як самозацікавлена турбота веде до актуалізації проблеми автентичності особи.

Т. Нагель вважав, що людина діє помірковано й альтруїстично не тому, що вона має конкретне в часі й ситуації бажання досягти задуманого, але тому, що вона здатна діяти помірковано й альтруїстично. Тобто людина здатна до альтруїстичної дії не з чуттєвих мотивів і навіть не через співчуття, але з розумових: альтруїстична дія базово закорінена в людській природі, пов'язаній з розумом. В окресленому підході Т. Нагеля спостерігаємо прагнення відійти від властивого для класичної філософії розмежування чуттєвої й раціональної сфер людського світосприймання. Водночас Т. Нагель не підтримує властиву тогочасній аналітичній філософії тенденцію редуccionізму розуму до тілесності, зберігаючи місце для автономного статусу свідомості. Однак він надає перевагу терміну «альтруїзм» перед терміном «емпатія», оскільки остання стосується

¹ Nagel Thomas. The Possibility of Altruism. С. 37.

² Цей термін є штучним для української мови, проте підстави для його застосування знаходжу в тому, щоб розмежувати концепти «егоїзм» та «самозацікавлення» й тим зберегти англomовну денотацію термінів «egoism» і «selfinterest», які не є тотожними в сучасному філософському дискурсі.

³ Feinberg Joel. «Psychological Egoism», in: Russ Shafer-Landau (ed.), Ethical Theory. An Anthology, Oxford : Blackwell, 2007. P. 192.

передусім чуттєвої сфери життя й людського повсякдення, де раціональна дія є тільки частиною відносин, більша ж частина яких викликана діями позараціональними й ірраціональними. Цей підхід також проявляє себе філософською традицією полярно диференціювати альтруїзм (емпатію) і егоїзм, тобто мислити, що називається, «діалектично», через протилежності як суперечності. Справа визначення альтруїзму чи егоїзму стосується аксіологічних координат і має етичне значення. Ми надаємо певній дії значення егоїстичної або ні, в залежності від оцінки її впливу на іншу людину чи суспільне явище. Це також означає, що альтруїстична поведінка не є протилежною до вигоди і користі; навпаки, вона з ними пов'язана й, можливо, навіть їх обумовлює. Важливим моментом альтруїстичної поведінки, є усвідомлюваність дії, розуміння її спрямування. Альтруїзм є проявленням чогось дуже істотного в людині – він стосується процесу конструювання людської суб'єктивності й самості особи в сенсі запиту і турботи людини про саму себе: запиту про те, якою людиною я хочу бути, водночас усвідомлюючи, що самого прагнення бути вільною людиною не є достатньо для відповіді на це питання. Пошук відповіді на запит свідомості можливий якщо «природа людини» іманентно «налаштована» на позитивну відповідь і може розгортатися в напрямку конструювання не просто альтруїстичних спонук з потреби раціональної суспільної поведінки, але й конституювання індивідуальної емпатії, обумовленої в тому числі біологічно.

Нейробіологи відкрили так звані дзеркальні нейрони (1996 р.), які ще називають нейронами емпатії, – вони відповідальні за встановлення генетичної предиспозиції для емпатичної реакції серед ссавців. Відкриття дзеркальних нейронів вважається настільки ж революційно важливим для психології й гуманітаристики, як відкриття свого часу ДНК для біології. У світлі нових досліджень впливає, що розвиток емпатії і розвиток самості йдуть плече в плече упродовж історії. На відміну від симпатії, яка фіксує переважно пасивний стан, емпатія фіксує стан активний: йдеться про воління спостерігача ставати частиною процесу переживання чогось Іншим й добровільно

поділяти почуття такого переживання. Проте стан емпатії не можемо зводити винятково до «я чую твій біль», – вона стосується також стану переживання радості. Відтак, недоцільно тлумачити емпатію як «співстраждання», а не співчуття. Дзеркальні нейрони дозволяють людям – і всім тваринам – в такий спосіб схоплювати «думки інших» (*grasp the minds of others*), ніби вони поводяться й міркують так, як вони самі. «Найдивовижнішим було те, що дзеркальні нейрони дозволяють нам схоплювати «розум інших» не через концептуальне розумування, але через пряму симуляцію: через чуття, а не мислення»¹.

Сучасні вчені приходять до думки, що життя не редукується винятково до виживання й репродукції. Людина впродовж еволюції створює дедалі складніші соціально-культурні й комунікативні системи, що дозволяють «стискати» час і простір. Ми фактично поширюємо нашу колективну центральну нервову систему задля охоплення дедалі більшого простору для існування. Йдеться про семіотичну еволюцію, яка «на рівні організації нейронів мозку поєднана з еволюцією комунікативною між особами виду: «від жестів до протознаків, далі – до протомови й до людського мовлення; це відповідає розвиткові емпатичних зв'язків у мозку. Відповідно, прогрес в комунікації забезпечує багатші засоби для відчитування почуттів, інтенцій розуміння й створення емпатичних зв'язків»². Природа людини в Західній філософії Нового часу переважно витлумачувалася з погляду її матеріалістичних інтересів та індивідуального егоїзму, що веде до агресивної, конфліктної і користоловної поведінки, головними спонуканими якої є жадоба до задоволення матеріально-тілесних потреб. Такі ідеї й погляди на людину поширювалися й розвивалися в супровідному контексті економічного фундаменталізму, викликаного апологією комерційного суспільства й вільного ринку, які на першу пору відігравали позитивну роль в подоланні феодальних суспільних відносин. Проте окреслені наукові відкриття остаточно кладуть край

¹ Rifkin Jeremy. *The Empathic Civilization. The Race to Global Consciousness in a World in Crisis.* – Penguin Group. New York, 2009. P. 83.

² Там само. С. 99–100.

картезіанській парадигмі розчакнутого «тіла/розуму», згідно з якою розум лежить поза тілесною чутливістю, відчуттями й емоціями й витлумачується як автономна позатілесна сила.

Нові відкриття роблять цілком реальною запропоновану ще Ч. С. Пірсом альтернативу картезіанському дуалізму. Подібно як відкриття дзеркальних нейронів спростовує картезіанський дуалізм між тілом і розумом (або душею), воно також спонукає по-новому подивитися на зв'язок між біологією й культурою та принципово переглянути переконання про їхній розрив й ізольованість. Йдеться про визнання біологічного фундаменту для культурної еволюції і, навпаки: дзеркальні нейрони безпосередньо абсорбують культурні норми. Це стосується і людини, і тварини. Якщо ще недавно вважалося, що поведінка тварин повністю обумовлюється інстинктами і не стосується виховання, то тепер більшість біологів визнає, що поведінка багатьох видів тварин настільки ж є наслідком навчання, як і успадкування. «Розум не є позбавленим тілесності, як це приписує тривала традиція, але виникає з природи нашого мозку, тіла й тілесного досвіду. ... Ті ж самі нервові й когнітивні механізми, що дозволяють нам сприймати й орієнтуватися в середовищі, також створюють наші концептуальні системи й розумові модуси... Розум жодним чином не є трансцендентним чинником універсуму чи позатілесним духом. Навпаки, він сформований принципово завдяки особливостям людських тіл, завдяки особливим деталям нейронної структури нашого мозку і завдяки специфікованості нашого повсякденного функціонування у світі»¹.

Підхід до розуміння природи людини, що спирається на принципи спільної участі, або втіленого розуму, змушує переусвідомити базові поняття людського мислення, які включають не лише наше сприйняття реальності, але також концепт того, як конституюється правда і яким чином ми визначаємо свободу й рівність. Зокрема, відбувається корекція в розумінні свободи, а отже, і в розумінні громадянського

¹ George Lakoff, and Mark Johnson. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York : Basic Books, 1999. P. 4.

суспільства. Ще в 1974 р. М. Рідель, німецький представник комунікативної філософії, у відомій статті «Свобода і відповідальність» обґрунтував семантичне зміщення в розумінні свободи через співвіднесення її не з необхідністю, як це традиційно робилося, а з – відповідальністю, що стає можливим в парадигмі міжсуб'єктних відносин. Свобода була ключовим концептом Доби Розуму. Бути вільним, вважали раціоналісти, це бути автономним і незалежним від інших. Свобода тісно пов'язувалася з репрезентацією в політичній сфері й вибором в умовах ринкової економіки. Класичні економісти переконували, що кожен індивід є вільним настільки, наскільки він здатний досягати своїх егоїстичних інтересів в матеріальному світі й може забезпечити особисту автономію. Проте, виходячи з парадигми втіленого розуму та сіміозу, свобода має означати таку нашу здатність до самоздійснення, яка не може відбуватися за рахунок не тільки іншої людини, але й за рахунок зменшення екологічного життєвого потенціалу загалом. Свобода радше стосується *самовизначення* людини щодо її покликання й місця в суспільстві; щодо набуття такої автентичної сталості, яка потребує свідомо працювати над зміною власного характеру в напрямку подолання егоїзму та агресії й підтримки природних спонук емпатії. Як зауважує Джеремі Рифкін, «людина є вільною до тієї міри, до якої вона вихована й сформована в суспільстві, з визначеною ним мірою емпатичних можливостей. ... Свобода ніколи не є справою самотності – як вважали раціоналісти – але глибоким громадським досвідом. Ми стаємо справді вільними тільки тоді, коли довіряємо один одному й дозволяємо собі бути відкритими в тому, щоб поділяти нашу спільну боротьбу заради спільного процвітання. Відповідно, довіра відкриває можливості поширювати емпатичні здібності та свідомість на нові значно інтимніші сфери»¹. Справді, війна існуватиме доти, доки ми не досягнемо миру в наших власних головах і в наших серцях.

Відкрити шлях до правди, до істинного знання – це водночас стати на шлях перетворення суб'єкта. Причому під суб'єктом,

¹ Rifkin Jeremy. The Empathic Civilization. P. 157–158.

що перебуває в ситуації теоретичного розуму, йдеться не про мислення чи декартівську душу, якій протистоїть незалежне тіло, але – одухотворене тіло; одухотворене тим, що воно вже є живим тілом, тобто сповненим ментальної енергії. Говоримо про суб'єктивність як мережу відносин, що утворюють *«тіло індивідуального досвіду»*; його складовими є сенсорно-емоційна налаштованість організму в поєднанні з семіотично-дискурсивним типом комунікативної ментальності.

Внутрішнім нервом бесіди, спілкування, комунікації є не просто обмін інформацією про зовнішній світ, але надання інформації семантичного сенсу. Тобто спілкування – це не лише комунікація в плані обміну важливими вже наявними повідомленнями. Це – також створення нових знань про світ і про людину. Ми не можемо генерувати й передавати нові знання про реальність лише на основі самосвідомості. Генерування знань про реальність – це потреба поглибленого розвитку й розбудови людської суб'єктивності. Остання включає в себе відчуття, почуття, емоції, пристрасті, потреби, інтереси, прагнення й жадання, ідеї, ідеали й цінності та чесноти.

Семіотичний підхід самою своєю істотою прокладає місток між тим, що класично вважалося принципово диференційованим на душу й тіло. Якщо ж між людиною і зовнішньою від неї реальністю пролягає система знакового опосереднення, то йдеться про їхню принципову сумісність. В сенсі – «яке тіло, така й душа і, навпаки, яка душа – таке й тіло». Це стає зрозуміло, коли під тілом помислимо людський мозок, нервову систему та емоційну налаштованість людини, а під душею – символічну сферу культури.

Знакова система, яка, звичайно, складається зі знаків-символів і кодів, не існує, проте, сама по собі. Знакова система є операційною функцією тіла і душі. Вона пов'язує тіло й душу в єдину семіотичну когнітивно-ментальну структуру, функції якої проявляються як здатність до відання, розуміння і пізнання. Ця структура водночас і тілесна, і духовна. Розмова, спілкування і комунікація є засобами, якими ми створюємо наші відносини, стосунки й взаємини і формуємо наші унікальні індивідуальні

історії й ідентичності. Оповіді й історії – це засоби, якими організовуємо наш *досвід* і намагаємося знаходити в ньому *значення*.

На відміну від переконання Ніцше в тому, що єдиною інтенційною силою людської природи є *воля до влади*, дослідження в ділянці психології й філософії другої половини ХХ ст. стверджують, що ядром кожного персонального життя є *турбота* про себе щодо пошуку сенсу життя й прагнення суспільного визнання. Однак якщо турбота про себе не переростає в турботу про Іншого, вона занепадає чи втрачається і людина стає апатичною й розгублює волю до життя. Багато хто пише про те, що коріння турботливості, або піклування, полягає в здатності насичувати життя Любов'ю. Відомий вчений в ділянці біології й медицини Ганс Сельє ще в 1970-х роках переконливо доводив, що людина генетично запрограмована на потребу радості як повноти життя, пов'язуючи це з внутрішньою тілесною інтенцією до творчості й самотворення.

Комунікативна інтенція розуму до громадянської ідентичності. В усі історичні часи людська природа тісно пов'язана з тим комунікативним середовищем, яке створюється за допомогою певних знаків, символів і кодів, що опосереднюють сприйняття реальності. Відповідно, вихід суспільства з дихотомічної світоглядної (картезіанської) парадигми, притаманної для доби Модерну, веде не просто до переусвідомлення ключових мотивів суспільної поведінки людини, але й до їхньої реальної трансформації. Сучасна комунікативна революція засновується на індивідуалізації життя, з одного боку, й на індивідуалізації інформаційного споживання – з іншого. Коли ще недавно комунікація спиралася на централізовані джерела інформації, – кілька ключових компаній, державна освіта, державне телебачення, державне радіо тощо, – то тепер інформаційні потоки завдяки вільному доступу до Інтернету селекціонуються самими споживачами. Поліпшуючи умови суспільного життя й змінюючи комунікативні основи його забезпечення, вільна від голоду людина еволюціонує (змінюється) в тому, що стосується її смаків та емоційних пріоритетів й свідомо прагне надати своєму

життю нового спрямування. В сучасній культурі найважливішим стає запит на доброзичливе, толерантне й співчутливе ставлення до іншого. Цей запит може здійснюватися лише через участь у спільноті та через суспільні форми ідентифікації з цінностями самовизначення й самоздійснення. Таким чином, поглиблення індивідуальної свободи веде також до поглиблення міри відповідальності на основі суспільної співчутливості як центральної ознаки сучасного комунікативного розуму. Очевидно, ми приймаємо за позитивне в сенсі поширення емпатії таке суспільне життя, в якому гарантовані базові людські і громадянські права, оскільки вони визначають необхідні умови соціальної рівності для самоздійснення особи.

Проте в кожному суспільстві існують більше ніж одна комунікативні інтенції, або тенденції. Вони пов'язані з символічним конструюванням дискурсивно-етичних практик, які обумовлюються дуже різними обставинами і чинниками. Дискурс слугує підставою вибору і надання пріоритету одним значенням перед іншими й узвичаюється в певних режимах сигніфікації. Дискурс завжди є дієвим через спільноту, групу людей, інтерпретативна дія яких здійснюється в *по-діях*, окреслюючи знаково-символічний та об'єктний скелет дійсності. Оскільки дискурсивна дійсність відбивається не лише на способах думання, але й на практичній поведінці людей, маємо підстави говорити про її етичну зумовленість. Дискурсивна практика здійснюється й підтримується через продуковані нею ж мову і мовлення, символи і коди, тексти і контексти.

Дискурс, в контексті якого досягається злагода, не є «вродженим». Він передбачає такого гатунку риторіку, яка мотивується здатністю не стільки переконувати, як слухати і чути Іншого заради дотримання миру. Важливим елементом взаєморозуміння були і є знання. Проте знання самі собою, особливо в контексті так званого об'єктивного чи раціонального розуму, відіграють далеко не однозначну роль. Це пов'язано з тим, що носієм і знань, і самого мислення є передусім мова і мовлення, або ж певні нарративні практики, які виникають в процесі діалогу й комунікації і мають автономну функцію щодо повідомлення життєвої правди.

Дискурс порозуміння – це процес творення такого знання, номінативна функція якого перестає бути функцією влади, а стає інструментом оновленого сприйняття і розуміння в нового гатунку комунікативному просторі. Йдеться про знання в його гуманітарній функції продукувати правдивість і справедливість, що стає можливим у відповідному (адекватному) комунікативному дискурсі. Умовою конструювання такого соціального простору є здатність учасників комунікації ставитися до даного Іншого слова, наслідком чого стає перетворення гуманітарного знання у належні норми і чесноти суспільної і культурної поведінки.

Відповідно, маємо підстави визначити *дискурсивно-етичну практику свободи як відповідальності й автентичності, яка є, з одного боку, розгортанням утіленого розуму, а з іншого – його ж формуванням*¹; саме вона є конгруентною з таким комунікативним середовищем, самоконструювання якого в соціальному й політичному сенсах стає конструюванням *громадянського суспільства* та відповідної йому *національної суспільно-політичної організації*. Проте комунікативна інтенція громадянського суспільства з притаманною йому тенденцією зростання міри суспільної емпатії – трансцендує національні політичні межі й генерує для різних народів, культур і держав можливості спільного *цивілізаційного* (громадянського) простору, носієм якого стає людина зі сформованою *громадянською ідентичністю*. Головним виміром громадянської ідентичності є її етичний зміст людяності й відкритості. В силу *етичного* характеру громадянської ідентичності, йдеться про її трансцендування поза етнічні, релігійні, конфесійні, національні, соціальні та всі інші партикулярні форми ідентичностей, проте не йдеться про примусове зречення від них. Творення Європейської спільноти народів і держав є буквральним втіленням комунікативної інтенції до громадянської ідентичності, що не передбачає утворення

¹ Поряд з дискурсивно-етичною практикою свободи, як відповідальності й автентичності, у суспільствах існують дискурсивно-етичні практики патерналізму й клієнталізму та нігілізму і цинізму. Комунікативне превалювання практики першого типу є умовою перетворення суспільного стану на громадянський.

якогось гіпердержавного примусового політичного простору. Існує достатньо емпіричних спостережень, щоб зауважити, як егоїстичні мотиви поведінки індивіда й цілої спільноти – нозеїзм – виповнюються агресивними репрезентаційними системами й спонукають до жорсткого контролю держави над індивідом.

На порядку денному стоїть проблема оновлення педагогічного підходу до навчання й виховання – воно має засновуватися *не на розпалюванні конкуренції, а на співпраці й кооперації*. Традиційне припущення, що «знання – це сила», яку використовують для особистого росту, тепер замінюється на поняття того, що *знання є виразом спільноподілюваної відповідальності за колективний добробут людства й планети загалом* (Д. Рифкін).

Таким чином, видається можливим стверджувати, що тоталітарні і деспотичні режими легітимуються в контексті так званого «розутіленого розуму» в його різних теоретичних та повсякденних варіаціях, хоча він не є прямою причиною їхнього утворення. Цей тип розуму засадничо тяжіє до метафізичного онтологічного обґрунтування людських потреб та інтересів. Розутілений розум проявляється в намаганні витлумачити найважливіші людські події через абстрагування від людської екзистенції й від чуттєво-емоційної цінності індивідуального життя. Це така інтелектуальна позиція, для якої переживання, страждання, життєві невдачі й успіхи людини витлумачується як неістотні стосовно цінності життя колективу і держави; відповідно, – індивідуальна свобода і життя роз'єднуються на користь цінностей *виживання* умоглядної культурної, колективної чи державної спільноти (наприклад, такої, як комуністична чи «руській мір»).

Цивілізаційний процес конструювання громадянського суспільства збігається з переусвідомленням природи розуму і природи людини. Він стосується філософського і наукового зміщення поглядів від «позатілесного розуму» до «утіленого розуму», що складаються довкола ідеї неповторності людини та потреби її екзистенційного самоздійснення через визнання свободи й відповідальності. В основі розгортання громадянського, або цивілізаційного процесу, лежать етичні

ідеї, що є невід'ємними від природи громадянського суспільства. Історично соціальним середовищем для практики громадянства стала міська життєсфера з її настановами на приборкання агресії та нетерпимості (Н. Еліас).

Центральною віссю, довкола якої розгортається полеміка щодо суті «утіленого розуму», є проблема конструювання такої людської ідентичності та соціальної інтеграції, яка може стати втіленням *емпатичної* життєвої інтенції та відповідної цивілізаційної дискурсивно-етичної практики. Візьмемо до уваги, що слово цивілізація ввійшло в ужиток ще в 16 ст. з французької «civilisé», яке має латинську основу «civilis». Його англійський відповідник – «civil» перекладається і як «громадянський», і як «цивільний». Водночас латинське «civilis» стосується концептів «civis» – «громадянин» (англ. – citizen) та «civitas» – «місто» (англ. – city). Зважаючи на спільну семантичну основу термінів «цивілізація» та «громадянське суспільство», напрошується думка про існування фактично одного (єдиного) цивілізаційного процесу в світі. Всі інші різноманітні культурні типи соціального життя можуть носити назву цивілізацій хіба в переносному або ж уявному значеннях цього слова. Насправді йдеться про реальність універсальної *громадянсько-цивілізаційної* культурної форми семіозу та про інші *культурні* форми суспільної комунікації, які розгортаються на основі інших аксіологічних ідей та принципів.

Що стосується персонального розвитку людини, то йдеться про набуття когнітивних, творчих, епістемних та емпатичних задатків і компетенцій, які вкорінюються в нашій чуттєво-емоційній здатності переживати і співчувати. Розгортання емпатичних задатків людини в контексті втілюваного розуму сьогодні є визначальним стосовно і персонального розвитку особи, і громадянського суспільного розвитку. Стає очевидним, що в сучасному громадянсько-цивілізаційному розвитку відбувається радикальна переоцінка ролі лідерства та суті політичного менеджменту. Тепер не йдеться про лідерство, яке фокусується на концентрації політичної чи іншої ієрархічної влади або ж на харизмі. Ієрархічне одноосібне лідерство (політичне чи корпоративне) практично пригнічує тендітні

паростки творчих зусиль громадян і залишається байдужим до страждання й ненасильства. Яскравим прикладом є піднесення громадянського чуття в сенсі раціонального поширення ненасильницького *волонтерського* руху в світі, що здійснюється в контексті зростання емпатичного розуму (Махатма Ганді, Мартін Лютер Кінг, Нельсон Мандела) та його проростання і закорінення в сучасній Україні.

Розділ 2.3. ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ГУМАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ОСВІТИ

У сучасних умовах антроповимірність як філософсько-культурологічна проблема тісно пов'язана з проблемами збереження життя людини. Ця проблема набуває особливого значення в перехідні, кризові стани розвитку культури і суспільства, які спричиняють зрушення в розумінні антроповимірних характеристик людини. Вони характеризуються специфічною трансформацією, зміною відносин людей та їхніх нормативно-ціннісних систем: світоглядно-духовних, нормативно-етичних і правових вимірів; зміною ментальності, стереотипів поведінки, системи ідеалів.

Саме *людина* є метою і критерієм економічного розвитку. Водночас від засвоєння людьми високої культури залежить і засвоєння ними новітніх технологій. Значно зростає індивідуальна відповідальність працівників за результати своєї економічної діяльності, адже дуже високою стає ціна дій людини у сфері виробництва. Лише через розвиток людських якостей і людських здібностей можна домогтися зміни всієї орієнтованої на матеріальні цінності цивілізації і використання її величезного потенціалу для поліпшення способу життя в техногенній цивілізації.

Сьогодні економічному проекту має відповідати шлях від фундаментального наукового відкриття в більш абстрактну

сферу філософії, соціології, моралі, естетики, ергономіки і психології. Тут він отримує оцінку і соціальну орієнтацію з позиції гуманістичних ідеалів і через політекономію і політику – до виробництва. Тобто підприємець повинен створювати такі економічні проекти, які за своїм принципом дії ставили б робітника у процесі праці в людські умови, розвивали б у нього інтелектуальні творчі якості, а не принижували б його до рівня простого функціонального виробничого елементу.

Найважливішим виміром людської діяльності залишається економічний. Саме економічні потреби суспільства викликають до життя і концентрують суспільну ініціативу. Домінуючу роль серед інших базових основ економіки відіграє власність. Почуття власності, володіння нею – важлива економічна риса людини, яка виражає її глибинну природу, є її атрибутивною якістю.

Право приватної власності – це, по суті, право на свободу, яка є основною якістю, що продукує власність, свобода, приватна власність, вільний індивідуалізм підняв людину над загальноприйнятими економічними звичаями і традиціями, що їй забезпечило бурхливий прогрес західного суспільства.

В основі поняття свободи лежать економічні відносини. Свобода відкриває можливості мислити і діяти в економіці самостійно, покладаючись на власний розум, совість і сили. Розвиток в індивіда усвідомлення значущості своєї автономності, своїх економічних прав і свобод відіграватиме все більшу роль у суспільному прогресі. Звільнення людини від нав'язуваних іззовні авторитетів, запропонованих «згори» способів мислення має власне економічне значення, сприяє активній продуктивній участі людини у сфері виробництва.

Економічна свобода є найважливішою складовою свободи взагалі, адже в економіці якнайповніша реалізація прав і свобод має важливе значення, саме її ідеали визначають політичне, економічне, соціальне і духовне життя суспільства. Жага до свободи – це наступна атрибутивна якість людини, викликана інститутом власності, перш за все приватної, бо суть свободи і приватної власності з погляду їхнього економічного виміру збігаються.

Перехід до економічної свободи в Україні викликав цілу низку проблем, яких раніше не існувало. Ідеться, насамперед, про знаходження шляхів вирішення дилеми: «свобода – обмеження». Нічим не обмежена економічна свобода несе в собі заряд руйнації. Поступово в наше суспільство приходить розуміння того, що важливою є не свобода сама по собі, а свобода як умова і стимул економічного розвитку.

Сьогодні виявилось багато людей, не здатних використати економічну свободу для реалізації своїх інтересів. Та й у цьому немає нічого дивного, якщо зважити на спадок того суспільства, з якого ми всі вийшли. «Не доведи нам, Боже, жити в епоху змін», – говорили в давнину. І справедливість цієї застороги добре відчувається сьогодні. Наш власний досвід довів: що більше держава захищає людину від турбот і хвилювання, забезпечуючи їй спокійне життя, то менше в неї свободи і важче їй адаптуватися до нових економічних умов. Досвід Європи свідчить: якщо всі зусилля соціальної політики держави направлені на те, щоб кожну людину вже з моменту її народження вберегти від усіх злигоднів життя, тобто коли стараються дуже сильно убезпечити людину від усіх змін долі, тоді не можна вимагати від людей, вихованих у таких умовах, щоб вони виявили повною мірою такі якості, як життєва сила, ініціатива, прагнення до досягнень у продуктивності та інші кращі якості, такі доленосні в житті нації.

Проте сьогодні стала очевидною вузькість суто техніко-економічних критеріїв оцінки економічної діяльності, які можуть правильно відображати кількісні та вартісні ефекти її застосування, але не охоплюють негативних впливів такої діяльності на природу і людину. Тому на перший план висуваються проблеми етики і соціальної відповідальності перед суспільством бізнесмена, спеціаліста.

Поява нових економічних проєктів має бути оцінена не тільки з економічного, а й з морального погляду, тобто йдеться про етичні пріоритети бізнесової діяльності, про осмислення її з позиції етичного знання, бо мораль являє собою певний зріз, аспект будь-якої діяльності людини, у тому числі й такої важливої для сучасності, як підприємницька, бізнесова.

Але мораль як самосвідомість, саморозуміння – не служниця тієї чи іншої діяльності, а оцінка її. Завдяки своїй автономості вона може розвивати в людині здібності критичного осмислення процесів, які відбуваються, утвердити її позицію, протистояти тенденції розчинення, розпилення людської сутності в наступаючій комп'ютерній ері. Значення цього підходу постійно зростає, що дозволяє за його допомогою переборювати перекіс у бік технократичних підходів до розвитку науки, економіки, суспільства.

У зв'язку з цим сучасна філософія порушує питання про потребу з'ясування спроможності науки, у тому числі й економічної, до внутрішнього самоконтролю, чи полягає гарантія гуманізму в самому занятті науковою діяльністю, чи сама наука не творить ні добра, ні зла, а вирішальне значення має та чи інша зовнішня сила, яка перебуває за межами установок і технології наукового пошуку як такого і яка регулює діяльність ученого, бізнесмена, спеціаліста.

У наш час завдяки технічній могутності й ефективності людина виявляється спроможною натворити багато як добра, так і зла. Одне неправильне рішення – і гинуть люди, матеріальні і духовні цінності. Існує колосальна диспропорція між скоєним і здатністю бути морально відповідальним. Цього можна уникнути тільки в тому разі, якщо науку та економіку вдасться поставити під суворий і гуманний контроль. Тому моральні параметри економічної діяльності ставлять нові вимоги і до моральної культури бізнесмена, підприємця, яка реалізується в усій структурі його діяльності, що вказує на її інтегративний та загальний характер.

Моральний досвід спеціаліста має постійно жити його моральний кругозір та інтуїцію, готовність робити добро, здатність регулювати свої вчинки. Тому і цінність його як фахівця вимірюється тим, наскільки його вчинки та дії відповідають загальнолюдським нормам поведінки, наскільки висока його культура спілкування в колективі. Адже успіх на виробництві на 90 % залежить від зазначених якостей фахівця і лише на 10 % від його професійної підготовки.

Формування моральної відповідальності бізнесмена неможливе без екологічних імперативів, а останні «запрацюють» на повну силу тільки тоді, коли вони перетворюються в імперативи моральні. Моральні канони мають патрунувати наші подальші починання, бути в ролі порадників у виборі з багатьох тих можливостей, які пропонує їхній виробник.

Науково-технічний прогрес, якщо він не спрямовується розвиненим почуттям обов'язку, веде до екологічних тупиків. Тому ще однією складовою людинознавчої компетентності спеціаліста є екологічна. Бо проблема запровадження справжніх ринкових відносин сама по собі є для нас дуже складною, а якщо додати до неї ще й невідкладність і необхідність включення у структуру ринку екологічного імперативу, то вона ще більше ускладнюється.

Виявити несприятливі екологічні наслідки впровадження в практику господарської діяльності тих чи інших виробництв може допомогти екологічна експертиза ще на рівні їх проектування. Тому до складу економічних проєктів, поряд з техніко-економічним обґрунтуванням, мають бути включені й соціально-екологічні. Ідеться про формування екологічної культури, котру можна інтерпретувати як особливого роду світоглядний «образ світу», відображення такого стану соціально-природних залежностей, який характеризує їхню гармонійну єдність – раціональне освоєння людиною природної і соціальної діяльності й утвердження в цьому процесі своєї власної індивідуальності.

Суттєвим фактором, який фіксує соціальну відповідальність економічного проєкту, що був би адекватним людським якостям, є його естетизація. На вибір того чи іншого економічного рішення мають впливати естетичні погляди і переконання підприємця, які входять до найважливіших детермінант розв'язання конкретної економічної проблеми.

Від рівня розвитку естетичної культури підприємця залежить свобода реалізації у професійній діяльності естетичних критеріїв оцінки, смаку, ставлення до праці. Якщо спеціаліст володіє достатньо великим обсягом естетичної інформації, якщо в нього

розвинені навички творчої діяльності, якщо у своїй діяльності і поведінці він керується естетичними засадами, то його творчі інтереси і здібності, отримуючи естетичне наповнення, більш повно виражаються у структурі діяльності.

Не випадково однією з найважливіших оцінок рівня досконалості, якості й ефективності професійної діяльності спеціаліста є її естетична оцінка. Зокрема, авіаконструктор О. К. Антонов писав: найцікавіша частина нашої праці – це краса в техніці, частина зовсім не відділена від нашої праці. Володіючи цією частково навіть підсвідомою інформацією, конструктор може йти часто від краси до техніки, від рішень естетичних до рішень технічних.

Відомо, що під час трансляції музики на виробництві протягом однієї години продуктивність праці підвищується на 12–14 %. Контрольні виміри показали, що за розумного дозування функціональна музика може відновлювати рефлекси, пригнічені виробничою втомою. Велика психологічна дія на людину такого естетичного фактора, як колір. Він може викликати різні емоційні реакції і думки: може заспокоювати і хвилювати, утішати, пригнічувати і веселити. В естетиці колір серед інших естетичних факторів займає одне з важливих місць. Раціональне пофарбування виробничих приміщень підвищує продуктивність праці до 16 %. Усе викладене вище говорить про необхідність ґрунтовної естетичної підготовки фахівців-економістів, яка не тільки підвищує їхні творчі можливості, а й робить їх головною активною силою у розв'язанні важливих соціальних проблем. Наприклад, стажування, які проводить компанія «Хітачі» у центрі Абіко (Японія), включають цілеспрямовану естетичну підготовку всього персоналу підприємства і, перш за все, спеціалістів-керівників. Є аналогічні програми й у Франції.

Гуманізація і естетизація економічної діяльності не можуть мати достатнього успіху, якщо не будуть ураховані більш предметно ергономічні вимоги, які фіксують психофізіологічні якості людини та методи їх урахування у процесі економічної діяльності. Виявлення людських резервів ергономікою підвищує

ефективність функціонування техніки на 20 %, знижує кількість аварій і нещасних випадків на виробництві у 2–3 рази.

Значний вплив на економічну діяльність, її антропоцентричність має економічна ментальність. Ментальність народу є досить вагомим чинником економічного розвитку. Національний фактор завжди присутній в економіці, він ніколи не зникає. Непересічне значення для формування й розвитку українського економічного менталітету мають фундаментальні цінності, які зберігаються і розширюються всім ходом і характером національної історії. Ці цінності містяться в національному характері народу, в його культурі, релігії, мові.

Актуалізація проблеми української ментальності зумовлена сьогодні необхідністю формування нової системи економічних цінностей, які були б зрозумілі народу, відповідали його вдачі, були здатні захопити й підбадьорити людей. Поки що формування нової системи світосприйняття, яка б забезпечувала єдність загальнолюдських і національних цінностей, у масовій свідомості членів сучасного українського суспільства відбувається надзвичайно повільно і з великими труднощами.

Кризові виклики і посилення ринкової конкуренції підвищують вимоги до економічної діяльності, що потребує від фахівця спеціальної підготовки. Тому при підготовці фахівців-економістів недостатньо розвивати лише економічну компетентність. Готовність нашої системи економічної освіти до підготовки таких спеціалістів багато в чому залежить від відображення цих проблем у технічних і суспільних науках, від їх синтезу. Сьогодні все більше зрозуміла необхідність єдності технічних і суспільних наук.

Дотримуватися консенсусу між ними може спеціаліст, який має високу не тільки професійну, а й гуманітарну освіту. Це з особливою гостротою ставить проблему *гуманітарної підготовки майбутніх спеціалістів*. Саме гуманітарне знання дає можливість подолати технократичне і вузькопрофесійне мислення, виховує особу, орієнтовану на загальнолюдські цінності, з розвинутим почуттям політичної та моральної відповідальності. Перемога культурологічного мислення бізнесмена над технократичним

дозволила б зруйнувати авторитарно-відомчий стиль керування в суспільстві. Для цього потрібно поглибити гуманітарну орієнтацію спеціальної підготовки. Не випадково японський бізнес, перш за все, цікавиться не кваліфікацією спеціаліста, як у більшості країн, у тому числі й у нас, а його соціально-моральними якостями, його можливостями вписатись у групову роботу, його здібністю і готовністю працювати з повною віддачею сил. Тому, наприклад, японська система навчання і виховання орієнтована не тільки на формування спеціаліста, а перш за все людини з визначеними моральними якостями, визначеною поведінкою і визначеною системою знань

На жаль, сучасні гуманітарні аспекти не завжди враховуються в економічних і технічних ЗВО. Тому постає проблема вдосконалення економічної освіти. Є два шляхи. Перший – це насичення навчальних програм гуманітарними курсами. Проте досвід західних ЗВО свідчить, що отримані результати занадто скромні. Другий – перетворення економічної освіти на економіко-гуманітарну, тобто гуманітарного характеру мають набуті самі економічні знання. Ураховуючи велику соціальну відповідальність підприємця перед суспільством, випускник вищого навчального закладу, що не оволодів одним із компонентів економічної освіти (економічної чи гуманітарної), не може бути фахівцем-економістом чи інженером високого рівня.

Розділ 2.4. ВІРТУАЛЬНІСТЬ ФІНАНСІВ ЧИ ВІРТУАЛЬНІСТЬ СВОБОДИ?

Здобута в Новому часі свобода особистості – це не тільки «свобода від», а й «свобода для», свобода, що передбачає активну і незалежну роль кожного, необхідність і можливість самому вирішувати свою долю, коли все залежить від особистих якостей індивіда, його продуктивності, винахідливості, енергії. Їхнім зримим утіленням стали гроші, поступово перетворилися в

найважливіший фактор свободи і незалежності. «Власні зусилля людини можуть привести його до успіху і до економічної незалежності. Гроші довели, що вони сильніші походження і касти, і тим самим перетворились у великого вирівнювача людей»¹.

Але тут потрібно розрізняти ступінь свободи інтелігентної людини і «дикуна». У сучасному світі, поряд зі звичними грошима реального господарства та ринкового обміну, розвиваються нові форми грошей. У результаті проблема свободи набуває нових сенсів. Віртуальні гроші глобальної фінансової економіки забезпечують небачену раніше свободу інвесторів від реального господарства, від виробництва і ринків, а також від соціальних зв'язків і зобов'язань, які завжди супроводжували розвиток економіки.

Особливість віртуальних фінансів полягає у свободі від реального господарства, яку вони дають. Гроші глобальної фінансової економіки виявляються самодостатніми і мають властивість приростати або спадати незалежно від реальних секторів світової економіки. Гроші довели, що вони сильніші від походження і касти, і тим самим перетворилися у великого вирівнювача людей. Але одним із парадоксів емансипуючої функції грошей виявляється обставина, що, звільняючи індивіда від традиційних, які не залежать від його волі, обмежень, вони водночас підпорядковують його низці інших зовнішніх сил, які панують над ним і пригнічують його не менше свободу.

Проведені соціологами дослідження форм фінансової поведінки свідчить про те, що пристосування до норм монетизації життя і правил грошового обігу протікає нелегко і нерідко супроводжується конфліктами. Як один із найбільш яскравих прикладів можна навести описані В. Зелізер практиковані у США на початку ХХ століття методи «привчання» іммігрантів, які отримують допомогу, до раціонального використання коштів. Люди, які одержували допомоги, виявлялися практично

¹ Фромм Е. Втеча від свободи / Еріх Фромм ; перекл. з англ. М. Яковлева. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. – 288 с.

позбавлені свободи самостійного використання грошей, піддавалися суворому контролю, який слабшав лише після того, як ухвалювалося рішення про те, що учні стали «досить ощадливими господарями». У процесі майже 30-річного ринкового перетворення українського суспільства засвоєння нових моделей фінансової поведінки відбувається повільно, наштовхуючись на особливості менталітету.

Крім того, дотримання нормативних вимог, що пред'являються до звернення з грошима, завжди пов'язане з владою держави як основного емітента і гаранта забезпечення фінансів. З моменту розвитку грошей як основного засобу обігу, обміну, накопичення держава незримо стоїть за кожною випущеною монетою і банкнотою, чеком і векселем. Ступінь свободи, яку відчуває індивід, пов'язаний із зовнішнім світом і зі собі подібними виключно за допомогою грошей, визначається довірою, яке він відчуває вже не до соціальних контрагентів, а до грошей, у кінцевому підсумку до того, хто їх випускає і забезпечує їхню надійність, тобто до держави. По суті, свобода – особиста, економічна і будь-яка інша – у сучасному суспільстві можлива лише за наявності досить сильної держави, здатної забезпечити стабільні формальні передумови діяльності громадян, і не в останню чергу – стабільність грошового обігу.

Недовіра до грошей змушує громадян шукати інші форми забезпечення стабільності існування, що нерідко призводять до зростання девіації. Підтвердження тому – незмінний хаос, у який занурюється будь-яке суспільство в умовах галопуючої інфляції та інших фінансових потрясінь.

Більш важким проявом пов'язаної з грошима є залежність від них як від необхідної умови існування індивіда в сучасному суспільстві. Як зазначив ще Г. Зіммель, гроші є не тільки умовою досягнення будь-яких цілей, а й умовою доступу до всіх без винятку факторів існування. Людина вже практично ні з чим і ні з ким не з'єднується безпосередньо, гроші стають втіленням усіх зв'язків, універсальним засобом для досягнення будь-яких цілей, універсальним посередником, без якого неможлива ніяка соціальна життя, ніяка самореалізація особистості. Таким чином,

звільняючись від міжособистісних, станових, корпоративних та інших форм традиційної особистої залежності, людина знаходить не тільки «свободу від», а й нову залежність – від грошей. Правда, є люди із сильною волею і творчим потенціалом, для яких заняття улюбленою справою, як то музика, живопис, поезія, допомагають бути вільними і щасливими.

У сучасному суспільстві людина дійсно знаходить реальну свободу думки і слова, самостійного вибору ціннісних стандартів, навіть норм поведінки. Свобода сучасної людини дуже залежить, у якому суспільстві і «касти» він виховувався, які генетичні «коріння». У демократичному суспільстві з ринковою економікою кожен може з більшою або меншою часткою свободи обирати спосіб життя, коло спілкування, переконання й ідеї, але остережеться говорити і робити що-небудь, що може підірвати надійність його фінансового становища, призвести до втрати роботи. Можна сказати, що несвобода перемістилася з політико-ідеологічної сфери у сферу громадського життя та професійної діяльності. Особливо актуально це стає під час кризи, бо критика політики уряду, його курсу, а також пороків сучасного суспільства, недоліків його інститутів і звичаїв у цілому перетворюється в норму, але одночасно боязнь втрати роботи, а з нею і джерел засобів існування, робить людей більш конформними в повсякденному житті.

Залежність від грошей як форма несвободи людини іноді уявляється як найменш обтяжлива, оскільки, по-перше, вона рівною мірою поширюється на всіх без винятку членів суспільства, і в цьому сенсі свідчить про рівність людей. По-друге, ця залежність, зазвичай, не приймає особистий характер. Але залежність від грошей являє собою залежність від формальних норм соціальних відносин, відчужену форму залежності людини від суспільства.

Ситуація з епідемією вірусу Covid-19 показала сильну соціальну залежність людей від грошей. Заводи і фабрики по всьому світу припиняють роботу, у кризі виявилися сфера послуг, туризм, авіатранспорт. З посиленням карантинних заходів мільйони людей втрачають джерела доходу. За межею

бідності можуть опинитись як мінімум десятки мільйонів чоловік по всьому світу. Важке фінансове становище може змусити низку країн достроково відмовитися від частини карантинних заходів. Більше ніж 80 держав звернулися до Міжнародного валютного фонду з проханням надати фінансову допомогу в боротьбі з коронавірусом.

Спочатку європейські газети дуже пишалися повільністю реакції своїх держав на епідеміологічну обстановку: «Це тільки в Китаї і в Росії, де немає свободи і демократії, не потрібні ніякі процедури, щоб обмежувати пересування громадян». Не минуло й двох тижнів, як у серце світової демократії раптом опустилися кордони, закрили магазини, кафе, ресторани, на вулицю вийшли озброєні патрулі. За два тижні буквально все європейські системи охорони здоров'я раптом усвідомили, що вони не можуть упоратися з різким зростанням (навіть якщо це 200 хворих), і все, що вони можуть зробити, – це пригальмувати захворюваність за часом. А тим часом німецький уряд уже проштовхує давно виношувану ідею націоналізації банків і скасування готівкового обігу грошей – останнього острівця свободи людини, що живе в умовах тотального контролю його фінансових коштів, як і поняття банківської таємниці, наріжного каменю капіталістичної економіки, уже скасували під приводом боротьби з тероризмом. І, звичайно, ВООЗ, замість того щоб займатися своїми прямими справами, тут же знаходить політично-вірусологічне обґрунтування: «На банкнотах може бути вірус!»

Для набуття істинно позитивної свободи, яка повинна сприяти заповненню порожнечі, подоланню самотності і загубленості людини, що утворилася після його звільнення від пануючих над ним зовнішніх сил і обставин, необхідно брати на себе всю відповідальність за власну долю. Іншим шляхом є навмисний відмова від свободи, спровокований страхом перед особистою відповідальністю, нездатністю протистояти невизначеності та непередбачуваності буття. Він виражається у прагненні знайти нову потужну силу, яка б дозволила знову відчувати себе захищеним. Гроші – це втілення «економічної машини», рабом якої

добровільно стає людина, яка відмовилася бачити свою свободу в чомусь іще, крім заробляння грошей. Гроші як фактор звільнення від різних видів залежностей перетворюються в ілюзію позитивної свободи. По суті, у сучасному суспільстві гроші і гонитва за ними постають як уже готова модель сенсу і змісту людського життя. Більш того, вони поступово з продукту історичного розвитку людської діяльності самою ж людиною перетворюються у вищу, пануючу над ним силу.

Гроші, як показав Г. Зіммель, є головною умовою реалізації всіх можливостей і засобом досягнення всіх цілей у сучасному суспільстві, але вони не здатні сформувати змістовну, осмислену мотивацію дій.

Розгортання нової світової фінансової кризи підтверджує, що немає єдності в розумінні ні її причин, ні способів регулювання її протікання і визначення шляхів її подолання. В умовах кризи повною мірою проявляється страх, породжуваний залежністю від віртуальних грошей як некерованої стихії, але такий страх веде до бажання відмовитися від свободи, що дається цією стихією. Поки існують лише версії щодо того, яким буде посткризових світ після пандемії Covid-19, але історія масштабних фінансових криз минулого змушує прислухатися до песимістичних прогнозів. Ці прогнози роблять більш імовірним і ту обставину, що гроші дають лише дуже обмежену позитивну свободу. Вони не знімають тієї невпевненості, страху, відчуття ненадійності буття, яке було викликано розпадом суворих нормативних систем традиційних суспільств. Найневтішнішим джерелом занепокоєння для сучасної людини стає не сувора імперативність будь-яких нав'язаних іззовні правил, норм, приписів, а, навпаки, їхня відсутність. З культу грошей і їх заробляння цілком логічно випливає культ споживання, який інтегрує сучасне суспільство. Один із найбільш болісних парадоксів сучасності полягає в тому, що зростаюча індивідуальна свобода кожної людини супроводжується зростанням складності й організованості суспільства в цілому.

Розділ 2.5. КРЕАТИВИ ПЕДАГОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ В СИТУАЦІЇ КРИЗИ: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ

Після того, як людство вступило в неочікуваний для себе період свого існування, ознакою якого на довгий період став карантин, прискореного розвитку і все більшого значення набувають дистанційні форми спілкування. Зокрема, дистанційне навчання. Але як у такій ситуації може здійснюватися творчість, творчий педагогічний процес, який виховує і формує людину?

Це тим більш важливо в розумінні такої проблеми, як конструктивний розвиток педагогічної теорії. Її досвід демонструє логіку «інтелектуального підходу», який суперечить логіці метатеорії, підриваючи її засади. Безперечно, що метатеорія починає чинити опір таким інтервенціям, мобілізуючи свої внутрішні і зовнішні резерви. Тому не дивно, що ті дослідники, які намагаються підійти до розв'язання проблем освіти з позицій інноваційного педагогічного мислення, наштовхуються на труднощі і перешкоди. І тут справа не лише у протидіях ідеям свободи у вихованні та освіті з боку догматизму, а й у приреченості творчого мислення загалом час від часу «мислити проти себе». Як відомо, практика такого мислення є показником його зрілості. Щодо педагогічного мислення, то в силу своєї ускладненості воно встановлює «дистанцію» для такого роду спроб і намагань.

Зазначене дистанціювання не можна розцінювати однозначно, зокрема як прояв консерватизму педагогічного мислення. Воно обумовлене потребами самозахисту людини (людства) на різних рівнях культурної та соціальної організації. Адже соціальні експерименти завжди потребують духовно-інтелектуальної (виховної, культурної) легітимації. Наприклад, утопічне мислення характеризується посиленою виховною (педагогічною) інтенційністю. Однак мова в цьому разі не про стосунок педагогічного мислення до ідеології або про залучення виховання на службу політиків, як це прийнято показувати. Скоріше тут ідеться про позбавлення педагогічного мислення формалізації.

Безперечно, потрібно виходити з креативу мислення загалом, котре головним завданням освіти вважає не лише переконання учня (слухача, студента), не лише здатність передавати йому свої знання й уявлення про динамічний і разом з тим стабільний світ, а уміння формувати свої думки, своє власне бачення і розуміння. Завдання креативного підходу – спрямовувати навчальний процес так, щоб викликати ефект згоди-незгоди, мисленнєвий катарсис, інтелектуальне усвідомлення. Учень, студент раптом усвідомлює, осягає, що можна думати і так, і по-іншому, і цим самим нескінченно розширюється сфера мислення. Кожна думка, до якої учень був підведений низкою аргументів, є тільки одна з можливостей мислення, є точкою змикання протилежних полюсів. Але думка «виривається» із себе, щоб дати «першопоштовх» мисленнєвому «космосу», який розширюється, завдяки внутрішній напрузі, тобто ірраціональним відчуттям. Очищувальним моментом у такому сприйнятті є мудрість, котра дозволяє йти шляхом дійсного пізнання.

Вибір, зроблений людиною завдяки інтелектуальному осмисленню і внутрішньому «голосу», насправді виправданий не тому, що він був зроблений, а тому, що його ще можливо зробити. Рішення є хорошим і правильним не тому, що вже одного разу було ухвалене, а тому, що воно може бути знову, повторно ухвалене і виконане. Будь-яка позиція виводить свою цінність і значення не з того, що вона була прийнята або може бути прийнята фактично, а лише з можливості того, що її прийняття не робить її по суті справи неможливою.

У цьому разі йдеться про те, що, на відміну від наукового, політичного, морального, релігійного мислення, котре веде у світ суцього і належного у їхній різноманітності, а також від реконструкції емпіричного експериментування, педагогічне мислення спрямовує освітній процес у «модус можливого». Адже завдяки креативному змісту педагогічного мислення в освітньому процесі повинні ставитись питання не заради здобуття певних відповідей на питання, а питання, які розширюють уявлення про те, що є можливим. Це – найголовніший спосіб збагачення інтелектуальної уяви. Іншими словами, педагогічне мислення

сприяє розкриттю здібностей людини в її *нескінченних потенціях можливості*, зокрема вибору «Я».

Зазначимо, що будь-яка світоглядно-психологічна установка, вибір або рішення стосуються не лише окремо взятої людини, яка їх ухвалює, й не вичерпуються нею. Думки, почуття, діяння і всі інші визначення, в яких традиційно класифікуються людські можливості, стосуються інших людей стільки ж, скільки й індивіда, якому вони належать. Отже, індивід, приймаючи можливість або перед її лицем виявляючи себе, ухвалює рішення не тільки щодо себе, але також і в тому ж самому акті щодо своїх відносин з іншими. Тому педагогічне мислення в модальності «можливості можливого» орієнтує відмовитись від наївно-пізнавального підходу до освітньої реальності. Воно проводить свою власну критично-творчу, інтелектуально-конструктивну діяльність, котра мусить реалізовуватися в пошуку «людини в людині».

Ситуація утворює нові перспективи актуалізації духовного буття особистості, оскільки вона виявляє можливість зосередитись і виступати як «Я». Звідси колосальна важливість креативу педагогічного мислення – бути спроможним не тільки для пізнання або перетворення особистості як об'єкта освітнього процесу, а й для входження в інший світ, у нову епоху, яка з потенційного, можливого майбутнього стає реальністю. Причому не абстрактно-неодушевленою, а наповненою смыслом. Для розуміння цих нових смислів і потрібне творче мислення. Адже процес думання, творення невід'ємний від навчального процесу. У своїй єдності вони надають освіти, а разом з нею й гуманітарно-культурному процесові вдумливої розумності, інтелектуальності, регламентують її діяльність на основі відповідних (правових, моральних тощо) норм.

Проникнути у глибинні основи людського буття можливо за допомогою розуму, на який орієнтується освіта. Адже розум, що включає різні установки в усіх сферах духовно-культурного буття, опосередковує також усю освітянську діяльність. З такою ж самою необхідністю, як розум став провідною силою в освоєнні природи, у влаштуванні суспільного життя, у філософії так само

сформувалися раціональні принципи освітньо-педагогічного процесу. Освіта завдяки *ratio* підтримує людину, породжену не природою, не біологією, а включенням її в коло «штучної природи» (культури), що встановлює між людьми духовні зв'язки. Освіта підтримує існування цього культурного світу, в якому людина може бути людиною. Це положення ще раз підкреслює доцільність включення в цей процес творчого педагогічного мислення, заснованого на розумі.

Підкреслимо, що необхідність, закономірність креативного мислення в освіті зумовлена запитамі сьогодення. Зокрема, прикладом цього є філософія в її класичному варіанті, котра давала оптимістичну й позитивну оцінку знанню, оскільки орієнтувалася на розум (інтелект, мудрість). Це виразилось у двоєдиній формулі – розум і просвітництво. При цьому вважалося, що вироблені філософським знанням критерії оцінки поведінки людей (норми моралі), дії країн і народів (філософія історії), розвиток культури і суспільства, знання і віри є абсолютними, справедливими на всі часи, що дозволяє вносити корекцію (як мінімум смислову) в ті вчинки і дії, котрі цим критеріям не відповідають. Саме звідси випливають багато сьгоднішніх принципів, заснованих на «раціональному пізнанні».

Динаміка розвитку такої моделі духовності, створювана раціонально орієнтованою освітою, була відносно повільною, оскільки спрямовувала людину на реалізацію тільки однієї можливості (вітально-біологічної чи культурної). Стосовно інших явищ вона була відносно статичною, застиглою системою, що залишалась однаковою для багатьох поколінь. У результаті освіта, навчання, педагогіка також визначалися цією одномірністю. Така духовність у її опредметненій (матеріалізованій) частині була своєрідним «музеем», який поновлювався зібранням сукупності духовних утворень у формі традиційної системи вищих людських цінностей, котрі завжди претендують на абсолютність. У межах такої культурної єдності духовне життя людини поставало як цілісна символічна система культурних значень, яка фіксувала певну завершеність буття людини і суспільства. Завершеність виступає одним із принципів локальної культури, у тому числі

й на рівні утворень людського духу, що знайшли вираження в музиці, літературі, архітектурі, філософії і т. д. У всіх випадках перед нами завершене утворення. Також завершеною була і освіта, яка «замикала» людину на стабільності, сталості наявних істин.

На наш погляд, вивести освіту з такого стану – сталості, догматизму, стабільності здатне творче педагогічне мислення. Однак і для нього це не просте завдання, оскільки воно, як ми вказували вище, може перебувати у стані «летаргічного сну». Заяви щодо «оновлення педагогічних теорій», «реформування системи освіти» тощо мають здебільш декларативний характер і нездатні мислити про себе, оскільки позбавлені *комунікативної компетентності*. Орієнтація на розум (раціональність), на загальнолюдські цінності, спроби відтворити у практиці виховання християнську мораль самі по собі є привабливими. Однак педагогічне мислення, пропонуючи набір високих ідеалів учням, виключає себе з виховного процесу. Відповідно до луманівської термінології воно «виключає свій автопоезис». Унаслідок цього відтворюється традиційна кантівська схема, за якою не мораль ґрунтується на вихованні, а виховання на моралі. Адже великою є спокуса замінити пасивний «педагогічний розум» космічним, антропософськими аргументами обґрунтувати антропологічну приреченість людини на виховання й освіту. Однак така спокуса виникає за умови пасивного, «сплячого» педагогічного мислення. Сама природа мислення є креативною. А там, де творчість, там завжди пошук, рух, зміни, завжди активність та інтелектуальна енергія.

У зв'язку з цим виникає ситуація невизначеності й небезпеки, оскільки такого роду настанови, ідеї тощо фіксуються суспільною свідомістю в останню чергу. У момент таких визначальних зустрічей громадськість реагує однозначним схваленням. Адже виключення з дії творчого, розумно виваженого підходу створює ілюзії, що потрібні для людини («антропологічно необхідні») процеси виховання та освіти можна здійснювати за мінімальних затрат, або взагалі припиняючи фінансування. Як свідчить історія, такі починання, безглузді й далекі від справжньої розумної

дії, залишаються марними. Але й історія нічого не навчить, «доки не запрацює творче педагогічне мислення», – стверджує М. Култаєва¹.

Ця проблема має глобальний характер, а не лише торкається однієї країни (у нашому варіанті України). Пошуки способів стимуляції педагогічного мислення можна простежити в сучасній західній філософській думці. Показово, що така ініціатива надходить з боку різних філософських учень. Саме філософія завжди надає силу і життєву енергію педагогічному мисленню. Пошуки оптимальних стратегій, котрі б відповідали потребам сучасного постіндустріального (інформаційного) суспільства з властивою йому підвищеною інтенсивністю комунікативних процесів, передбачають критичне ставлення як до основних парадигм педагогічної теорії, так і до її обґрунтування у філософії освіти. Західна філософсько-освітня думка, як і вітчизняна, перебуває зараз перед вибором, який має здійснити між стратегією управління процесами освіти і виховання та їхнім спонтанним розгортанням.

Зауважимо, що проблема парадигмальної переорієнтації теорії формування людини була поставлена західною філософією ще в середині минулого століття, а її конкретні розробки виокремили низку питань, які і до сьогодні зберегли свій полемічний запал. Серед цих дискусій заслуговують на увагу насамперед ті, що торкаються змін у педагогічному мисленні. Але, попри розбіжність у деталях, можна помітити спільну тенденцію в загальній орієнтації різних теоретичних дискурсів. Вона визначається прагненням розглядати виховання і більш широко – формування людини – у міжкультурному і мультикультурному дискурсі. Адже культурна різноманітність характеризує дійсність у різних її вимірах, у тому числі й у педагогічному.

¹ Култаєва М. Д. Логіка педагогічного мислення та його аналіз / М. Д. Култаєва // Філософсько-антропологічні студії '2000. Європейський вектор та основні цінності української гуманістики. Істина. Правда. Життя. – Київ : Стилос, 2000. – С. 228–336. С. 334.

Однак потрібно зазначити, що насправді важливою є здатність педагога «супроводжувати» досвід особистих пошуків своїх учнів; ця здатність, її існування й розвиненість значною мірою обумовлюється тільки його (педагога) особистим досвідом і особистою історією. Педагог повинен володіти метамовою духовних форм, спеціальним знанням, що може вивести його з можливого скрутного становища перед лицем досвіду, накопиченого практикою творчого пошуку.

Не менш вагомими є проблеми, пов'язані з технологічним станом освітньо-педагогічної науки. У цьому контексті «технологічна проблематика» не переносить нас із площини логіки педагогічного розуму до функціонального аналізу послідовності або емерджентності педагогічних дій, які ми можемо описувати за прагматичними, етичними і навіть естетичними критеріями.

На рівні педагогічного мислення постає питання про можливість педагогічної технології. На емпіричному рівні, за спостереженнями Н. Лумана, її неможливо відшукати, бо «вона там не водиться»¹. Але насправді в педагогіці не існує технологічного контролю, немає проміжної ланки між педагогічною теорією і практикою, котра б здійснювала послідовність дій та усього того, що називається технологічним режимом (педагогічної технології). Це пояснюється тим, що педагогічний процес не є завершеним, замкнутим циклом, що видає готовий педагогічний продукт – досконало виховану людину, або взірць освіченості.

Відповідно до логіки креативного педагогічного мислення, упровадження еталонів, стандартів, нормативів у галузі освіти і виховання належить до розряду «культурно необхідних фікцій». Адже оцінки успішності, дипломи з відзнакою є дуже сумнівними критеріями успішності виховних та освітніх стратегій. Духовне виробництво (а саме в його межах здійснюється виховання та освіта), не може дозволити собі таку розкіш, як технологія.

¹ Luhmann N. Reflexions probleme im Erziehungssystem / N. Luhmann, K. Schorr. – Frankfurt am Main, 1988. С. 186.

Якщо ж припустити «можливість технологій, тоді кожна теорія мусить мати не тільки свій технологічний паспорт (не плутати з методичним забезпеченням!), пройти технологічні випробування, а в разі низької ефективності відповідну педагогічну теорію слід повернути авторам – для роботи над усуненням технологічних прорахунків»¹.

Можна назвати також упровадження до педагогічної науки емпіричних досліджень, котрі абстрагуються від практичного виміру свого предмета, розуміючи під виховною діяльністю лише аналітично упорядковану сукупність фактів. Така стратегія є виправданою лише за умов прискорених темпів соціокультурних трансформацій, коли потрібно створити динамічну модель освітнього процесу в соціально нестабільному світі.

Серед реалій сучасного світу зазначимо ускладнення світоглядної ситуації. Підкреслимо, що в сучасних умовах акцент на світоглядній установці обумовлений тим, що стан людського буття в духовних вимірах фіксує стадію його переходу від локально-стабільного до інтегративного рівня, що й усвідомлюється як необхідність активізації педагогічного мислення. Це той «гострий» період людської історії, коли відбувається зміна духовно-культурної свідомості цивілізації. У той момент освіта стає потрібною для всього суспільства як «культурний барометр», який повинен не тільки охарактеризувати наявну ситуацію, а й визначити тенденції розвитку суспільства, усіх його сфер, у тому числі й сфери навчання. У силу цього педагогіка починає трансформуватися, у ній виділяються нові утворення. Так, на зміну раціоналістичній педагогіці приходить ірраціоналізм, об'єктивності – суб'єктивізм тощо. Виникає і починає діяти філософія культури, економіки, науки і т. д. Сьогодні запитом епохи стає дистанційна педагогіка як «можливість можливого», зорієнтована на подальший розвиток людини. Ураховуючи зміни, які відбулись із самою людиною в результаті кризи і

¹ Кудтаева М. Д. Логіка педагогічного мислення та його аналіз / М. Д. Кудтаева // Філософсько-антропологічні студії '2000. Європейський вектор та основні цінності української гуманістики. Істина. Правда. Життя. – Київ : Стило, 2000. – С. 228–336.

шляхів її подолання, творче мислення в освіті з нових позицій повинно охарактеризувати буття людини, в якому освіта, творче мислення вказують шляхи подальшого розвитку.

Осмислюючи ці реалії, філософсько-освітня думка інтенсивно працює над висуненням та обґрунтуванням положень гіпотетичного характеру. Творче мислення в межах такого комплексного підходу, що об'єднує на прагматичних засадах емпіричне дослідження і його інтерпретаційні моделі, претендує на подолання своєї «лінійності», стаючи багаторівневим, «нелінійним» та політенційним. Головне завдання, яке постає в цьому аспекті, – урахувати парадигмальне оновлення педагогічної теорії, яка починає дисциплінарний розподіл.

Таким чином, парадигмальні зрушення, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя, у тому числі й освіти, показують набування педагогічними процесами нових рис. «Педагогічний розум» (разом із філософським), збагачений досвідом грандіозних споруд і рішучих реконструкцій, починає генерувати нове, креативне педагогічне мислення. І хоча час від часу воно потрапляє в період пасивності, проте саме воно здатне активізувати освітній процес, надати йому життєвої сили.

Розділ 2.6. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК РУШІЙ ГУМАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Актуалізація нових форм участі громади у розв'язанні соціальних проблем є надзвичайно важливою на сучасному етапі розвитку українського суспільства, у час війни, політичних та економічних змін, іншого роду трансформацій. Саме в такі непрості часи держава повинна скеровувати свої зусилля перш за все на допомогу потребуючим – нужденним, беручи на себе зобов'язання їхнього соціального захисту. Оскільки Україна перебуває у процесі реформування системи соціальних послуг, то особливої уваги потребує в цьому контексті розв'язання

проблем надавачів соціальних послуг недержавного сектору. Саме становлення України як соціальної та демократичної держави тісно пов'язано і з розвитком недержавного сектору.

Надання соціального захисту й отримання соціальних послуг – це, традиційно, прерогатива держави. Згідно з чинним законодавством, а саме статтею 46 Конституції України, зазначено, що право на соціальний захист громадян реалізується шляхом створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними¹.

У Законі України «Про соціальні послуги» зазначено, що основними суб'єктами-надавачами соціальних послуг в Україні є державні та комунальні установи, заклади соціального обслуговування, підпорядковані центральним, місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, юридичні особи, що створені відповідно до законодавства, які фінансуються з державного і місцевих бюджетів та виконують соціальні функції держави з надання соціальних послуг і не мають на меті отримання прибутку.

Проте постійне збільшення кількості громадян, які потребують соціального забезпечення шляхом отримання соціальних послуг, призводить до того, що держава не має можливості вповні забезпечити надання соціальних послуг усім, хто їх потребує, а також не у змозі гарантувати якість цих послуг, ураховуючи обмеженість розміру видатків з бюджету на зазначені цілі. Ось тут недержавні суб'єкти – надавачі соціальних послуг і могли б надавати такі соціальні послуги державі².

Статтею 12 Закону України «Про соціальні послуги» передбачено, що сфера надання соціальних послуг заснована на використанні та розвитку всіх форм власності і складається з державного і недержавних секторів.

¹ Конституція України. Чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 1 вересня 2017 року. – Київ: Паливода А. В., 2017. – 76 с. С. 17.

² Горова А. В. Недержавний сектор надання соціальних послуг: сучасний стан та перспективи розвитку / А. В. Горова // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 63. – С. 445–450. С. 445.

До державного сектору, відповідно до законодавства, належать такі суб'єкти надання соціальних послуг дітям, молоді та жінкам, як органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, центри соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді, служби у справах дітей та інші служби й установи, що перебувають у державній або комунальній власності.

Однак період кризи, зокрема, дає можливість для розвитку нових ініціатив, які виходять із середовища небайдужих громадян, різного роду громадських об'єднань, організацій, асоціацій, що об'єднують представників різних об'єктів соціальної політики. Розглянемо детальніше роль і місце недержавного сектору в наданні соціальних послуг у порівнянні з державним.

Недержавний сектор надання соціальних послуг менш розгалужений. Але, для прикладу, у зарубіжних країнах соціальну політику провадять відповідні організації недержавної інфраструктури: органи систем соціального партнерства, недержавні (некомерційні) організації, фонди. Тоді як в Україні проблемами соціальної сфери займаються недержавні неприбуткові організації, які за законодавством України можуть мати такі форми: громадські організації, благодійні організації, благодійні фонди, кредитні спілки. Діяльність громадських, недержавних організацій (НДО) відповідно до їхнього типового статусу спрямована на задоволення потреб їхніх членів через реалізацію функцій, які держава не може або не хоче виконувати.

Зростає роль недержавних організацій – громадських і благодійних – для допомоги Збройним Силам, вимушеним переселенцям, захисту прав людини, у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення, культури, спорту тощо. Це своєрідний третій сектор сучасного громадянського суспільства, який заснований на добровільній активності небайдужих громадян і є неприбутковим, неурядовим, некомерційним, незалежним, благодійним.

Можна констатувати, що є певна кількість громадян (і вона збільшується), яким держава гарантує право на соціальну допомогу / соціальний захист, а вони звертаються до недержавних організацій, які допомагають їм долати життєві труднощі, розв'язувати їхні проблеми. Видається, що держава як соціальна

інституція неспроможна адекватно реагувати на потреби людей, що зростають або змінюються.

Окрім можливості вияву громадянської активності, ці неприбуткові об'єднання забезпечують робочі місця для певного контингенту людей, надають соціально важливі інвалідам, багатодітним, малозабезпеченим та іншим соціально незахищеним категоріям громадян, таким чином зменшуючи тиск на державний бюджет. Саме через ці організації здебільшого внутрішні бізнесові структури і міжнародні донори надають кошти для здійснення в Україні соціальних проектів.

Особливістю розвитку недержавного сектору в соціальному забезпеченні є те, що в основному його організації поширюють свою діяльність на громаду конкретного населеного пункту – міста, ОТГ / близько 40 % таких організацій, і лише 8 % мають статус всеукраїнських, міжнародних недержавних організацій. Це свідчить про зростаючу зацікавленість у розв'язанні проблем на місцевому рівні, перш за все, облаштуванні свого життєвого простору, а відтак і легше отримання фінансових ресурсів для реалізації конкретних проектів на рівні громади. Недержавні організації, зазвичай, провадять свою роботу на території окремого населеного пункту, краще знаючи його проблеми, а завдяки своїй мобільності та новітнім методам роботи із соціально вразливими категоріями населення здатні швидко прореагувати, виявивши і забезпечивши потребуючих громадян потрібною допомогою чи опікою, тим самим сприяючи розвиткові конкурентоспроможних соціальних послуг. Такі організації, маючи певний позитивний досвід роботи у громаді та її довіру, можуть виконувати навіть такі функції, які держава не може виконати, наприклад, через неможливість залучення значних адміністративних чи фінансових ресурсів.

Однак серйозною проблемою залишається й те, що в Україні лише 20 % недержавних організацій, які розв'язують соціальні проблеми, отримують фінансову підтримку від органів влади (у середньому 17 % у загальному бюджеті цих організацій); 10 % – мають доходи від комерційної діяльності, наприклад, від соціального підприємництва. Частка доходів від такої діяльно-

сті становить у середньому 4 % від бюджету організації. Для прикладу, порівнюючи джерела щодо частки різних джерел фінансування НДО розвинених країн, помітимо, що неурядові сервісні організації у Великобританії отримують від держави 26 % фінансування, власних доходів – до 35 %. НДО Фінляндії мають до 57 % державного фінансування і до 38 % – власних доходів. У Німеччині функції надання соціальних послуг передані недержавним суб'єктам, тому зрозуміло, що відсоток державного фінансування НДО в цій країні достатньо високий – 83 %, власні доходи становлять 10 % від загального бюджету організації

Переваги недержавних організацій суттєві:

- використання ресурсів волонтерської праці, ініціативності та активності членів організації;
- здійснення психологічної підтримки на засадах принципу «рівний рівному»;
- використання альтернативних матеріальних ресурсів у формі пожертв, грантів, членських внесків, спрямування доходів від власної підприємницької діяльності для розвитку соціальних послуг;
- поєднання надання державою соціальних послуг і делегування цього права (щодо окремих видів послуг) НДО на контрактній основі¹.

Крім того, НДО надають хороші можливості для самореалізації громадян, обстоюють гнучкість і новаторство, виступають за реформи і швидко пристосовуються до змін. Разом з тим «третій сектор» України все ще перебуває в перехідному періоді розвитку, який характеризується недостатньою інституційною оформленістю та фінансовою нестабільністю, що спричиняє досить нестабільну діяльність громадських організацій. Реалізація змін, що пропонуються громадянським суспільством, дозволить не лише спростити доступ недержавних суб'єктів – надавачів соціальних послуг до ринку соціальних послуг в Україні, а й підвищити якість послуг, які надають такі організації.

¹ Горемікіна Ю. Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг / Ю. Горемікіна // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 161–168. С. 167.

Розділ 2.7. ІМПЕРАТИВИ ВИЖИВАННЯ НА ТЛІ КРИЗИ У СВІТІ «ФІНТЕХ»

Карантин, у який у зв'язку з пандемією охопив у недавньому минулому все людство планети Земля, своїм результатом матиме, цілком імовірно, фінансово-економічну кризу, наслідки якої поки що важко передбачити. Разом з тим стало остаточно зрозуміло, яку роль у цей період відіграє фінансова «подушка» безпеки. І що вона більша, то більший економічний ресурс можна використати для соціального захисту своїх громадян, захисту їхнього здоров'я і безпеки. Фінансовий ресурс розкриває необмежені можливості і траєкторії нового життя не лише для творчих людей у сфері бізнесу, але а й у сфері соціальної, культурної, у сфері освіти. Водночас потрібно враховувати, що ці можливості, запрошуючи нас у майбутнє, одночасно попереджають: небезпеки будуть не просто зростати, а зростати по експоненті, зазначає Е. Тоффлер.

Коли ми говоримо про фінансовий ресурс, багатство, то маємо на увазі гроші. Причому не лише як еквівалент, а як соціально-культурне явище, від яких залежить якщо не все, то майже все. «Гроші, – зазначає В. Ільїн, – давно перетворилися із засобу платежу в головну умову життєдіяльності людини; вони стали платою за підлість і зраду, й одночасно – за подвиг і мудрість. Спокусу грошима пройшли герої і єретики, святі і грішники. Для монетаристів гроші – переважно фінансовий актив із необмеженою ліквідністю і короткотерміною стабільністю; для австрійської школи неолібералізму гроші являють собою спосіб оформлення дії суспільного механізму ціноутворення й обміну, а також ними є кожний актив, що приймається для врегулювання боргів. В епоху Інтернету гроші постають «валютою інформаційного обміну», вони створюють можливість збільшувати і розповсюджувати достаток у небачених масштабах. У силу грошей «вбудовані» енергія конкуренції і «змагання» між суб'єктами соціального, політичного та економічного життя»¹.

¹ Ильин В. В. Магия денег. История, философия, жизнь : монография / В. В. Ильин. – Киев : УБД НБУ, 2011. – 590 с. С. 6.

Сучасне життя неможливо уявити без грошей. Усі ми кожного дня ухвалюємо фінансові рішення. Гроші – або те, як ми ними управляємо, – впливають на різні сфери життя: роботу і відпочинок, здоров'я і настрої визначають соціальний статус і стосунки між людьми. Незалежно від того, чи продовжуємо ми здобувати освіту, чи починаємо працювати або започатковуємо власну справу, чи створюємо сім'ю, купуємо житло або автомобіль, чи заощаджуємо на відпочинок і старість, крізь усі ці події знання про фінанси впливатимуть на досягнення наших цілей і смислу життєдіяльності.

Щоб досягти життєвого успіху, потрібно бути не лише освіченою, а й фінансово культурною і фінансово грамотною людиною. Не достатньо просто вміти рахувати гроші. Зростання матеріальних статків значною мірою залежить від того, наскільки розумно людина використовує ресурси і вміло, грамотно розпоряджається грошима. Тільки засвоївши основні поняття і зрозумівши принципи управління фінансами, можна успішно займатися бізнесом та управляти власними фінансами. Помилково вважати, що успіхи в науці і техніці – це ізольовані одні від одного події. Що різноманітніші дослідні проекти, що більше вчених і засобів залучені до їх здійснення, то більшим є потенціал інновації і більш вражаючі результати вона приносить.

Тобто фінанси, гроші, інтелект, пізнання, наука, освіта – речі взаємопов'язані. Фінансова освіта сприяє ухваленню грамотних рішень, мінімізації ризиків і зумовлює продуктивний поступ суспільства. Низький рівень фінансової грамотності та недостатнє розуміння в сфері особистих фінансів може призвести не тільки до банкрутства, а й до неграмотного планування як соціально-економічного розвитку держави, так і виходу на пенсію, уразливості до фінансових шахрайств, надмірних боргів і соціальних проблем, таких як депресія.

Поняття «фінансова грамотність» виходить за межі політичних, географічних і соціально-економічних кордонів, а потреба у фінансовій освіті населення, як показує соціальний досвід, зростає в геометричній прогресії. Фінансова грамотність допомагає змінити ставлення до грошей, управління ними, змушує думати

про майбутнє і планувати потреби. І, найголовніше, сприяє увійти у структуру і проблеми сучасного світу, який називають фінансово-економічним.

У соціально-культурних дискурсах США поняття «фінансова грамотність» розглядається як динамічне поняття, яке постійно змінюється, на нього впливають вік, сім'я, культура і навіть місце проживання. Фінансові цілі людей індивідуальні, вони мотивуються життєвою ситуацією і соціально-економічним статусом людини. Ціль фінансової грамотності – це в легкій зрозумілій формі якісно донести інформацію про сенс і правила монетарно-економічної діяльності до кожного, хто її потребує¹.

З такої позиції фінансова грамотність – це сукупність навичок, які, хоча і набуваються у процесі фінансової освіти у школі або закладах вищої освіти, але продуктивно засвоюються і перевіряються насамперед у практиці конкретного життя.

У багатьох країнах різні програми і проекти з питань підвищення фінансової грамотності населення спрямовані на формування навичок життєвої, практичної філософії. Вона орієнтує «спиратися на власні сили», щоб кожен громадянин досяг успіху, мав фінансову незалежність і зберіг її впродовж подальшої життєдіяльності.

З початком епохи фінансової економіки («фінансової цивілізації») багато держав світу почали процес фінансової освіти і підвищення фінансової грамотності населення з окремих ініціатив і комерційних структур. Але практика показала: що швидше до цього процесу підключиться держава, зокрема з її інститутом освіти, то успішніше розв'язується проблема. Підвищення фінансової грамотності – це сфера відповідальності держави, бізнесу, освіти і, безперечно, сім'ї.

За даними дослідження USAID «Фінансова грамотність, фінансова інклюзія та фінансовий добробут в Україні», рівень фінансової грамотності населення України становить 11,6 (із 21). Показник фінансової грамотності українців перебуває на одному

¹ Важливість фінансової грамотності та міжнародний досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://old.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=83136318&cat_id=83136317.

рівні з показником Польщі – найнижчим значенням індексу фінансової грамотності серед 30 країн, які 2016 року брали участь в опитуванні ОЕСР. Результат України є також трохи нижчим, аніж середній показник (12,1) для шести сусідніх країн із низьким і середнім рівнями доходу, у яких проводилось опитування ОЕСР (Білорусь, Грузія, Угорщина, Польща, Російська Федерація, Туреччина)¹.

Отримані результати підтверджують доцільність активізації роботи у сфері розвитку фінансової грамотності на національному рівні, здобуття знань і навичок дітьми та молоддю щодо управління особистими фінансами ще під час навчання у школі та закладах вищої освіти. Як показує наш досвід, молоді люди здебільшого не відкладають кошти на майбутнє, надають перевагу зберігати гроші у скарбничці, мають заборгованість. А практика показує інше.

Важливо пам'ятати, що молоде покоління – це майбутні учасники фінансового ринку, фінансово-економічної діяльності, виробничого і соціально-культурного процесу, платники податків, вкладники і позичальники. Ось чому навчання фінансової грамотності важливо починати в ранньому віці, долучаючи дітей до розуміння сенсу фінансової економіки, фінансової діяльності.

У багатьох країнах світу активно застосовуються спроби введення фінансової грамотності як самостійного предмета або в рамках чинних предметів. Важливим є поєднання різних видів програм та інформаційно-освітніх продуктів, таке поєднання показало свою ефективність у таких країнах, як Великобританія, Канада, США, Австралія, Сінгапур. Наприклад, в Австралії програма «Understanding Money», це ігри: PlayReal (вік 8–10 років), Make It Real (10–12 років), Get Real (вік 16–18 років), програма «розвиток кар'єри»; в Австрії програма «Економічна і фінансова грамотність» (екскурсії в історію грошей, у Музей

¹ Дослідження рівня фінансової грамотності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.fst-ua.info/wp-content/uploads/2019/06/Financial-Literacy-Survey-Report_June2019_ua.pdf?fbclid=IwAR2AlpnGNn8big9d0_v6YEhNBwL69ErT0ToDVmY5Rq8dIjqSvLVndCm5ueM C. 5.

грошей); у Голландії програма «Навчитися позичати гроші на ранній стадії» (уроки в школі; керівництва для батьків; гри для підлітків); у Канаді програма «Mymoneyweek» (ігрові розвиваючі шоу «Фінансовий геній», «Інвестор»); в Італії програма «Фінансова освіта для школярів» (тренінги шкільних учителів); у Польщі програма Національного банку (ігри, головоломки, загадки, мультимедійні презентації; плани і сценарії уроків та консультацій для вчителів; електронні навчальні курси; освітній пакет для вчителів і батьків; у Франції програми «Фінанси для всіх» (вікторини, глосарій, ігри, кросворди, анаграми, шаради; книги для дітей і батьків; форум для вчителів і батьків); у США «Уроки для життя» (керівництво для вчителів із планами уроків; методики для батьків; рольові ігри та кейси для дітей).

З 2019 року відповідно до ініціативи МОЗ в Україні учні 10–11 класів почали вивчати предмет «Фінансова грамотність». Але, на нашу думку, цього недостатньо. Уже до цього віку учні набули вміння користуватися грошима, купувати й іноді заробляти. Питання полягає в тому, якого характеру ці навички і вміння, від кого вони одержані, хто їхній автор: економічно грамотна людина чи спекулянт «купи-продай».

У сучасному суспільстві, в якому чітко визначилися монетарно-фінансові пріоритети, існує гостра потреба у формуванні культури підприємницької діяльності, розвитку здібностей і норм поведінки для організації власного бізнесу. Усе це матиме позитивні результати на основі фінансової грамотності. Добре інформовані та грамотні споживачі пред'являють високі вимоги до якості товарів і послуг, тим самим не тільки сприяють підвищенню якості, але і стимулюють конкуренцію серед виробників. Ця обставина повинна позитивно впливати на політику цін, створювати умови для ефективного регулювання ринку, зростання здорової конкуренції серед продавців і покупців фінансових продуктів та послуг.

Більшість міжнародних і вітчизняних експертів вважають: що раніше молодь дізнається про роль грошей у сімейному житті і житті суспільства, то швидше сформується корисні фінансові звички, які допоможуть уникнути фінансових помилок

у майбутньому, набуті матеріальної та фінансової самостійності, а також закласти основу своєї фінансової безпеки та економічного добробуту. Це особливо важливо для нашого часу, в якому навіть влада проявляє себе насамперед як фінансова і економічна могутність та потенціал.

Як показує західноєвропейський досвід, безумовно, фінансова грамотність виховується впродовж тривалого періоду часу на основі принципу «від простого до складного», у процесі багаторазового повторення і закріплення, спрямованого на практичне застосування знань і навичок. Фінансові навички повинні прищеплюватися так само, як правила етикету, дорожнього руху, поведінки у громадських місцях.

Безумовно, фінансова грамотність є результатом економічної освіти. Важлива значущість фінансової освіти, підтверджена світовою практикою: по-перше, це активне засвоєння молодим поколінням фінансових продуктів і послуг, по-друге, уміння оцінити ризики й уникнути шахрайства; по-третє, необхідність розуміння і раннього формування своїх депозитів, сімейних і пенсійних накопичень; по-четверте, грамотна інвестиційна поведінка, котра є важливим аспектом як для продуктивної національної економіки, так і для створення свого індивідуального майбутнього в цілому.

Слід зауважити, що хоча соціальний і економічний ефект від підвищення фінансової грамотності проявляється поступово, світовий досвід доводить безперечно необхідність здійснення цієї роботи. Тому неприпустимим є зволікання в розв'язанні зазначеної проблеми. Хороший рівень фінансової грамотності потрібний кожній людині не тільки для досягнення її особистих фінансових цілей, забезпечення циклів життєдіяльності, а й реалізації екзистенційних проблем життєвого циклу. Якою б не була конкретна мета, виграшем від фінансової грамотності буде підвищення рівня життя і впевненість у майбутньому, стабільність і процвітання економіки, суспільства і людини в цілому. А там, де грамотність, там – культура, мислення, знання, інтелект, творчість.

Дедалі більше заходів з підвищення фінансової грамотності фокусуються не на інформуванні, а на розвитку практичних

умінь і навичок громадян, що формується в результаті виховання, розвитку, накопичення та застосування на практиці навичок і вмій управління особистими фінансами і є частиною такого важливого поняття, як «фінансова культура». Ми поки що не можемо знати, які будуть наслідки світової економічної кризи, викликані сучасною геополітичною турбулентністю. Але знаємо: як ніколи, зростає потреба у фінансовій грамотності, оскільки саме в такі періоди потрібно вміти рахувати гроші, тобто вчитися мистецтва правильно жити.

Частина третя

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙНОСТІ В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ

Розділ 3.1. ГЛИБИННА ТРАНСФОРМАЦІЯ МИСЛЕННЕВОЇ ПАРАДИГМИ ЯК ШЛЯХ ДО ПОДОЛАННЯ ПРОБЛЕМ ГЛОБАЛЬНОГО СВІТУ

Необхідність зміни мислинневої парадигми людини глобалізованого світу. Досліджуючи проблему рушіїв суспільного розвитку, науковці все частіше звертаються до такого чинника як світоглядно-мисленневий. Цей чинник знаменував і певні злети у розвитку окремих народів, так і падіння і стагнацію. Колосальна руйнація засад людського буття була спричинена, напр., марксистським світоглядом та відповідною парадигмою мислення, де не було місця людині та загальнолюдським цінностям. Нині вже пострадянська Україна не може вибратися із колоніального минулого завдяки в значній мірі стереотипам і кодам мислення та світоглядно-смісловій залежності, що сформувалися в ту епоху, представників влади та великої частини населення. «Людина і будь-яка людська спільнота підпорядковані діалектичному відношенню вже незмінного, проте по-своєму невизначеного й пластичного (щодо майбутнього) минулого, а також планованого і все ж некерованого майбутнього, і саме так підпорядковані, що вони можуть і повинні це відношення

здійснювати творчо», – підкреслюють українські дослідники¹.

Справді, минуле тримає саме засобом збереження і відтворення мисленневих стереотипів, світоглядно-смыслових настанов, які відповідно програмують і світорозуміння, і світовідношення. Україні сьогодні необхідні реформи, проте вони, навіть після двох Майданів, глибинно не відбулися. Після Революції представники від влади, здійснивши підміну державного інтересу груповим, частковим, загальмували їх остаточно. «Реформатори» і не були здатними здійснити ці реформи, яких так очікував народ, оскільки були і залишилися людьми із застарілим, збанкрутілим світоглядом і таким же мисленням. Аналізуючи проблему стагнації пострадянського простору після розпаду тоталітарної держави, С.Алексієвич, зазначає, що в цьому процесі присутній «...великий «внесок» «червоної людини», яка не прагне змін...»², а «...просто вичікує змін на краще, які зроблять інші, бо сама не готова до цієї роботи»³. Тип «червоної людини», про який пише С.Алексієвич, це сучасна «українська радянська людина», яка склала основу того людського чинника, що на початку 90-х став на порозі побудови демократичної України і виявив повну неготовність виконати це історичне завдання.

Результатом жахливого радянського експерименту стала спільнота «червоних» людей, що кинули виклик здоровому глузду, загальнолюдським цінностям, вони зробили ставку на насильство, примус, стали гвалтівниками всього живого і позитивного, життєствердного. Ці люди стали результатом дії відповідного світогляду та типу мислення, сформованих європейським модерном. Ці тепер уже пострадянські люди почали стверджувати в нинішній Україні технократизм, оголений раціоцентризм як специфічний спосіб мислення і буття, як єдино

¹ Шалашенко Г.І. та ін. Конститутивна функція людського самозаперечення. Колізії антропологічного розмислу. Київ: Видавець ПАРАПАН. 2002. 152 с.

² Алексієвич С. О. Час second-hand. Кінець червоної людини : пер. с рус. / Світлана Олександрівна Алексієвич ; пер. Леся Лисенко ; худож.-оформ. Олена А. Гугалова-Мешкова. – Харків : Фоліо, 2021. 474, [1] с.

³ Там само.

відомий їм і ними освоєний. Українська людина «червоного типу» – одномірна, нейтральна, позбавлена гуманістичного мислення, бо тоталітарна дійсність вихлостила її здатність відчувати живу людину з її болями і радощами, навчила її постійно бути «на фронтах», бути «бійцем» на ідеологічному фронті, та й загалом постійно «непримиренно» «боротися» за комуністичні ідеали, здійснюючи репресії проти всіх і кожного, хто проти цього¹. Репресивне мислення, що було масово поширене в радянську епоху, люди «червоного типу» принесли в нинішню Україну. Воно працює, його багато, дуже багато, воно накладає відчутний відбиток на українську дійсність. Цей догматичний мислительний технократизм, дезорієнтований в часі та просторі, не здатний стати чинником побудови демократичної України – держави, де найвищою цінністю має стати людина².

Багато українців, належачи до типу «червоної людини» не усвідомлюють зв'язку між особистою свободою та державною незалежністю. Бувши обтяженими світоглядно-мислинневими домінантами минулого, вони не здатні віднайти реальні чинники падіння свого рівня життя. Деперсоналізовані, денационалізовані, не мають потреби в національній ідентичності, культурі, патріотизмі тощо. Вони не прагнуть свободи, бо не знають, що з нею робити, їх не навчено нею користуватися³. Ними масово здійснюється «втеча від свободи» (Е. Фром): в алкоголізм, наркоманію, в кримінальну сферу, яка стає тотальною. Кримінальні угруповання «...утворили симбіоз із державними структурами і поглинули молоду державу, претворивши її в кримінальну. Саме з їх рядів вийшли відомі українські олігархи, фактичні власники країни, які нав'язали суспільству інстинктивізм як спосіб мислення, філософію, яка зводилася до тези: виживає і домінує той, в кого груба фізична сила і гроші. І люди «червоного» типу її прийняли, в них проти

¹ Братасюк М. Г. Смысловая зависимость от прошлого как социокультурная проблема. *Духовність. Культура. Глобалізація. М-ли міжнар. наук. конф. 28 жовтня 2019..* Львів. 2019. 214 с. С.24-28.

² Алексієвич С. Час second-hand...

³ Братасюк М.Г. Смысловая зависимость от прошлого...

неї не виявилось ніякого імунітету, – слушно акцентується в науковій літературі. Знеособлені, позбавлені просто здорового глузду, здатності мислити критично, відповідально, передбачати наслідки діяльності і власної, і представників влади, вони створили для себе ситуацію історичного тупика, створили буття, що знаходиться в стані розпаду. Нині на 33-му році незалежності це стало очевидністю. Тепер для його подолання необхідно здійснити глибинну трансформацію всіх сфер життя, але це неможливо зробити без якісно іншого мислення та світогляду, докорінно відмінного від існуючого нині. Схоже, що це якісно інше мислення є ключем для розв'язання такої складної комплексної проблеми. Інтелектуально-мислиннева неготовність переважної більшості суспільства та представників влади до глибинних перетворень є основною перешкодою на шляху до ствердження демократичних засад життя в новітній Україні.

Україна – це окремішна частина нинішнього глобалізованого світу, якому зараз, як ніколи, також необхідні якісно інший тип мислення та світогляду. Світ знаходиться в небезпеці, – заявляють члени Римського клубу в Ювілейній доповіді «Come On»¹. І для такого висновку існує ціла низка підстав. Г. Дейлі, автор концепції «повного світу», вважає, що мислення та світогляд нинішніх мешканців планети формувалися в умовах «порожнього світу», де був надлишок ресурсів, небагато населення та чималі неосвоєні території. Нині світ переповнений, ресурси вичерпані, вільні території закінчилися, але люди продовжують мислити і чинити так, ніби цих змін не відбулося.

Основним чинником Антропоцену, нашої геологічної епохи, стала діяльність людини. Глобальне потепління продовжує бути однією з найбільших планетарних проблем. 1% найбагатших американців спричиняють 18 т. викидів CO₂ на рік на людину, в той час як середній житель землі – 6 т. 10% найбагатших домогосподарств світу генерують 45% загального обсягу викидів. У світовому океані плаває цілий материк пластику,

¹ Von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Springer, 2018. 220 p.

завбільшки в Австралію. За століття населення планети зросло у п'ятеро, економічний оборот – в 40 разів, споживання палива – в шістнадцять. 800 млн. землян нині голодують. Людству треба серйозно задуматись над тим, як прогнати населення і остаточно не знищити планету¹. В світі грошей багато, але, як зазначають представники Римського клубу, від 21 до 32 трлн. доларів із них знаходяться в офшорах. Власники цих коштів їх вкладають, проте не в ті сфери, від яких залежить доля людства. Економісти та фінансисти проблеми не бачать, оскільки світовий ВВП поволи зростає, а якщо гроші збільшуються, то проблеми, на їх погляд, не існують². Проте ВВП не показує рівня благополуччя населення, він всього лиш розкриває рух коштів та витрати в економіці. А бідних і голодних у світі не меншає, швидше навпаки.

Існує також реальна небезпека неконтрольованого розвитку і неетичного застосування новітніх технологій і поки що немає відповіді, як цього можна було б уникнути³. Техноутопісти створюють імітацію подолання ситуації, обіцяючи, що технології вирішать всі проблеми, а це демотивує людей: навіть в такому випадку шукати складні, комплексні рішення всіх проблем, що вимагають ще зміни способу життя?

Стратегія гарантованого взаємного знищення, що виправдовує гонку озброєння, примноження ядерних арсеналів, збанкрутіла, бо ніхто не убезпечений нині від застосування цієї зброї. Це насправді стратегія позірною захисту, тому необхідна нова стратегія «гарантованої планетарної безпеки і виживання»⁴.

Витоки цієї тотальної кризової ситуації в планетарному масштабі, як зазначалося вище, вбачаються у світоглядно-мислинневому вимірі. Застарілі стереотипи і коди мислення та поведінки сучасників не лише не придатні для розв'язання сучасних проблем, вони можуть ці проблеми ще більше

¹ Von Weizsaecker E., Wijkman A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Springer, 2018. 220 p.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

загострити та поглибити, – слушно наголошено в наукових джерелах. Тут доречно згадати застереження М. Гайдеггера, який, передбачаючи тотальну кризу існуючого раціоцентричного мислення, писав: страшно насправді не те, що світ стає повністю технізованим. Найжахливішим являється те, що людина не підготовлена до цієї зміни світу, що ми ще не здатні зустріти *осмилено мислячи* (курсив мій. – М. Б.) те, що по суті лише розпочинається у наш вік атому. Людству необхідне глибинне переосмислення власного способу буття, стратегій ставлення до себе і світу. Це має бути нова філософія, якісно інше мислення, з допомогою якого буде сформовано і якісно інший світогляд, що дозволить людству вижити, зберегти планету і розвиватися. В нинішньому світі переважає тип людини-гіперспоживача. Вона не просто споживач, споживацькі патерни проникли в освіту, науку, політику, спорт, між людські взаємини тощо¹. Проникнення споживацьких чуттєвих понять у самопрезентацію, яка так необхідна гіперспоживачеві, призводить до того, що «у соціальних акторів їхнє приватне «Я» (внутрішнє, автентичне «Я», Я-для-себе) спустошується, стає невловимим, невизначеним, розмитим, адже вони зосереджуються лише на своєму публічному «Я» (соціальних образах себе, Я-для-інших)² Гіперспоживач зосереджений на гедоністичному задоволенні від користування та естетичному задоволенні від споглядання певного товару. Гіперспоживач зараціоналізований, одномірний, заматеріалізований, запрагматизований, егоїстичний, У нього обмілілий духовний світ, його «Я» загалом неусталене, часткове, мінлива шкала цінностей тощо. Таким він постав під впливом раціоцентричного мислення та матеріалістичного світогляду, що сформувалися в часи європейського Модерну. «Обліковуюче мислення» (М. Гайдеггер) байдуже до живої людини, загальнолюдських цінностей, монологічне, йому властивий об'єктивізм та універсалізм пояснювальних схем та

¹ Куцепал С.В. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом «пост» : монографія. Київ : Вид-во «ПАРАПАН», 2004. 424 с.

² Дениско П. Комодифіковане «я» – новий тип персональної ідентичності // Філософська думка. 2017. №4. С. 81–95.

теорій, фундаменталізм як пошук базових засад і прагнення до визначеності та чіткості, беззастережна віра в прогрес, безперервне оновлення тощо¹.

Гіперспоживач «проявляє велику увагу до своєї тілесності, є носієм різноманітних стереотипів, формує свій діалог зі світом на основі усвідомлення відмінностей між собою та світом. /... / прагне встановлювати власні «правила гри» / .../ не приймає норм та інституцій, які нав'язуються»². А ще він не любить норм, загальноприйнятих правил, він анормативний, його домінуюча риса «турбота про себе»³, а не про світ, буття довкола. То ж чи здатна така людина єднатися з іншими заради спільної мети – порятунку планети, побудови безпечного світу тощо?

Матеріалістичний та ідеалістичний світогляди, які активно впливали на долю світу в минулому, і які чинять свій вплив на сьогодні, почергово домінуючи, на думку дослідників, уже давно збанкрутували, «перестали бути тими програмами діяльності, які здатні самостійно вирішити нагальні проблеми сучасності»⁴. Матеріалізм, що лежить в основі споживацтва як способу життя, уже доволі переконливо засвідчив свою неспроможність запропонувати ефективні шляхи, способи, засоби тощо для формування єдиного, цілісного світу. Саме матеріалізм зумовив формування філософії соціально-економічного зростання, що спричинилася до тотального знищення довкілля та творення людини гіперспоживацького типу. Схоже, що й ідеалізм теж не здатний вибудувати програму порятунку та розвитку майбутнього людства.

Неспроможність матеріалізму та ідеалізму долати сучасну тотальну кризу зумовлена в значній мірі сучасним

¹ Братасюк М. Г. «Осмишлююче мислення»...

² Куцепал С. В. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом «пост»: монографія. Київ: Вид-во «ПАРАПАН». 2004. 424 с.

³ Там само.

⁴ Von Weizsaecker E., Wijkman A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Springer, 2018. 220 p.; Братасюк М. Г. Інтегральне мислення як відповідь на виклики глобального світу: М-ли звітної конференції філософського ф-ту ЛНУ імені Івана Франка. Львів, 2021.

фрагментарним та редукціоністським мисленням, «яке звикло, розглядаючи реальність, замість сприйняття її як цілісності, ділити її на безліч дрібних фрагментів»¹. Науковці наголошують, що «редукціоністська філософія не придатна не лише для розуміння живих систем, але і для вирішення глобальних проблем, викликаних філософією руйнівного соціального і економічного зростання»².

Філософія, що була сформована в «порожньому світі» (Г. Дейлі) і доволі добре виконувала свої функції в ньому, – це філософія європейського модерну. Модерн (англ. *Modernity*, франц. *Modernité* від лат. *Modernus* – сучасний) – це, за означенням Ю. Габермаса, інтегральна характеристика європейського суспільства і культури індустріальної епохи³. Ця філософія була втіленням наукової раціональності індустріального суспільства. Центральні категорії за допомогою яких створювався модерн, стверджувалася індустріальна епоха – це філософія суб'єкта і філософія свідомості. Ю. Габермас, досліджуючи розум епохи Модерну, зазначає, що цей розум монологічний, а отже, репресивний, наступальний, інструментальний⁴. Моделі свідомості та мислення, які донині використовуються нашими сучасниками, склалися ще в філософських системах Декарта і Гегеля. Цей розум, свідомість та мислення вже не відповідають реаліям нинішнього постсучасного світу, тому вони мають бути замінені на інші, більш ефективніші моделі. Зокрема, той самий Ю.Габермас пропонує модель комунікативного розуму, вважаючи, що спілкування, комунікація дозволять індивіду і спільноті подолати споглядальну позицію спостерігача, перебування на відстані від світу довкола, замість присутності у ньому, відчування своєї причетності до нього, відчуття себе його невід'ємною частиною⁵.

¹ Von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! ...

² Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. К.: Четверта хвиля. 2001. 424 с.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну.

Світогляд, як відомо, є складною багатогранною системою знань, уявлень та поглядів людини про світ, які визначають її ставлення до певних об'єктивних явищ, до світу як такого, формують її життєву позицію та стверджують її цінності. Це категорія, за допомогою якої відтворюється співвідношення «людина-світ». Формування загальної картини світу не є єдиною ознакою світогляду. Значимість його полягає й у тому, що він надає людині ресурсність задля ідентифікації себе у світі¹, тобто, ми не лише внутрішньо-суб'єктивно визначаємо для себе певні постулати нашого життя, а й, оскільки світогляд є певним світовідношенням, накладаємо їх на дійсність довкола нас і намагаємось взаємодіяти з нею. У світогляді присутні цінності, переконання, ідеали, що впливають на мотивацію, формують стратегії поведінки, способи взаємодії, тому мати світогляд, адекватний сучасній ситуації в світі, нашим сучасникам просто необхідно. В його основі має лежати відповідна філософія.

Філософія, на якій може ґрунтуватися творення партнерського існування, безпечного світу, єдиного людства має бути пронизана парадигмою збалансованості світу, єдності та збалансованості його фрагментів: балансу між людиною і природою; між динамічністю та усталеністю; між чоловіками та жінками; наукою та релігією; справедливою винагородою та рівністю тощо.² Людству задля творення безпечного світу необхідно здійснити фундаментальну трансформацію мислення, яка спричинить появу цілісного світогляду. Це мислення має бути гуманістичним, проте не нарцисично-антропоцентричним, воно відкрите розвитку, хоча акцентує на усталеності і дбає про майбутнє³.

Мислення як процес перетворення фактів, інформації, емоцій тощо на цілісне й упорядковане знання є фундаментальною властивістю людини, за допомогою якої вона відображає дійсність,

¹ Лисий В. П. Світоглядні проблеми та методи їх вирішення. 2011. С. 7, 2 URL: http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/lysyi.pdf.

² Von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! ...

³ Ibid.

здійснює самовідображення; засвоює інформацію про знання та смислове його перетворення; будує проекти, плани, моделі практичної діяльності; розробляє норми, правила, рецепти життєдіяльності для себе та суспільства; прогнозує майбутнє, передбачає наслідки своїх дій; рефлексує; глумачить, інтерпретує, осмислює продукти людської культури; аналізує, синтезує; робить постановку та вирішує розмаїті проблеми тощо¹. Мислення без перебільшення є способом буття людини в світі.

Уже Аристотель трактував мислення як діяльність, яка спрямована на пізнання, осягнення різних родів сущого. В новоевропейську епоху мислення сприймається засобом освоєння світу новим типом людини – людиною ринкового суспільства, яка почала себе активно стверджувати, використовуючи його. Ця епоха вимагала дослідження особливостей мислительного процесу, витоків знання, розробки методів пізнання, і ця епоха створила наукову раціональність, яка стала визначальним чинником суспільного розвитку.

У класиків німецької філософії, як відомо, розробка різних аспектів проблеми мислення посідала центральне місце. Мислення у них постало актом самодіяльності суб'єкта, який породжує розмаїті інтелектуальні феномени, які і є знанням: поняття, ідеї, принципи, ідеали, закони тощо.

Тут слушно зазначити, що саме І.Кант відзначав спрямованість мислення на пізнання за допомогою понять, вирізнув інтуїцію, здоровий глузд, розум як рівні мислення; виділив типи і види мислення – формально-логічне (розсудкове) і діалектичне (розумне), конкретне і абстрактне, практичне і теоретичне². І саме І. Кант піддав новоевропейське мислення критиці, показавши, що розум може помилятися, що він не всесильний, і це було сказано в добу європейського Просвітництва³. Критику класичного раціоналізму розвивали представники «філософії

¹ О'Коннор Дж., Макдермотт І. Мистецтво системного мислення: пошук неординарних творчих рішень. Наш формат. 2018. 240 с.

² Кант І. Критика чистого розуму. Київ: Юніверс. 2000. 504 с.

³ О'Коннор Дж., Макдермотт І. Мистецтво системного мислення: пошук неординарних творчих рішень. Наш формат. 2018. 240 с.

життя» (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше та ін.), філософії психоаналізу, неофройдисти (З. Фройд, К. Юнг, Е. Фром та ін.), представники екзистенціальної філософії, комунікативної, філософії модернізму тощо.

Сучасні концепції мислення розвивають ідеї попередників, відкривають нові грані мислительної діяльності під різними кутами зору. Психологічна концепція мислення ґрунтована на принципах єдності діяльності і мислення, соціоісторичної та культурної зумовленості, розвитку, системності, відображення тощо¹. Сучасні філософи намагаються знайти відповіді на розмаїті питання мислинневої діяльності методом рефлексій, вивчають особливості та загальні закономірності мислення, його функціонування, парадокси, чинники, що впливають на його розвиток, соціокультурну детермінацію тощо².

Прийнято вважати, що людина поводиться і мислить відповідно до її бажань та суджень. Проте. Дж. Фодор, американський філософ мислення, створив теорію про існування особливої мисленневої мови, яка являє собою сукупність ментальних символів, якими людина, мислячи, оперує, аналогічно до слів у мові³. Цей «менталізм» у різній мірі властивий всім людям, але кожний має певний набір ментальних репрезентацій (певну систему), аналогічно до природномовної системи. Ментальні знаки мають певні внутрішні властивості. Семантичні риси ментальної пропозиції зумовлені, на думку цього автора, синтаксичною структурою та семантикою тих елементів, які цю пропозицію утворюють. «Менталізм» унікальний, оскільки є вродженим, тому вивчатися за допомогою рідної мови не повинен⁴.

¹ Кримський С. Мислення / Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. – С. 378. – 7 с.

² Shettleworth S. J. (2010). *Cognition, Evolution and Behavior* (вид. 2). Oxford Press, New York; Fodor DJ. *The Mind Doesn't Work This Way; The Scope and Limits of Computational Psychology*.- MIT Press- 2000.; Fodor DJ. *The Compositionality Papers* (with E.Lepore). Oxford University Press. 2002.

³ Ibid.

⁴ Fodor DJ. *The Mind Doesn't Work This Way...*; Fodor DJ. *The Compositionality Papers*.

На думку Дж.Фодора, модулі мозку обробляють кожний свою, спеціалізовану інформацію, тому, вважає автор, ці модулі не утворилися одночасно, одномоментно, мабуть, це зумовлено тривалим еволюційним процесом.

Критичне мислення чи системне? Різновидів мислення, як відомо, є чимало. Поділ мислення на теоретичне та практичне здійснено доволі давно. Теоретичне мислення дозволяє пізнати закономірності буття, правила життя, в той час як практичне мислення спрямоване на підготовку до перетворення світу, постановку мети, створення планів, проектів, розмаїтих схем тощо. Особливим різновидом мислення є творче мислення, що спрямоване на пошук новацій, творення світу культурного буття, штучної природи, розвиток та примноження смислів буття. Результатом творчого мислення є відкриття принципово нового чи удосконаленого вирішення того чи іншого завдання. Альтернативою творчому мисленню є критичне мислення, суть якого у перевірці запропонованих рішень задля визначення області їх можливого застосування. Дослідники зазначають, що в той час, як творче мислення спрямоване на генерування нових ідей, критичне спрямоване на виявлення їх недоліків.

Критичне мислення – це наукове мислення, суть якого полягає в ухваленні ретельно обміркованих та незалежних рішень. Цей різновид мислення став предметом уваги українських філософів приблизно десять років тому, хоча потреба в ньому, з огляду на його нерозвиненість через заборони критично мислити в тоталітарну епоху, була достатньо велика.

Філософія критичного мислення, до якої у наших філософів сьогодні особливий інтерес, не нова, вона зародилася понад півстоліття тому в США, її витoki у творчості представників американського прагматизму У. Джемса та Дж. Д'юї. Свобода, – писав Дж. Д'юї, – полягає не в підтримці безперервної та безперешкодної зовнішньої діяльності, але є чимось досягнутим шляхом боротьби, особистого розмірковування, виходом із утруднень, що перешкоджають безпосередньому достатку та довільному успіху. М. Ліпман визначав критичне мислення як досконале, відповідальне мислення, що виносить правильні

судження, тому що засноване на відповідних критеріях, воно систематично самовдосконалюється, враховує контекст¹ Інформаційна революція в сучасному світі має виразний антропологічний вимір, який вимагає вдосконалення найперше самої людини, її мислительного рівня, а не лише техніки та технологій. М. Ліпман слушно вважав, що демократичному суспільству потрібні мислячі громадяни, а не просто раціональні, тому розробив і втілював практику навчання критичному мисленню². Аналогічно Р. Пауль акцентував, що в умовах комп'ютерної культури інформація не буде головним капіталом, натомість таким капіталом стане її ефективний виробник. Отже, здатність до обробки інформації буде цінуватися все більше, звідси і навички критичного мислення будуть гарантувати успіх в інформаційному суспільстві.

Основним покликанням, призначенням критичного мислення вважається розв'язання проблем, завдань, вироблення стратегій прийняття рішень, а головним його результатом – вироблене судження, позиція, модель відповіді, ухвалені обмірковані та незалежні рішення на основі опрацювання інформації; здійснення рефлексивних дій.

До основних характеристик критичного мислення дослідники відносять: усвідомленість, самостійність, рефлексивність (самоаналіз), цілеспрямованість обґрунтованість, контрольованість, самоорганізація³. Системотвірною властивістю критичного мислення – це усвідомленість, оскільки найістотнішою рисою є висока усвідомленість власних розумових дій. Критичне мислення – активний чинник становлення людини-особистості, яка володіє як внутрішньою, так і зовнішньою свободою. Невільна людина залежить від обставин, в той час як вільна людина їх змінює. Усвідомлення зумовлює самоорганізацію, самоконтроль, рефлексивність тощо як істотні риси зрілого особистого «я». Цей

¹ Lipman M. *Thinking in Education*. Cambridge, 1991. S. 7–25.

² Ibid.

³ Тягло А. В. *Критическое мышление на основе элементарной логики: учеб. пособие*. Х. : Центр усовершенствования социологического образования. 2001. 210 с.

різновид мислення необхідний тоді, коли людина опиняється перед вибором. Дослідники зазначають, що критичне мислення – це процес контролю за перебігом загального та предметного мислення, їх вдосконалення.

Щодо змісту критичного мислення, то він полягає у розділенні проблеми на частини, розв'язанні більш простих проблем, представлення проблеми різними способами, розгляд окремих аспектів, аналіз засобів та цілей.

Чи достатньо критичного мислення для вирішення глобальних проблем сучасності? Виявляється, що не зовсім, бо цей різновид мислення більш особистісний, ніж колективістський, не пронизаний загальнолюдським ціннісним виміром, акцентує на аналізі, а це означає, що не позбавлений такої риси як фрагментарність. Відсутність акценту на ціннісному характері, неукоріненість в універсальних цінностях істотно применшують його значимість для сучасності. «Цінності – це квінтесенція людської мудрості, яка накопичується століттями» – на нинішньому етапі вони втілюються в акценті на благополуччі всіх живих істот і світу в цілому», – наголошують представники Римського клубу¹. Критичне мислення не фокусується на усталеності, а це значний масив екологічних знань, знань про взаємозв'язок систем та сталий розвиток, - наголошують сучасні автори.

До речі, низка авторів пропонують для подолання сучасних проблем використовувати ще один різновид мислення – мислення системне. «Звичне для нас мислення не спрацьовує, коли нам доводиться мати справу з системами, тому що воно схильне всюди вбачати дію простих, локалізованих у просторі й часі причинно-наслідкових зв'язків, а не комбінацій чинників, що впливають один на одного», – пишуть О'Коннор і Макдермотт² *Наш світ системно організований, це світ систем, і, щоб зрозуміти, як вони влаштовані і як діють, необхідні навички системного мислення. Системний підхід дає можливість проникнути за*

¹ Von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! ...

² О'Коннор Дж., Макдермотт І. Системне мислення. Київ : Наш формат 2018. 240 с.

межі того, що видається незалежними, автономними подіями, і досягнути структури, що знаходяться в їх основі, виявити закономірності, патерни подій тощо, – наголошують ці автори. Перевагою системного мислення є те, що воно розглядає і ціле, і його складові, а також зв'язки між ними. Системи, складені з елементів, що різняться за природою та функціональністю, підкоряються однаковим законам, але їхня поведінка залежить найперше від того, як ці частини з'єднані між собою, а не від природи і властивостей їх частин, – наголошують автори. Необхідне розуміння того, як функціонує система, і знання так зв. принципу важеля: до чого треба докласти зусиль, щоб домогтися змін. Необхідно поставити і осмислити ключове системне запитання: що перешкоджає змінам? – зазначають автори. Придивитися до зв'язків, які перешкоджають зрушити той вузол, який вам треба перемістити. Зруйнують їх, відсічіть, і все зміниться саме. Це і є головним принципом системного мислення, – вважають вони.

Системне мислення дозволяє бачити цілісні системи та взаємодію складових; здійснювати пошук проблем, уточнювати потреби, перевіряти наявні рішення, досліджувати контексти; воно передбачає творче вирішення проблем: застосування різноманітних методів, генерування ідей та рішень; воно полягає у пошуку удосконалення, у прагненні експериментувати, конструювати, вигадувати, думати, робити аналіз, переосмислення тощо.

Інтегральне мислення як засіб подолання тотальної кризи постсучасного світу. Проте, при всіх перевагах системного мислення, акцентують дослідники, для подолання проблем сучасного світу, його недостатньо, оскільки «в системному мисленні зберігається тенденція розглядати реальність в досить механістичних категоріях, нездатних схопити її органічну інтегральність»¹. Не системне, а інтегральне мислення здатне «сприймати, організувати, узгоджувати і воз'єднати окремі фрагменти і досягати справжнього розуміння засадничої

¹ О'Коннор Дж., Макдермотт І. Системне мислення.

реальності»¹. Воно відрізняється від системного мислення, як інтеграція відрізняється від агрегації, яка передбачає нагромадження елементів, складових, їх подекуди механічний взаємозв'язок. Агрегація та інтеграція різняться тим, що в цьому процесі не завжди передбачається органічна гармонія та синтез, увідповідненість, взаємоузгодженість компонентів. Агрегація також не передбачає органічного єднання, взаємозв'язку агрегата та його компонентів із реальністю. Недолік агрегації у тому, що вона не передбачає сприйняття цілісності реальності. На відміну від агрегації, інтегральне мислення здатне «сприймати, організовувати, узгоджувати і воз'єднати окремі фрагменти і досягати справжнього розуміння засадничої реальності»².

Інтегральне мислення є засобом подолання фрагментарності та мозаїчності знань сучасної людини, воно забезпечує оволодіння комплексними знаннями, сприяє формуванню цілісного світогляду, здійснює забезпечення людини системою універсальних людських цінностей, є інструментом адаптації людини до існування в умовах трансформаційного суспільства, воно є засобом пов'язати себе із суспільством, природою і світом, інструментом самоактуалізації та самореалізації.

Дослідники інтегрального мислення зазначають, що цьому мисленню властиві наступні риси: воно передбачає органічну гармонію та синтез, органічну взаємоузгодженість складових; органічну єдність суб'єкта із реальністю, здатність сприймати цілісно предмети, процеси і середовище, світ їх буття; воно здатне бачити глибинні взаємозв'язки, засадничий рівень буття; апелює до універсальних, загальнолюдських цінностей, бо без цього засади буття побачити неможливо; спрямоване на пошук мудрості, примирення протилежностей, баланс по багатьох ключових проблемах; виходячи із цілісності буття, єдності усіх його проявів, спрямоване на спільне благо як основу гармонії всього з усім – це, мабуть, одна з найістотніших його відмінностей від системного агрегатного мислення; охоплює реальність

¹ О'Коннор Дж., Макдермотт І. Системне мислення.

² Річмонд Б. «Мислення» у системному мисленні: сім основних навичок. Pegasus Communications. 2000.

в її органічній інтегральності¹. Це мислення передбачливе, відповідальне, турботливе, його хвилюють наслідки як мисленневої, так і практичної дії. Воно не зосереджується на конкретній проблемі та її взаємозв'язках, а досліджує різні аспекти, намагається поєднати її з низкою суміжних проблем, komponує їх, шукає точки перетину, прораховує оптимальні варіанти реалізації. На протигагу раціоцентричному мисленню, зосередженому на прибутку та вигоді, його хвилює не так прибуток, як збереження гармонії єдності буття – і в цьому його істотна відмінність від інших типів мислення². Системотвірною рисою інтегрального мислення, як зазначають дослідники, – сприйняття єдності, взаємопов'язаності всього суцього³. Зокрема, в роботах К. Вілбера здійснюється послідовна інтеграція в єдину систему різних поглядів на Всесвіт. Цей автор демонструє планетарне мислення, об'єднуючи поняттям «космос» всі прояви буття включно із різними проявами свідомості. У 1998 році К. Вілбером було організовано Інтегральний інститут як дослідний центр з вивчення розмаїтих наукових та соціальних проблем в рамках нередукціоністського та інтегрального підходу. Ним було розроблено також підходи до інтегральної психології та політики.

Завдяки інтегральному мисленню можлива реалізація філософії збалансованості: людини та природи; суспільства та природи, людини та держави; чоловіків та жінок, хоча баланс, як зазначають дослідники, не зводиться до механічного зрівняння – переміщення більшого числа жінок на «чоловічі» позиції, швидше за досягнення балансу вимагає «зміни типології функцій»⁴. Йдеться також про збалансованість між перспективою короткочасною і довготривалою; між швидкістю і стабільністю, бо зміни, динаміка і прогрес не мають сприйматися як самоцінності; між індивідуальним та колективним із визнанням особистої автономії, її значимості; між рівністю і справедливою

¹ Братасюк М. Г. «Осмислююче мислення»...

² Там само.

³ Von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! ...

⁴ Von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! ...

винагородою – держава покликана створити механізми, що гарантують соціальну справедливість.

На основі інтегрального мислення як форми втілення одухотвореного раціо можливе формування якісно іншого світогляду, світогляду спільного буття, планетарної єдності, що нині нам так необхідне. В.І. Вернадський, осмислюючи майбутнє людства, писав, що воно здатне вижити, лише тоді, коли навчиться мислити космічними категоріями. В основу вчення про ноосферу поклав ідею про гармонійне входження людини та її господарської діяльності в біогенний колообіг речовин, вважав ноосферу сферою розуму та гармонії людини і природи. Разом із П.Тейяром де Шарденом переконував сучасників, що для цього мешканцям планети треба навчитися мислити та діяти не лише поняттями власного приватного світу, окремишнього приватного буття, сім'ї чи родини, держави чи співдружностей держав, але й у планетарному масштабі¹.

Інтегральне мислення формується інтегральним навчанням, якому мають бути властиві: системність; цілісність; комплексність; синтез; гармонія. Це складна комплексна проблема, якою мають перейнятися уряди і народи кожний із наших сучасників, бо від цього залежить наше майбутнє.

Розділ 3.2. СМИСЛОКОНСТРУЮВАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ МОВИ У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТИРІВ ТА СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Комунікативно-семіотичні дискурси фіксують трансформації, які відбуваються в соціальному просторі. Переважно трансформації торкаються смислового навантаження деяких

¹ Вернадський В. І. Вибрані праці академіка В. І. Вернадського. Т. 8: Праці з історії, філософії та організації науки / гол. ред. ради Б. Є. Патон. Київ : Фенікс. 2012. 658 с.

соціокультурних знаків і символів. Вочевидь трансформація смислового контексту соціокультурної дійсності свідчить про трансформацію світоглядних орієнтирів. Людина має єдину можливість сприйняти річ – це позначити її за допомогою суб'єктивних значень, тобто мови, знаків, знакових систем, символів тощо. Саме тому мова формує наше сприйняття через нашу культуру, контекст, очікування. Вона допомагає структурувати наші сприйняття, й на ґрунті цієї структури ми творимо свої описи. Саме тому засади метафізичного підходу щодо світу нині шукають в семантичній теорії, що спонукає відмову від умов істинності теорії. Замість теорій істинності обирають теорію значення, побудованої довкола доказового підтвердження, підстав чи обґрунтування.

Уявлення, про те, що істинностне значення є лише там, де є вирішальні підстави, підтримує метафізичний підхід. Власне аналіз природної мови є тією процедурою, за допомогою якої повертають метафізику в науковий обіг. Узалежнення світу від семантичних теорій спонукає аналізувати світ не в термінах відповідності, а в роняттях епістеміологічних. Значення установлюють на ґрунті підстав його істинності, бо знати значення це – знати його вирішальне обґрунтування, а бути істинним – це бути обґрунтованим¹. Отже, ми не можемо приписувати істинність будь-якому твердженню без аргументацій та доведень.

Аналіз світу в епістеміологічних термінах явно демонструє, що будь-які форми насилля фіксуються у мові. Саме тому А. Карась пише, що «перші тонкі форми насилля розпочинаються в мовленні; для тотального насилля мислення і мовлення мають бути перетворені в енкратичний дискурс пропаганди»². З середини 90-х років російська філософська спільнота сприяє тому, що мислення і мовлення дійсно були перетворені в «енкратичний дискурс пропаганди». Зразком пропагандистської

¹ Strawson P. F. *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics*. London: Methuen, 1959. – 255 p.

² Карась А. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і не-класичних інтерпретаціях : монографія / Анатолій Карась. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с. С. 418.*

моделі є доктрина «руського мира». А. Карась у статті «Мітологія як горизонт розуміння та її естетичне і соціально-політичне проявлення» явно не аналізує засади доктрини «руського мира», однак, напевне автор погодиться, що суть цієї доктрини глибоко мітологічна, бо «повернення до мітотворчості завжди свідчить про кризу попереднього контексту розуму людини й про потребу його деконструкції заради нового рівня розуміння і мислення»¹. Більше того, автор погоджується, що ця доктрина зруйнувала не тільки християнського Бога, але й здоровий глузд звичайної людини, надовго оселившись в уяві, розумі й чуттєвості пересічних росіян, будучи заснованою на більшовицькому нігілізмі з його варіаціями цинічного розуму, садизму й мазохізму, декларуючи мілітаристський захват².

Керуючись тим, що емоційне сприйняття передуює рефлексивному мисленню, пропаганда використовує насамперед образні візуалізації та евфемізми, які мають бути швидко розпізнані та сприйняті, щоб виокремити ефект, якого прагнуть досягнути. Символічний образ найперше охоплює світ емоцій, де замало місця раціональним міркуванням. Він яскраво ілюструє певне смислове поле, яке покликане трансформувати уявлення людини про певну соціальну реальність. Метою пропаганди насамперед є прагнення підкорити собі уми людей, адже смисли – це закодовані ритуали, які можна використовувати для програмування поведінки людини.

З метою налаштування мислення і дій людини у певному керунку пропаганда завжди робить спробу змінити словник людини, впливаючи на почуття й емоції людей, нав'язуючи певне відношення до світу, спільне з подібними іншими. Цьому процесу також сприяє узвичаєння мисленневих актів та дій, яке зумовлює стійкість наративів. Звісно, мова бере безпосередню участь у типологізації мисленневих актів, поведінки та діяння, й тому А. Карась зазначає, що ідентифікація з групою – соціальною,

¹ Карась А. Мітологія як горизонт розуміння та її естетичне і соціально-політичне проявлення // Вісник Львівського університету. – Сер. Філософські науки. – Львів, 2019. – Вип. 22. – С. 12–32. С. 21.

² Там само. С. 25.

професійною – передбачає приймати не лише погляди, певні переконання, але також мову й особливості мовлення. Йдеться зокрема не про етнічну мову, а про її дискурсивно-комунікативні інтенції й безсвідомі семіотичні настанови. П. Бергер та Т. Лукман розкрили процес пасивного долучення до соціальних дискурсів шляхом узвичаєння, коли рутинні дії класифікують й типологізують. Типологізація розуміється мислителями як узвичаєний шлях соціальної комунікації, бо згідно з П. Бергером та Т. Лукманом, індивід не народжується членом суспільства, а лише схильний, щоб ним стати¹, тобто він отримує готові знання та поведінкові патерни. Отже процес абстрагування від ролей та установок конкретних інших, які його оточують, до ролей та установок узагалі, який можна назвати узагальненим іншим, може виконувати подвійну функцію.

Ми розуміємо, що пересічна людина здатна запозичувати схеми і водночас схематизувати свій досвід, бо «...досвід у формі “типового знання” є свого роду схемою, з якою ми співвідносимо усі наші сприйняття та переживання», – зазначає А. Шюц². «Дискурсивно-комунікативні інтенції й безсвідомі семіотичні настанови» (А. Карась) беруть участь у творенні будь-яких наративів, зокрема тоталізуючих. Вочевидь досвід людини є джерелом лише незначної частини особового знання, а значно більша частина має соціальне походження. Таке розуміння динаміки функціонування соціального знання методологічно допомагає виконувати роботу пропагандистського штабу. Окрім того зрозуміло, чому важко переконати колишню радянську людину у тому, що її розуміння суперечить європейському вектору розвитку суспільства та є перепорою суспільних інновацій у публічному просторі.

¹ Peter L. Berger and Thomas Luckmann The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge. 1966. – 247 p. – Режим доступу: <http://perflensburg.se/Berger%20social-construction-of-reality.pdf> С.216.

² Шюц А. Феноменологія и соціальні науки / Альфред Шюц ; [пер. с англ. В. Кебуладзе] // Феноменологія і практична філософія. – Київ : Курс, 2003. – С. 189–205. С. 129.

Образне використання мови виконує також подвійну функцію. Е. Суарес-Тосте звертає нашу думку на те, що немає жодного лексикону з експресивним потенціалом, здатним охопити весь діапазон чуттєвих вражень, інтелектуалізація чуттєвого сприйняття нерозривно пов'язана з образним використанням мови. Символами та знаки консолідують наші уявлення та сприйняття. Споглядаючи «щось» зореве, сприйняття стають навантажені ментальним значенням. У той же час немає проблеми з використанням метафор, коли йдеться про такі сфери людського життя, як поезія й література, водночас суб'єктивність, притаманна чуттєвому сприйняттю, становить незліченні труднощі, коли ми розглядаємо технічний дискурс¹. Правда ми можемо вдаватися до метафор через бідність мови, Зокрема емоційне перенавантаження спонукає вживання ненормативної лексики, яка фіксує порожні місця смислу у нашій мові.

Отже, слова, використані з пропагандистською ціллю, втрачають свій первинний смисл і зазнають його перекручення та спотворення. Поєднання непок'єднуваного, довільне трактування смислів та значень, є формою сучасної семантичної війни. Наприклад, російських військових, які анексували Крим як частину української території, назвали «зелені чоловічки», «ввічливі люди», що призвело до маскуваннн прикмет належності їх до військового стану. Заперечення й руйнація форм української влади приховували словосполучення: «народний мер», «народний губернатор», «народна самооборона», «возз'єднання Криму», а слововирази «Крим наш» та «Севастополь – місто російських моряків» слугували для позитивного сприйняття факту окупації. Утім, інші слова російської пропаганди підсилювали негативну асоціацію з українськими військовими, а саме: «бойовики», «карателі», «каральна операція», «хунта». Для деструктивного сприйняття законної української влади – «самопроголошена київська влада», «самопроголошений прем'єр? «нелегітимний

¹ Бах К. Вино і філософія. Симпозіум думки і келиха ; [пер. з англ. П. Тарашук ; упор. Ф. Олгоф]. – Київ : Темпора, 2010. – 368 с. С. 37.

президент», а для легітимації незаконних дій диверсантів використовували слова: «народна воля», «ми – народ», «народна республіка» тощо.

У такій ситуації мова фіксує процедуру розмивання сенсів та смислів, факт спотворення смислового простору соціальної дійсності. Наприклад, слово “гуманітарний» росіяни довільно поєднують зі словом «конвой», а жорстоку війну називають «миротворчою місією», «спецоперацією». Саме так трапляється семіотична катастрофа, яка супроводжується знеціненням слів, утворенням антропологічного конфлікту, прірвою між денотатом і конотаціями. Згідно з логікою нинішньої російської агресії проти України, правильними можуть бути вислови – «гуманітарний розстріл», «миротворче бомбардування», «гуманне страждання», «гуманна смерть» тощо. Водночас російських агресорів українці нині називають «рашисти», «орки», «русня», «зомбі».

Деякі українські інтелектуали застерігають від таких означень, оскільки вони переносять відповідальність за злочини росіян проти людяності на вигаданих істот. У праці «Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна» автори указують на способи ідентифікації України, якими послуговуються російська пропаганда, а саме: «окраїна», «тінь Росії», «фашисти». Автори монографії розвінчують наративи російської історичної пропаганди, зокрема наратив I. «Україна – це невдала тінь Росії»; наратив II. «Україна – це штучний проект Заходу»; наратив III. «Крим, Донбас і південний схід України – це Росія»; наратив IV. «СРСР – потужна імперія, Сталін – герой»; наратив V. «Усі українські націоналісти були фашистами»; наратив VI. «Україна забула про перемогу над нацизмом»¹. Дослідники засад смислових воєн та суперечок давно зрозуміли, що смисл конструйований та відповідає «фоновим очікуванням» учасників «комунікації». «Правильно» вимовлене слово «ненав’язливо» пропонує людині розв’язання ситуації, розмиваючи межу між правдою і брехнею. Процес руйнування дискурсу притомності

¹ Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна. – Київ : К.І.С., 2019. – 99 с.

«розмови» спроможний спровокувати «моральні афекти» та деструкцію комунікації.

Інтелектуал як ніхто інший розуміє небезпеку смислових спотворень, яке полягає у спробі нівелювати, реструктурувати смислові рамки з певною ціллю. Дж. Міль закликає інтелектуалів «знати джерела слів», іншими словами передумови соціального досвіду. Саме для цього необхідно спостерігати «за мовою», адже будь-який соціальний досвід закарбовується у словах, більше того людина бере до уваги значення, які мають відповідники у власному досвіді. Отже у кожному поколінні для пересічних умів є головною лише та частина значень, щодо якої це покоління володіє певним відповідником у своєму власному повсякденному досвіді¹. Інтелектуали розуміють, що в таких ситуаціях необхідно залучати рефлексивний компонент свого мислення; мислити чітко й правильно; вживати етимологічно правильні слова. Зокрема російських агресорів називати росіянами, російськими агресорами, щоб відповідальність за військові злочини явно відповідала адресату й була закарбована у дискурсивно-комунікативній практиці мовців. Вочевидь громадським діячам необхідно проводити роз'яснювальну роботу, писати не лише наукові статті у фахових журналах та монографіях, але й короткі есеї у публічних виданнях, бо «як легко ми піддаємося навіюванню, надто з боку так званих експертів, коли йдеться про те, що ми відчуваємо (...)» й «слова також можуть вводити в оману і сприяють ошуканству»².

Відтак ми маємо навчитися відрізняти суто дескриптивні слова від більш оціночних, вміти розрізняти об'єктивні та реактивні настанови, розвиваючи мовленнєву чутливість. Згідно з думкою Е. Саїда, роль інтелектуала полягає у прагненні просвітити будь-яку дискусію, «кинути виклик, де й коли тільки можна перемогти, як вимушене мовчання слабких, так і тиху

¹ Mill John. System of Logic, Ratiocinative and Inductive, Part II: Books IV–VI (Collected Work of John Stuart Mill vol 08). Liberty Fund Inc., 2002. – 619 p. С.682.

² Бах К. Вино і філософія. Симпозіум думки і келиха; [пер. з англ. П. Тарашук; упор. Ф. Олгоф]. – Київ : Темпора, 2010. – 368 с. С.126.

поведінку невидимої влади, що вже стала нормою»¹. Водночас Е. Саїд говорить про ситуації, в якій може перебувати публічна особа, коли загальноприйняті уявлення, нав'язані засобами масової інформації й урядами, домінують у соціальному просторі, і людині важко знайти в собі сили і мужність, щоб заперечити їх, однак, інтелектуал покликаний передбачати можливість альтернатив, яким влада загрожує придушенням, заглушенням, кооптуванням чи зникненням. Назагал сьогодні російські інтелектуали використовують мовлення заради виправдання, маскуванню чи містифікації діянь російської влади. Водночас мовою можна послугоуватися заради розвінчування, заперечення, протистояння владі та виклику проти неї².

Мова розмежовує те, що можна висловити словами, з тим, що принципово важко передати мовними засобами. Війна є місцем «осідання буття», у-топосом, де людська мова переходить у німоту. Німота є свідченням жаху, простір втрати смислу та сенсу, однак інтелектуали візуалізують німоту через слово. Війна не сприяє інтерсуб'єктивному порозумінню, яке є ґрунтом толерантності. Ю. Габермас репрезентував світу свої уявлення про російсько-українську війну, опубліковані 29 квітня 2022 року газетою *Süddeutsche Zeitung*. Головна думка філософа полягала у тому, що члени НАТО повинні не перетнути червону лінію, яку окреслив російський президент, щоб не розпочалася «апокаліптична третя світова війна», в якій братиме участь увесь світ.

Український філософ А. Єрмоленко у своїй відповіді на Габермасове есе віддає належне впливу Габермасової теорії комунікативної дії, його етика дискурсу та політичних досліджень вплинула на розвиток української філософії в пострадянський період, що допомогло створити теоретичну базу становлення громадянського суспільства і політичної нації в Україні. Завдяки цьому останні десятиріччя в Україні відбувалася демократизація суспільства, зокрема створення модерних інституцій, морального

¹ Саїд Е. Публічна роль інтелектуала [Електронний ресурс] / Едвард Саїд. – Режим доступу : <http://commons.com.ua/publiczna-rol-intelektualiv/> / С. 144.

² Там само.

і духовного оновлення українського суспільства. Водночас український філософ підкреслив, що «повернення тоталітаризму в Росії, знищення демократії та нова імперська експансія поставили під сумнів дух відкритості 1990-х років»¹.

Звісно, усі учасники дискусії формують певні комунікативні стратегії, які оперті на певні апріорні чи апостеріорні комунікативні смисли. Однак це усе правильно, доки ми не маємо справу з актом гвалтвної агресії однієї держави проти іншого суверенного народу, бо «складно вести діалог, тим більше аргументований дискурс, коли в тебе стріляють»². Росіяни в Україні вчинили низку страшних злочинів, які вжахнули світ, маючи на меті геноцид українців, відтак людський інтерсуб'єктивний досвід зазнав деструкції, спричинив метафізичне осідання буття, коли слова безсилі, а мусить говорити зброя, отже «...існують моменти, коли нескінченний горизонт комунікації має свої межі: ти не можеш говорити з вбивцею і гвалтвником, ти маєш чинити йому спротив»³.

Попри все українська громадськість донині перебуває перед складним питанням формування своїх вітчизняних інтерсуб'єктивних дискурсів, зважаючи на двомовність в українському просторі. Двомовність українського соціального простору призводить до суттєвих проблем, оскільки мовна ідентифікація є основою національної ідентифікації, й людина, яка є носієм чужої мови, не завжди спроможна бути носієм українських символів, бо мова не лише описує світ, але й активно конструює та реконструює смислові рамки, за допомогою яких люди здатні організовувати свій соціальний досвід⁴.

Українська мова є засторогою зовнішніх та внутрішніх асиміляційних тисках, деградації та деінтелектуалізації мовної

¹ Ермоленко А. «Маємо не домовлятися, а чинити опір» – погляд Анатолія Ермоленка // Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/poglyad/_mayemo-nedomovlyatisya-a-chiniti-opir-poglyad-anatoliya-ermolenka/1090979.

² Ермоленко А. «Маємо не домовлятися...

³ Там само.

⁴ Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Ентоні Гіденс ; [пер. з англ. Н. П. Поліщука]. – Київ : Альппрес, 2004. – 100 с.

культури, протидіючи колонізаційним утискам. Позитивним є те, що українська спільнота все більше сприймає українську мову як перепону російським імперським смислам. Українське мовлення та дії українців фіксують цивілізаційну відмінність українців та росіян. Л. Сафонік у статті «Формування національної ідентичності в Україні у контексті сучасних викликів» зазначає, що «... позитивним чинником є те, що більшість українців переживають гордість за свою країну, що сприяє консолідації суспільства. Отже, боротьба за свободу є сильним формотворчим принципом конституювання ідентичності, відтак дискурс «значимих інших» відіграє значну роль у творенні цього концепту»¹. Заради сталого утвердження українські сенси мають набути сталих репрезентації у свідомості українців та культури українського народу.

Примноження українських смислів – це єдиний спосіб, за допомогою якого може відбуватися внутрішня динаміка української соціальної організації. Висловлені українською мовою смисли спроможні сполучити минуле, теперішнє і майбутнє України. Методологічно Н. Луман показав процес смислодинаміки, суть якого у тому, що будь-які смисли в часовій перспективі, з одного боку, реалізують себе в актуальному теперішньому через прив'язання до попередніх смислів, з іншого, – задають горизонт подальших потенційних прирощувань смислів².

Сьогодні ми вже бачимо, що смисли Козаччини, УПА, Майданів артикулювалися в певну смислову тотожність, надаючи глибини українській боротьбі та спротиву. А. Шюц у праці «Феноменологія і соціальні науки» наголошує, що механізм народження смислів, не є спонтанним та автоматичним, бо людина насамперед навчається конституювати елементарні

¹ Сафонік Л. Формування національної ідентичності в Україні у контексті сучасних викликів // Вісник Львівського університету. Сер. Філософські науки – Львів, 2019. – Вип. 22. – С. 43–56. С. 48.

² Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функцій цілей у соціальних системах / Ніклас Луман ; [пер. з нім. М. Бойченка і В. Кебуладзе]. – Київ : Дух і літера, 2011. – 336 с. С.100.

сенси в «потоці досвіду», конституюючи об'єкти досвіду, згодом переходить до конституювання «значущих дій», які наділені суб'єктивним сислом. Конституювання об'єктивних соціальних структур є однією з найвищих форм сислотворчості. Власне конституювання об'єктивних соціальних структур відбувається за допомоги інших суб'єктів соціальної дії, що сприяє формуванню інтерсуб'єктивного світу культури¹. Сислотворення соціальної організації України є нашим буттєвим опертям, яка найприродніше має відбуватися на ґрунті української мови. А. Єрмоленко слушно зазначає, що «наш сьогоднішній цивілізаційний вибір – це, зрештою, питання нашої власної ідентичності, нашого самовизначення, тобто того, що позначається займенником “МИ”». І таку самоідентичність не можна визначити позаісторичним процесом, трансісторично, раз і назавжди... Тому найважливішим чинником ідентифікації нації, народу – це здатність взяти на себе спільну відповідальність за власні дії в історичній тяглості, а також у порівнянні з іншими народами. І особливо це стосується складних часів історичного вибору»².

Чинник російсько-української війни суттєво вплинув на оновлення символічного простору України. В. Мельник та О. Сінькевич у своїй статті «Ідентифікація через споживання в умовах сучасної соціокультурної дійсності» слушно зазначають, що «сучасний період історії України – час радикального оновлення соціокультурного простору»³. Дії колонізаторів завжди скеровані на уречевлення (позначення) соціального простору колонізованих, завершальною стадією якого є реіфікація. Саме тому процеси дерусифікації як тяглість декомунікаційних процесів сприяють

¹ Dummett M. *The Logical Basis of Metaphysics*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991. XI, 355 p.

² Єрмоленко А. Кореляція культури і цивілізації в становленні української модерної ідентичності // *Вісник Львівського університету*. – Сер. Філософські науки. – Львів, 2018. – Вип. 20. – С. 3–19

³ Мельник В., Сінькевич О. Ідентифікація через споживання в умовах сучасної соціокультурної дійсності // *Вісник Львівського університету*. – Сер. Філософські науки. – Львів, 2016. Вип. 18. – С. 3–12.

оновленню семіотично-семантичного українського простору, конституюванню оновленого дискурсивно-комунікативного вітчизняного соціального простору. Ця справа неминуче є справою соціальною, тобто нас усіх, бо сьогодні українська людина творить історію українською мовою.

Дискурсивно-комунікативні та семантично-семіотичні практики українського народу творяться у контексті боротьби за власне майбуття. Людина, яка свідомо долучається до соціальної програми обміну смислами, актуалізує значущі смисли минулого, конститує інноваційні смисли та шукає способи їх реалізації. Соціальна активність та свідоме конституювання європейських смислів уможливають уникнення пасивного приєднання до чужого смислового проекту.

Розділ 3.3. РОЛЬ НОВИХ МЕДІА У ФОРМУВАННІ ОБРАЗУ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

Нині вже ні в кого не виникає сумнівів, що медіа відіграють провідну роль у формуванні цінностей, світоглядів не лише окремих індивідів, а й суспільства в цілому. Розвиток медіа посприяв глобалізаційним процесам, водночас збільшивши світ довкола людини і зробивши його більш доступним. Однак з появою нових, або ж конвергентних, медіа трансформаційні процеси набули нового характеру, який вимагає більш детального дослідження на міждисциплінарному рівні.

Поняття нових медіа виникає з розвитком засобів масової інформації та поширенням мережі «Інтернет», оскільки під цим поняття розуміють саме ЗМІ, які застосовують мережу, задля обміну інформацією. Особливості таких медіа складно ототожнити з особливостями традиційних ЗМІ, адже вони виділяються багаторівневістю поєднання мовних комунікацій, інтерактивних і соціальних медіа. Саме на протиставленні з традиційними видами медіа можна простежити вагому

особливість нових. Єдине джерело повідомлення перестає існувати, що для користувачів означає лише природне різноманіття і простір діалогу.

Інтернет від самого початку становить децентралізовану систему комунікації. Він створює нові форми взаємодії, ініціює нові види відносин між її учасниками і дозволяє підтримувати комунікацію, незважаючи на обмеження у відстані між її учасниками. Онлайн-платформи надають користувачам можливість повної свободи висловлювання. Незалежно від свого місцезнаходження, кожна людина, яка підключена до мережі, може бути як користувачем, так і автором контенту. При цьому комунікація може відбуватися і в режимі реального часу, і довгостроково.

Перш за все, варто звернути увагу на взаємозв'язок медіа і простору. Медіапрактики все більше продовжують наповнювати і робити доступними образи інших місць і просторових порядків – як уявних, так і реальних. «Простір існування» сучасної людини вже не є виключно матеріальним, усе більше воно стає конвергентним. Просторово-темпоральні «тут» і «зараз» перетворюються на «там і зараз» завдяки онлайн-комунікаціям. Інтернет розширив життєвий світ через приєднання онлайн-областей; face-to-face situation більше не є прототипом соціальної взаємодії. Акт взаємодії з простором довкола – від простої прогулянки містом до участі в суспільно-політичній події – перестає мати суто індивідуалістичний характер. Сучасний медіаспоживач уже не існує відокремлено від комунікаційної мережі, яка й надає йому спосіб такої взаємодії¹. Нові медіа глибоко залучають у процеси конструювання персональної та колективної ідентичності, а також первинної та вторинної соціалізації. Уже з дитинства в розпорядженні з'являються медіаресурси, за допомогою яких створюються цифрові образи і само-наративи: комп'ютерні ігри, блоги, культура «селфі» – у ролі інтерфейсу між «самістю» і зовнішнім світом.

¹ Couldry N. Media, Society, World: Social Theory and Digital Media Practice / N. Couldry. – Cambridge : Polity Press, 2012. – 297 p. P. 35.

Конструювання ідентичності все більше залежить від інтеграції в медійну інфраструктуру, а підтримання свого «цифрового тіла» потребує постійного доступу до сервісів соціальних мереж.

У цьому контексті доречно буде також звернутися до поняття «медіатизація», введене професором С. Коттлом у праці «Медіатизований конфлікт». Перш за все, це означає безпосередній вплив медіа на перебіг подій, їхню безпосередню участь. Ідеться саме про перебіг конфлікту чи події, а не просто сприйняття. Медіатизація починає діяти з того моменту, коли ЗМІ позбуваються ролі спостерігачів на користь позиції активного учасника суспільних процесів¹.

Мова про «двосторонній» концепт, який дозволяє пов'язувати трансформації суспільства і культури, з одного боку, та специфічні зміни в медіа і комунікаціях – з другого². Цей процес має як кількісний вимір (часове, просторове і соціальне поширення медіа), так і якісний (різноманітні наслідки, які може мати медіаекспансія для соціального світу). Медіатизація торкається всіх сфер життя: політики, релігії, освіти, науки, спорту, споживання, туризму, дитинства, пам'яті, війни, тероризму і т. д.³. Варто також усвідомлювати, що медіатизація вважається універсальним процесом, однак у жодному разі він не є лінійним. Специфіка різних культур і сегментів соціального життя зберігають свою силу. Спільним результатом медіатизації стає опис соціального світу, в якому простір-час, знання, дії, ідентичність конструюються «в» і «через» цифрові медіа.

Отже, нові медіа беззаперечно впливають на формування соціальної реальності та здійснюють її віртуалізацію. Тому стає необхідним досліджувати медіапростір у взаємозв'язку з людськими взаємодіями, а не в опозиції до них. Розглянутий

¹ Cottle S. *Mediatized Conflict: Developments in Media and Conflict Studies* / S. Cottle. – London : Open University Press, 2006. – 250 p. P. 59.

² Hepp A. *Mediatized worlds – understanding everyday mediatization* / A. Hepp, F. Krotz // *Mediatized Worlds. Culture and Society in a Media Age.* – Basingstoke : Palgrave, 2014. – P. 1–14

³ Couldry N. *Media, Society, World: Social Theory and Digital Media Practice* / N. Couldry. – Cambridge : Polity Press, 2012. – 297 p.

концепт медіатизації викликаний спробою по-новому відповісти на питання конструювання соціального світу в час повного проникнення медіатехнологій у різні сфери життя.

Розділ 3.4. ВІД ВІДЕОЛОГІЇ ДО ВІДЕОНОМІКИ: ВІЗУАЛЬНЕ МИСЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ЦИФРОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Соціальний, культурний, економічний, політичний досвід сучасної людини формується у просторі інформаційного суспільства, практики якого в повній мірі виявляють свою особливість в явищі візуалізації. Вона народжує нове світосприйняття, стаючи виразом нашого часу, а також детермінантною суспільства в усіх його сферах. Відповідно, зрозуміти особливості нашого життя, маніфестовані через вимір телебачення, Інтернету, реклами без врахування умов зростання ролі візуальних комунікацій неможливо. Формується відеологія як нова ідеологія сучасної інформаційної реальності, а разом з нею «відеоніміка» – економіка, яка має пристосовуватися до нових цифрових відеологій.

Вплив цифрової візуальної та медіакультури на різні сфери життя почали обговорюватися в останні десятиліття, коли дослідники констатували «візуальний поворот» у науці – тобто зростання інтересу до візуального в усіх сферах науки. У цьому контексті британський дослідник візуального дискурсу Б. Сендівелл говорить про «легку економіку кіберпростору». Він стверджує: «Кіберпростір сьогодні є реально-уявною сферою, новим *theatrum mundi* глобального капіталу, з домінуванням кібернетичних наук. Ми все частіше здійснюємо нашу повсякденну діяльність за допомогою технічних і соціальних систем, в яких переважають «теле»-технології. Досучасні апарати «теле-присутності» сьогодні оцифрувалися, і тепер

функціонують як активні творці світу. (...) Ми, здається, живемо на межі двох світів, де створення, обіг, поширення і хореографія зображень стали по-цифровому мобільними. (...). Ми можемо назвати цей *оптичний режим* новою *легкою економікою* планетарного капіталізму»¹. Такий підхід говорить про те, що сучасна економіка існує на зрізі двох форм – одна з них індустріальна, а друга – це визначена Б. Сендівеллом «легка економіка», яка існує у віртуальному вимірі: вона «плинна» (як «плинна» сучасність у З. Баумана), вона глобальна (її візуальні форми прості й зрозумілі у глобальному контексті), і, зрештою, свої смисли вона зосереджує в кіберпросторі. Її «віртуальність» визначається специфікою самої віртуальної реальності, яка водночас є інформаційно-віртуальною технологією і культурною трансформацією як «віртуалізацією соціальних зв'язків та інституцій через диджиталізацію технологій»².

Саме таке «легка економіка» ми можемо назвати «відеоекономікою», адже найбільш важливим способом комунікацій у такій сучасній «легкій економіці» є зображення. Їхній обіг і функціонування в епоху пізнього капіталізму є наслідком еволюції комунікацій, яку П. Вірільо характеризує так: «З початку ХХ століття поле сприйняття європейця виявилось заповненим деякими знаками, зображеннями, логотипами, які множилися протягом двадцяти, тридцяти, шістдесяти років при відсутності будь-якого зрозумілого контексту, наче хижі риби в спустошуваних ними заражених ставках. Ці геометричні торгові марки, ці великі букви, гітлерівська свастика, силует Чапліна, синій птах Магрітта і кармінові губи Мерилін Монро – ця паразитична настирливість не піддається поясненню однією тільки силою технічної відтворюваності, про яку так часто говорили ще в ХІХ столітті. Насправді ми опинилися перед логічним завершенням системи, яка впродовж кількох століть надавала ключову роль швидкості технік зорової й мовленнєвої комунікації, – системи

¹ Sandywell B. Dictionary of Visual Discourse: a Dialectical Lexicon of Terms / B. Sandywell. – New York : Ashgate, 2011. – 702 p. С. 17–18.

² Ibid. С. 589.

інтенсифікації повідомлення»¹. Відтак процеси візуалізації та віртуалізації соціуму і творення «легкої економіки» виникають та розвиваються поступово, разом з появою інформаційно-технологічних інновацій та їхньою дифузиею в суспільстві. Але трансформації сучасної теорії і практики пізнання виокремлюють питання епістемі візуального, у контексті якої актуалізується, поряд з іншими, проблема «відеології». Адже сучасна культура мислення «відеологічна».

У контексті протиставлення логологічного і відеологічного зазначимо: поняття «Логосу», «Слова» є основою філософської орієнтації, яка передбачає текстуальні, лінгвістичні та інші напрями у філософії. У логологічних поглядах визнається первинність психологізму і передбачається, що дійсність є релятивною настільки, наскільки релятивною є мова. Для пояснення специфіки візуального дискурсу західної філософії Б. Сендівелл вводить поняття «відеологічна філософія» (англ. *videological philosophy*). Згідно з позицією Б. Сендівелла, «відеологічна філософія – це мисленнєві структури і дискурси, засновані на відеологічних припущеннях і категоріях. З цього випливає неусвідомлений привілей пізнання (і, відповідно, епістемології) у західній європейській культурі»².

Отже, відеологія як учення про візуальні дискурси розпочинається із застосування технологій і моделей репрезентації, щоб візуалізувати, концептуалізувати й картографувати реальність. Візуальні дискурси ґрунтуються на певних «відеологічних матрицях» (тобто на тих узагальнювальних стратегемах і взаємозв'язках відеологічного дискурсу – метафорах, схемах, репрезентаціях тощо, – які «легітимують відеологічні практики і культурні форми»³). «Відеологія», таким чином, – це «ідеологізація» зримого, видимого (тут застосовується характерна для англійської мови гра слів: *video + ideology*, при цьому «*video*» асоціюється з латинським *videre* – «бачити»). Світ, «схоплений»

¹ Virilio Paul. *The vision machine*. Indiana University Press, Bloomington, 1994. <https://www.worldcat.org/title/vision-machine/oclc/31901496>.

² Sandywell B. *Dictionary of Visual Discourse*. С. 587.

³ *Ibid.*

поглядом, – це світ речей, і філософ перебуває в пошуку їхньої істинної сутності. Світ, «схоплений» Логосом, – це «світ розуму, ідеальних теоретичних архітектонік, сконструйованих в уяві людини»¹, – підсумовує Б. Сендівелл.

Можна сказати, що способи «бачити» і способи «говорити» взаємопов'язані. Разом з тим візуальні паттерни сучасної культури викликають занепокоєння. Один із відомих дослідників візуалістики В. Мітчелл говорить про «панічну атаку», викликану в академічному середовищі численними дослідженнями різних форм візуальності. Вони фактично унеможливають відмінність між мистецтвом і повсякденністю, вважаючи «побачене» більш важливим за «почуте» і «сприйняте на дотик». Проводиться паралель між «панічною атакою» і «стресом», отриманим дослідниками кількома десятиліттями раніше від концепції «граматології» Ж. Дерріда. «Грамматологія просувала видимі знаки написаної мови – від піктографів до ієрогліфів, до алфавітних скриптів, до винайдення друку і, зрештою, до цифрових медій, від їхнього статусу як паразитичного додатку до оригінальної мови-як-розмови, до позицій первинності як загальної передумови для всіх понять мови, значення і присутності, – стверджує В. Мітчелл. – Грамматологія кинула виклик первинності мови як невидимої, автентичної розмови у той же спосіб, яким іконологія кидає виклик первинності єдиному, оригінальному артефакту. Загальна умова ітерабельності² або цитаціональності³ – повторюваний акустичний образ в одному випадку і візуальний образ в іншому – підриває привілей водночас візуального мистецтва і літературної мови, ставлячи їх у ширше поле, яке, передусім, видається просто доповненням до них. «Письмо» не так уже й випадково стає зв'язком між мовою і баченням, вираженням у фігурі ребуса чи ієрогліфа, «намальованим світом» або видимою мовою, розмовою жестів, яка передує вокальному

¹ Sandywell B. Dictionary of Visual Discourse. С. 587.

² «Ітерабельність» – термін Ж. Дерріда, який означає можливість повторюваності в різних контекстах. Ітерабельність є загальною умовою як письма, так і мовлення.

³ «Цитаціональність» – міра релевантних цитат у роботі.

виразу. І граматиологія, й іконологія викликають страх візуального зображення, іконокластичну паніку¹, яка в одному випадку породжує занепокоєння з приводу візуалізації невидимого духу мови у видимих формах, а в іншому – хвилювання з приводу того, що безпосередність і конкретність візуального зображення перебуває у небезпеці бути витісненими у процесі дематеріалізації, перетворитися на візуальну копію – просто на зображення зображення².

Отже, сучасні науки констатують «візуальний поворот», який передусім означає концентрацію уваги науковців на проблемі трансформації сучасного візуального досвіду, який у процесі диджиталізації суспільства набуває тотального характеру. Образи стають більш значимими, ніж слова. Криза «Логосу» постає на фоні масового продукування і споживання образів, які витісняють слово.

Класичне порушення питання про роль візуального мислення обтяжується сьогодні певним напруженням між проблемою візуально орієнтованого соціального життя сучасної людини і лінгвістичної орієнтації філософії. Питання про техніку, яке супроводжувало філософію впродовж всього ХХ століття, віддаляє людину від «чистоти» звернення до пошуку істини. Опосередкована різними технічними інструментами істина все більше віддаляється, криючись за мовою, з її нескінченними багатозначностями і конфліктами інтерпретацій. «Так само, як їхні телескопи і мікроскопи, їхні магнітофони і радіо стають більш чутливими, індивіди стають сліпими, вони складніше слухають, менше відповідають», – зазначав М. Горкгаймер³.

Слова М. Горкгаймера можна доповнити думкою Д. Левіна: «Якщо вони мають рацію, і ми справді стаємо сліпими з часом, як можлива гегемонія візуального сьогодні?

¹ Іконоклазм – віра в необхідність руйнування ікон, зображень чи пам'яток з релігійних чи з політичних причин.

² Mitchell W. J. T. Showing Seen. A critique of visual culture / W. J. T. Mitchell // Journal of Visual Culture. – 2002. – Vol. 1 (2). – P. 165–181. С. 89.

³ Horkheimer M. Dawn and Decline: Notes 1926–1931 and 1950–1969. – New York : Seabury Press, 1978. – 252 p. С.162.

Ми маємо тоді звертатися із запитанням до рефлексії Арендт щодо дискурсу сучасності, про те, чи є наша сучасна культура досі окулярцентричною, чи відбувся перехід до іншої, історично нової парадигми, і чи може вона мати рацію щодо майбутньої важливості логосу, парадигми, яка ґрунтується на промовлянні і слуханні¹. Таким чином, лінгвістична парадигма та її майбутнє в культурі мислення ставляться під сумнів у зв'язку з гегемонією візуального, яке визначає спосіб життя і діяльності сучасної людини.

Візуальність як така передбачає візуальну грамотність. Поняття «візуальна грамотність» (visual literacy) почало активно розроблятися у британських та американських дослідженнях 70-х років ХХ століття. Під нею розуміють здатність сприймати і використовувати зображення, включаючи здатність людини думати, вчитися і виражати думки в зображеннях. Це включає дві базові навички: по-перше, сприйняття логіки, емоцій та смислів, закладених у візуальних повідомленнях; по-друге, здатність продукувати значимі образи в комунікації. Візуальна грамотність сьогодні вже не охоплює усієї повноти того, про що можна говорити в межах значимих культурних образів. Сучасній людині потрібна «візуальна розумність», яка постає якістю розуму і розвинена до точки критичного перцептуального усвідомлення у візуальній комунікації. Вона включає не тільки навички використання візуальної комунікації, але також цілісне поєднання навичок вербальної і візуальної аргументації. Від їх розуміння як елементів, що утворюють смисл, у зображенні можуть змінюватися для перетворення реальності, до використання візуального в абстрактному мисленні. По суті, йдеться про явища, які дають можливість орієнтуватися в тих аспектах життєдіяльності людини, які впливають на її соціальне, політичне, економічне, етичне, екологічне мислення. Адже саме крізь екрани телевізорів, комп'ютерів і смартфонів сучасна людина пізнає і формує свої основні світоглядні орієнтири та

¹ Sites of Vision: the Discursive Construction of Sight in the History of Philosophy / ed. by D. M. Levin. – Cambridge : The MIT Press, 1997. – 498 p. P. 3.

поведінкові засади. Візуально грамотні людина володіє такими навичками: має практичні знання зі створення або відтворення візуальних ефектів у електронних медіа; розуміє базові елементи візуального дизайну, техніки і медіа; обізнана в емоційному і психологічному впливах на сприйняття візуальних ефектів; розуміє репрезентаційні, пояснювальні, абстрактні та символічні зображення; застосовує знання візуальних ефектів у електронних медіа; є поінформованим глядачем, критиком і споживачем візуальної інформації; постає обізнаним дизайнером, творцем і продюсером візуальної інформації, а також ефективним візуальним комунікатором; є експресивним, інноваційним візуальними мислителем, який успішно розв'язує проблеми¹.

Візуальна грамотність – це не тільки вміння розуміти візуальні зображення. Це також екранна мова як нова «валюта навчання». Реальність сьогодення засвідчує: якщо ти не вправний з екранною мовою, ти – неграмотний. Є новий спосіб цифрового розподілу сучасного світу – це розподіл між учорашнім аналоговим світом і сучасним цифровим. Нове покоління «цифрових аборигенів» досить вільно орієнтується в цифрових технологіях, рухаючись у віртуальному світі з надзвичайною швидкістю. Саме такий індивід є основним дівцем відеоніміки.

Тому сучасна економічна і соціальна нерівність, яку ми спостерігаємо у глобальному світі, заснована на цифровій нерівності – на розриві між аналоговим і диджитальним світом. Відеоніміка – це економічна відеологія сучасності, якій властиве прагнення до інформаційно-цифрової реіндустріалізації більшості сфер економічної активності та до гровалізації². Такий тип економіки є однією з характеристик відеологічних процесів глобалізації в епоху пізнього капіталізму.

¹ Bleed R. Visual Literacy in Higher Education [Electronic resource] / R. Bleed. – Available at : <https://net.educause.edu/ir/library/pdf/eli4001.pdf>.

² Гровалізація (від англ. *to grow* – зростати) – термін Дж. Рітцера, який позначає властиві для епохи пізнього капіталізму доби глобалізації стратегії до зростання будь-яких економічних організацій.

Розділ 3.5. МОДЕРНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНІ ЗАПИТИ І РЕАЛЬНІСТЬ

Образ суспільства, в якому утверджуються злагода і стабільність завдяки реальному, а не декларативному дотриманню принципу соціальної справедливості, забезпеченню оптимальних умов для гармонійних соціальних відносин, для розвитку життєвого потенціалу кожної людини – це у сприйнятті українців соціальна держава. Задекларований у Конституції України засадничий принцип соціальної держави має як глибоке національне коріння, так і дуже вагомий міжнародний контекст, слугуючи визначальним мотиватором євроінтеграційних прагнень нашої країни. Потреба в модернізації соціальної сфери пов'язана перш за все з необхідністю в концептуальному осмисленні самої сутності та завдань соціальної держави. Соціальною держава називається тому, що вона законодавчо закріпила свій обов'язок створити кожному громадянинуві максимально сприятливі умови існування, забезпечити високий рівень соціальної захищеності. Головними вимірами соціального характеру держави можна вважати такі:

- орієнтація державної політики на забезпечення гідного рівня життя населення;
- державна підтримка оптимальної моделі соціальної рівності;
- наявність функціональної системи соціального захисту громадян, які втратили дохід або засоби до існування;
- цілеспрямована політика, націлена на зростання добробуту всього суспільства.

Не потребує доведення, що реалізація цих принципів вимагає постійного зростання обсягів фінансування соціальної сфери в Україні, вони являють собою найбільшу частку у структурі державних видатків. Проте також загальновідомо, що стан фінансового забезпечення соціальної сфери, за граничного напруження бюджетних можливостей, усе ж залишається незадовільним, перетворюючи принцип соціальної держави

в популістську декларацію. Тим самим ставляться під загрозу базові основи соціальної стабільності.

Тому реальне втілення в Україні принципу соціальної держави передбачає перехід від рефлекторного реагування на виклики поточного моменту до системних змін бюджетної політики, в якій визначення і дотримання граничних обсягів видатків на їхнє фінансування буде утворюватися на адекватному усвідомленні пріоритетів розвитку, передбачуваності та збалансованості бюджетної та податкової діяльності держави. Орієнтирами на цьому шляху вважаємо:

- стратегічний підхід до фінансування соціальної сфери через визначення пріоритетних напрямів і відповідний розподіл обмежених ресурсів. Зокрема, нова модель управління соціальною сферою, розгорнута в новій Концепції реалізації державної політики щодо соціального захисту населення і захисту прав дітей, передбачає виконання 40 державних соціальних програм, що включають 67 видів державної соціальної допомоги, на які мають право понад 7 млн сімей – мешканців територіальних громад України¹. Перспективним у цьому напрямі можна вважати новий для України інструмент стратегічного планування – методологію Results-Based Management (RBM), яка передбачає замість практики формування множини планів, нерідко слабо узгоджених між собою, створення єдиного документа – паспорта реформи, або сфери політики, де чітко викладаються всі складові, конкретні цілі та завдання реформи². Перші кроки в цьому напрямі вже можна побачити в діяльності українського уряду³;

¹ Про схвалення Концепції реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей. (Документ 1057-2020-р, чинний, поточна редакція) : ухвалено 26.08.2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.msp.gov.ua/news/19051.html>.

² Örtengren K. A guide to Results-Based Management (RBM), efficient project planning with the aid of the Logical Framework Approach (LFA) [Electronic resource] / K. Örtengren. – Available at : <https://www.sida.se/contentassets/9d257b83f4124113a324c61715150722/21920.pdf>.

³ В Уряді вдосконалюють стратегічне планування реалізації реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/news/v-uryadi-vdoskonalyuyut-strategichne-planuvannya-realizaciyi-reform>.

- перехід від однорічного до середньострокового бюджетного планування у фінансуванні соціальної сфери, що дозволить при формуванні бюджету краще враховувати наслідки поточної фінансової політики, збільшить передбачуваність у плануванні майбутніх витрат і конкретизує вимоги до бюджетної дисципліни;
- оптимізація кількості головних розпорядників бюджетних коштів у системі центральних органів виконавчої влади.

Головне завдання при реалізації цих напрямів – досягти максимально ефективного задоволення соціальних потреб за рахунок гранично обмежених ресурсів, які українське суспільство може мобілізувати для цієї мети, тобто добитися різкого зростання ефективності затрат на соціальну сферу.

Це завдання було свого часу концептуально осмислене в парадигмі будівництва «Соціальної Європи», сформульованій Лісабонським самітом керівників держав Європейського Союзу в березні 2000 року. Учасники саміту виходили з факту, що держави західного світу, які проголосили мету побудови суспільства «всезагального добробуту», опинилися під величезним фінансовим тиском унаслідок усе зростаючих обсягів соціальних виплат. Стало зрозуміло, що жодна країна, навіть значно багатша за сьогодишню Україну, не може дозволити собі розкіш здійснювати такі соціальні програми, які створюють перешкоди для структурних змін в економіці. Економіка, яка нездатна своєчасно адаптуватися до умов, які змінюються, не може забезпечити і реальну економічну безпеку громадянам. Реформування і модернізація соціальної держави відповідно до викликів ХХІ століття, згідно з парадигмою «Соціальної Європи», мають бути спрямовані на розвиток особистої ініціативи та ділової активності громадян, зростання інвестицій, посилення ролі громадянського суспільства, саморозуміння ролі громадян у державі, їхні почуття відповідальності за себе.

Модернізація соціальної держави в напрямі політики «соціальних інвестицій» передбачає відмову від організації діяльності держави на позиціях ієрархічного централізму,

перехід до нових форм розподілу повноважень у вирішенні соціальних питань між державою і суспільством: посилення ролі громадянського суспільства, в якому формується нові форми саморегуляції. Через делегування владних повноважень на якомога нижчі рівні громадянської організації формується «суспільство співучасті», здатне контролювати державні інститути.

Серйозну перешкоду цим процесам в Україні становить утверджена в минулому хибна в самій своїй суті патерналістсько-клієнталістська система стосунків держави і громадян. У свідомості значної частини населення пострадянських країн дотепер модель соціального захисту уявляється такою, ніби необхідні життєві блага людина не зобов'язана заробляти власними зусиллями, вона одержує від держави як прояв її, держави, батьківської турботи про населення країни. Це облудна модель, вона побудована на ілюзії, нібито добробут у державі залежить не від ефективності її економіки, а від добрих намірів владної верхівки. Ця ілюзія постійно підживлює популізм у політичній сфері, очікування «доброго царя» (або президента), котрий якимось дивом зробить країну багатогою і щасливою. По суті, це очікування дива замість власної тяжкої праці прирікає людей на бідність і депресію, а розв'язання соціальних проблем підміняється популістичною імітацією. Натомість ринкова економіка вимагає від людини значно більшої активності в самозабезпеченні, особистій солідарності й субсидіарності щодо соціального оточення.

Трансформація від патерналістської моделі соціальної сфери радянського зразка в напрямі адаптації до її функціонування в ринковій економіці й ринковому суспільстві – важлива засада модернізації соціальної сфери України.

Гострий дефіцит фінансових та організаційних ресурсів стимулює до вироблення концептуального бачення механізму мобілізації таких ресурсів. Потрібний перехід від політики «соціальних витрат» до політики «соціальних інвестицій», стимулювання такої фінансової політики в соціальній сфері, яка сприяє економічній ефективності країни. Інструментарій для цих змін формується в ході системної реформи управління публічними фінансами.

Серцевина реформи – це пошук оптимальних механізмів взаємозв'язку між пріоритетами соціальної політики, видатками державного бюджету та бюджетів усіх рівнів і результатами діяльності розпорядників бюджетних коштів, який за сучасних умов оцінюється як надзвичайно слабкий¹. Основні складові цієї проблеми:

- заснований на стратегічних пріоритетах розподіл бюджетних коштів;
- забезпечення дотримання бюджетної дисципліни;
- ефективно надання всього спектра соціальних послуг.

Створення єдиної чітко структурованої багаторівневої системи адміністрування соціальної сфери – необхідна умова реалізації цих вимог.

Наявний стан цієї системи вирізняється великою кількістю складових елементів нерідко з функціями, що дублюють одна одну, складною і неузгодженою мережею взаємозв'язків, недостатньою визначеністю повноважень. Особливо це стосується таких ланок, як місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування². До першочергових проблем у їх функціонуванні належать:

- уніфікація практики надання соціальних послуг;
- посилення підзвітності місцевих органів виконавчої влади;
- координація дій і співпраця органів місцевого самоврядування;
- чітке розмежування повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;
- усунення дублювання повноважень.

¹ Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2017 р. № 142-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/npras/249797370>.

² Про схвалення Концепції реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей. (Документ 1057-2020-р, чинний, поточна редакція) : ухвалено 26.08.2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2020-%D1%80#Text>.

Концептуальним завданням модернізації цієї системи є впорядкування відповідних фінансових потоків по всіх її ланках «згори донизу», яке починається з визначення пріоритетів розподілу бюджетних ресурсів.

Проте формування фінансових потоків у цій системі, адекватних до соціальних потреб, наштовхується на проблему критеріїв оцінки цих потреб, що довгий час не переглядалися, і, відповідно, на неможливість забезпечити реалізацію задекларованих цілей через недостатність фінансування.

Забезпечення адекватної діагностики якісних і кількісних параметрів соціальних потреб населення – важлива засада модернізації соціальної сфери.

Ревізія та уніфікація системи стандартів соціальної сфери передбачає приведення їх у відповідність, по-перше, з реальними потребами громадян і, по-друге, з реальними можливостями економіки України. Вони потребують системної зміни бюджетної політики, самої стратегії визначення пріоритетних заходів. Зокрема, цим завданням відповідає перехід до середньострокового бюджетного планування в Україні на трирічний період, замість однорічного. Це дозволить посилити передбачуваність використання публічних фінансів соціальної сфери через аналіз наслідків реалізації поточної соціальної політики протягом наступних років і забезпечити дотримання граничних обсягів видатків. Однорічний період бюджетного планування може бути достатній за умов стабільної економічної та соціальної ситуації, коли стандартні схеми соціальної політики та її фінансового забезпечення з року в рік не зазнають істотних змін. Натомість за умов проведення радикальних реформ обмеження часової перспективи активних дій коротким періодом не дає достатньої змоги для покрокового послідовного розгортання інновацій. Непередбачувана фінансова політика за однорічного бюджетування не дозволяє розпорядникам публічних фінансів вибудовувати стратегію їх використання, обмежуючи горизонт їхньої активності реакціями на злободенні виклики.

У свою чергу, середньострокове бюджетування, розгортаючи трьохрічну перспективу динаміки певних соціальних процесів,

дозволить подолати інерційність у розв'язанні актуальних проблем розвитку соціальної сфери відповідно до викликів і ризиків сучасної соціальної реальності, уникнути механічного повторення з року в рік звичних, але застарілих схем. Воно може слугувати перехідною ланкою між стратегічним визначенням пріоритетів розвитку соціальної сфери і процесом власне бюджетного планування, скеровуючи стабільні фінансові потоки в її найбільш потребуючі й перспективні ланки.

Глибина проблем у сфері стратегічного планування розвитку соціальної сфери в Україні вимагає радикальних і рішучих дій для усунення загроз національній безпеці. Так, у Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки констатувалися такі виклики:

- фактично відсутня система стратегічного планування;
- відсутня єдина система державних стратегічних документів – типів, ієрархії, підпорядкованості, періоду і ступеня деталізації планування;
- не існує консенсусу на політичному рівні щодо розподілу повноважень як у частині розроблення і затвердження таких документів, так і в частині відповідальності за їх виконання;
- окремі прогнози, програмні і планові документів на середньо- і короткострокові періоди недостатньо узгоджуються між собою;
- ці документи не орієнтовані на досягнення цілей, які визначаються на довгостроковий період і підтримані суспільством¹.

Відсутність єдиної системи державного стратегічного планування розвитку соціальної сфери в Україні призводить до фрагментації та неузгодженості цілей, строків, а отже, і неефективного витрачання публічних коштів унаслідок випадкового характеру бюджетування. Значний негативний

¹ Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2017 р. № 142-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/npas/249797370>.

вплив на ці процеси має те, що саме в питаннях задоволення соціальних потреб більшу роль, ніж в інших сферах, відіграють популістичні схеми впливу на суспільну свідомість. Гостра конкуренція політичних сил на полі популістичних маніпуляцій штовхає розпорядників публічних фінансів на рішення і дії, що суперечать реальним цілям модернізації соціальної сфери. А з другого боку, вона перешкоджає здійсненню необхідних, але непопулярних кроків.

Красномовним прикладом того, наскільки високу соціальну ціну мають завдання у сфері реалізації стратегічних соціальних пріоритетів, може бути пенсійна реформа в Україні. Прем'єрміністр України Денис Шмигаль у жовтні 2020 року заявив під час лекції в Національному університеті «Львівська політехніка», що через 15 років співвідношення громадян працездатного і пенсійного віку буде 1:2, а це означає, що для утримання пенсіонерів на нинішньому рівні забезпечення доведеться збирати удвічі більше податків, що в принципі неможливо¹. Усвідомлення такої загрози прийшло не вчора, диспропорція у співвідношенні громадян працездатного і пенсійного віку наростала десятками років. Спроби реакції на неї спостерігаємо вже в державних документах початку 2000-х років. Як відомо, 2018 рік мав статити перехідним періодом, що планували завершити 1 січня 2019-го стартом накопичувальної пенсійної системи і запуском недержавного пенсійного страхування. Проте ці трансформації в силу достатньо зрозумілих причин були відтерміновані, і нині уряд планує запровадити другий рівень – накопичувальну систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і стимулювати розвиток третього рівня – системи недержавного пенсійного забезпечення – лише з 2021 року.

Але зрозуміло, що саме лише ухвалення відповідних документів не спроможне розв'язати проблему, бо за весь попередній період не вдалося усунути соціальних ризиків,

¹ Шмигаль: Україна через 15 років не зможе платити пенсії [Електронний ресурс] // Бухгалтер.com.ua. 6.10.2020. – Режим доступу : <https://buhgalter.com.ua/news/pensiyyi/ukrayina-cherez-15-rokiv-ne-zmozhe-platiti-pensiyyi-shmigal>.

пов'язаних із запровадженням накопичувальної системи і особливо – із запуском недержавного пенсійного страхування. Громадяни безпідставно масово не довіряють недержавним пенсійним фондам, тоді як Пенсійний фонд України має значний рівень довіри. Невдалий, за визначенням дослідника О. Коваль, вибір схеми співвідношення Пенсійного фонду і системи другого рівня «породжує низку невиправданих ризиків, нехтування якими є вкрай небезпечним. Держава залишиться з розгніваними вкладниками сам на сам, тоді як приватні фонди зникнуть без сліду і відповідальності»¹.

Для надання необхідної енергійності та динаміки назрілим змінам потрібно посилити реальні механізми впливу міністерств соціальної сфери на формування державної політики у її фінансовому забезпеченні, доповнивши повноваженнями їхню визначену законодавством відповідальність за стан справ у відповідних сферах. З другого боку, ці повноваження мають бути врівноважені дієвими інструментами суспільного контролю за діяльністю відповідних органів влади. На жаль, сьогодні можна говорити про дефіцит дієвих фінансових інструментів для формування стратегічних планів міністерств соціальної сфери. Нерідко бракує навіть можливостей оперативного управління бюджетними видатками міністерств. Особливо тривожним це стає в ситуації гострих соціальних викликів. Так, т.в.о. міністра освіти Сергій Шкарлет на брифінгу щодо початку нового, 2020/2021 навчального року повідомив, що Міністерство освіти і науки не отримало жодних видатків із Фонду боротьби з гострою респіраторною хворобою COVID-19, при тому, що МОН подало бюджетну пропозицію на нову

¹ Коваль О. П. Щодо запровадження загальнообов'язкової державної накопичувальної системи : аналітична записка [Електронний ресурс] / О. П. Коваль. – Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2018. – Режим доступу : https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiu_YrNiv7dAhUPdxoKHes9DNsQFjAAegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F3061%2F&usg=AOvVaw0LLVZR_FafhAb8OpV6HFx-.

субвенцію щодо санітарного захисту на близько 13,3 млрд грн¹.

Безперечно, розширення можливостей у розпорядженні публічними фінансами в соціальній сфері має відбуватися в чіткій кореляції із забезпеченням контролю за дотриманням державних стандартів соціальної політики та ефективності витрат на її реалізацію.

Зміна підходів до підвищення ефективності публічних фінансів у цій сфері має полягати в переході від затрат на утримання тих чи тих інституцій та установ до пріоритетності критеріїв надання якісних соціальних послуг через комплексний аналіз доцільності та ефективності видатків, більш раціонального використання ресурсів.

Проте на цьому шляху зусилля з модернізації соціальної сфери неминуче доводиться зіштовхуватися з різноплановим опором і перешкодами:

- Реформування системи інвестицій у соціальну сферу закономірно зачіпатиме корупційні інтереси внаслідок того, що спрямовані в неї публічні фінанси є зручнішим об'єктом для незаконного використання, ніж об'єкти приватної власності.
- Недостатнє ресурсне забезпечення, відставання технічних і кадрових спроможностей для компетентного аналізу процесів, що відбуваються в усіх ланках соціальної сфери, знижують можливості адекватної оцінки та побудованих на ній рішень.
- Ці ж причини роблять дуже приблизними можливості проведення комплексної інвентаризації багатоманітних ресурсів соціальної сфери й оптимізації їх використання.
- Низька якість інформації, яку надають органам контролю для проведення моніторингу й оцінки ефективності затрат публічних фінансів у соціальній сфері, спотворює реальну картину й вимагає додаткових затрат на одержання адекватних даних.

¹ Шкарлет: Міносвіти не отримало грошей з «коронавірусного» фонду [Електронний ресурс] // Укрінформ. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3090651-minosviti-ne-otrimalo-grosey-z-koronavirusnogo-fondu-skarlet.html>.

Усе це ускладнює втілення зобов'язань щодо впровадження державного внутрішнього фінансового контролю, які Україна, реалізуючи свої євроінтеграційні плани, узяла на себе відповідно до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, угод з Європейським Співтовариством з атомної енергії та державами-членами. У ході реалізації цих завдань була створена Державна соціальна служба – центральний орган виконавчої влади, що покликаний реалізувати державну політику у сфері контролю за дотриманням вимог законодавства у сфері соціального захисту населення і прав дітей. Проте функції контролю, зокрема у сфері системного контролю за цільовим використанням коштів на соціальні виплати, ще залишаються розмитими через нечіткий розподіл повноважень. Як зазначено в Концепції реалізації державної політики щодо соціального захисту населення і захисту прав дітей, Міністерство соціальної політики продовжує виконувати значну кількість функцій з реалізації державної політики із зазначених питань¹.

У зв'язку з цим маємо виділити як важливу засаду модернізації соціальної сфери завдання забезпечити чітке розмежування повноважень усіх її інституцій, установити уніфіковану структуру підзвітності та взаємодії між органами державного управління, місцевими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що виділення Державної соціальної служби як окремого центрального органу контролю щодо реалізації соціальної політики та її фінансової складової є своєчасним, якщо не запізнілим кроком у правильному напрямі. Проте не можна також пройти повз застереження, пов'язані з відомчим підпорядкуванням цієї служби, діяльність якої хоч і спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, але безпосередньо нею керує Міністр соціальної політики.

¹ Про схвалення Концепції реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей. (Документ 1057-2020-р, чинний, поточна редакція) : ухвалено 26.08.2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2020-%D1%80#Text>.

Щодо цієї ситуації слушними є застереження відносно державного внутрішнього фінансового контролю, сформульовані у Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки¹.

Слід погодитися, що внутрішній фінансовий контроль не завжди дає належні результати через такі фактори:

- у бюджетних установах внутрішній аудит недостатньо виконує функції налагодження ефективної системи контролю внаслідок, по-перше, недостатнього розуміння завдань з боку керівництва і, по-друге, неналежної професійної кваліфікації внутрішніх аудиторів;
- недостатнє усвідомлення керівниками своєї відповідальності щодо забезпечення ефективного управління бюджетними коштами та контролю, нерозуміння сутності державного внутрішнього фінансового аудиту.

Тому, на нашу думку, доцільно посилити участь Міністерства фінансів у спрямуванні та координації діяльності Державної соціальної служби України.

Заходи щодо забезпечення ефективного виконання публічних фінансів у соціальній сфері достатньо широко висвітлюються в науковій літературі та державних документах. Виділимо основні з них:

- розвиток і вдосконалення системи публічних закупівель;
- оптимальне поєднання внутрішнього і незалежного зовнішнього фінансового контролю;
- розвиток форм співучасті громадян у їх розподілі та контролі за використанням публічних фінансів, що спрямовуються в соціальну сферу з різних джерел, для підвищення рівня прозорості в управлінні цими потоками;
- фіналізація реформування системи бухгалтерського обліку та фінансової звітності в державному секторі через запровадження системи національних положень, розро-

¹ Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2017 р. № 142-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/npas/249797370>.

блених на основі Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

За умов запровадження чіткої системи контролю за використаннями публічних фінансів у соціальній сфері можливий наступний крок – створення механізмів прогнозування руху коштів у цій системі. Маючи адекватну інформацію щодо фактичного руху публічних фінансових потоків за останніх три – п'ять років, можна з достатньою надійністю визначити закономірності секторальної специфіки руху грошей та інших ресурсів, оцінити ефективність діяльності розпорядників коштів, соціальну віддачу від реалізації конкретних програм. Інструментом такого прогнозування має бути збільшення періоду прогнозування поденного руху коштів єдиного казначейського рахунку з одного до шести місяців із поступовим підвищенням якості прогнозів¹.

Це, своєю чергою, має сприяти реалізації принципу адресного розподілу інвестицій у соціальну сферу, коли ресурси виділяються під соціально-значущий результат виконання конкретної програми, націленої на задоволення потреб конкретної громади.

Проте це завдання наштовхується на серйозні перешкоди: величезна кількість і обсяги соціальних програм, значна кількість їхніх результативних показників, націлених не на соціальний результат цих програм, а на фіксацію статистичних даних. Тому для подолання не виправдано високої затратності за незадовільного рівня соціального ефекту потрібна зміна не просто методик оцінки соціальних програм, а самої філософії оцінювання, звернення до програмно-цільового методу під час ухвалення управлінських рішень щодо розв'язання соціальних проблем. Розробка кожної такої програми має включати визначення стратегічної цілі, чітке розуміння того, на досягнення яких конкретних кінцевих результатів вона спрямована. У процесі реалізації програми

¹ Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2017 р. № 142-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/npas/249797370>.

необхідний регулярний поетапний як комплексний, так і секторальний аналіз ефективності та доцільності видатків.

Важливим чинником для досягнення максимальної ефективності і якості використання обмежених ресурсів публічних фінансів є контроль з боку громадянського суспільства за витрачанням бюджетних коштів у соціальній сфері. Знову таки, йдеться не просто про оприлюднення статистичних даних, а про аргументоване й достовірне доведення ефективності витрат із демонстрацією конкретних результатів. Показники цих результатів мають відображати реальні соціально-економічні наслідки реалізації соціальної політики і ступінь досягнення стратегічних цілей у задоволенні соціальних потреб громадян. І симетрично: суспільство має одержувати об'єктивну інформацію щодо соціальних програм, які не досягли поставленої мети через помилкове визначення стратегічних і тактичних цілей, некомпетентне адміністрування, причини корупційного характеру тощо.

На жаль, існує багато причин для реальної неефективності соціальних програм, які зводять нанівець зусилля на фінансове забезпечення соціальної сфери. Серед найважливіших чинників виділимо такі.

- Несформованість довгострокової стратегії розвитку країни, а отже – неспроможність чітко сформулювати стратегічні цілі. Згадаймо, що програма діяльності нинішнього Кабінету Міністрів не була затверджена Верховною Радою, а відповідно і галузевий стратегічний план модернізації соціальної сфери не має достатньої законодавчої легітимації.
- Закономірні за умов соціальної нестабільності політичні зміни, які тягнуть за собою періодичні перегляди пріоритетів відповідно до установок різних політичних сил.
- Необхідність проведення водночас кількох взаємопов'язаних реформ, кожна з яких несе в собі глибокі системно-структурні зміни і перегляд традиційних зв'язків та механізмів: реформування системи соціального забезпечення; реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади; реформування системи

управління публічними фінансами; реформування системи державного управління. Це вимагає додаткових зусиль і ресурсів для подолання неузгодженості багатьох одночасних різнопланових соціальних процесів.

Ключовою ланкою, яка, на наш погляд, може сфокусувати позитивні зміни за умов такої великої концентрації невизначеностей, є комплексна наскрізна диджиталізація системи функціонування соціальної сфери, створення її єдиного інформаційно-операційного середовища. Як відомо, 21 вересня 2020 року. Міністерство соціальної політики презентувало Стратегію цифрової трансформації соціальної сфери, яка, за планами Міністерства, має бути повністю впроваджена до кінця 2022 року¹.

У рамках цифрової трансформації соціальної сфери передбачається створення єдиного соціального вебресурсу на порталі «Дія», єдиного реєстру одержувачів соціальної допомоги, єдиного соціального казначейства та архіву соціальної сфери.

Позитивно, що єдина інформаційна система соціальної сфери має створюватися на базі вже наявних інформаційних систем, зокрема на базі Реєстру застрахованих осіб, який веде Пенсійний фонд України. Планується створити єдиний реєстр надавачів та отримувачів соціальних послуг і виплат та запровадити систему їх верифікації. Створення єдиної системи управління, розподілу коштів і контролю за їхнім цільовим використанням дозволить краще контролювати соціальні видатки, уніфікувати ділові процеси і автоматизувати більшість із них, запровадити ефективні системи моніторингу та контролю ділових процесів і зменшити бюрократичний апарат. Це дасть також змогу автоматизувати сервіси при зверненні громадян за соціальною підтримкою, а це, у свою чергу, знизить корупційні ризики.

¹ У Міністерстві соціальної політики презентували Стратегію цифрової трансформації соціальної сфери, в рамках якої буде створене єдине інформаційно-операційне середовище соціальної сфери [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3103819-minsocpolitiki-prezentovalo-strategiu-cifrovoi-transformacii-socialnoi-sferi.html>.

Отже, концептуальними засадами модернізації соціальної сфери в Україні на сучасному етапі проведення комплексу глибоких соціальних реформ можна вважати такі:

1. Реалізація принципу соціальної держави для розвитку гідного життєвого середовища для громадян України.
2. Перехід від патерналістсько-клієнталістської моделі до моделі соціальних інвестицій.
3. Синхронізація процесів: 1) модернізації соціальної сфери; 2) реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні; 3) реформування управління публічними фінансами; 4) реформування системи державного управління.
4. Перегляд підходів до мобілізації ресурсів для забезпечення соціальної сфери за умов критичної обмеженості фінансових, матеріальних і кадрових можливостей суспільства.
5. Створення єдиної чітко структурованої багаторівневої системи адміністрування соціальної сфери.
6. Забезпечення адекватної діагностики якісних і кількісних параметрів соціальних потреб населення.
7. Ревізія та уніфікація системи стандартів соціальної сфери, приведення їх у відповідність: 1) з реальними потребами громадян; 2) реальними можливостями.
8. Досягнення діалектичного поєднання централізованих і децентралізованих функцій у системі адміністрування соціальної сфери.
9. З цією метою – забезпечення чіткого розмежування повноважень, підзвітності та взаємодії між органами державного управління, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Усунення дублювання функцій і повноважень.
10. Подолання інерційності в розв'язанні актуальних проблем розвитку соціальної сфери відповідно до викликів і ризиків сучасної соціальної реальності, своєчасне реагування на динаміку соціальних потреб.
11. Забезпечення контролю за дотриманням державних стандартів соціальної політики.

12. Забезпечення контролю за призначенням, розподілом і витрачанням ресурсів для потреб соціальної сфери, удосконалення механізмів такого контролю.
13. Реалізація адресного принципу в розподілі інвестицій у соціальну сферу, коли ресурси виділяють під соціально значущий результат виконання конкретної програми, націленої на задоволення потреб конкретної громади.
14. Подолання невиправдано високої затратності соціальних програм, спричиненої некомпетентним адмініструванням і причинами корупційного характеру.
15. Комплексна наскрізна диджиталізація системи функціонування соціальної сфери, створення її єдиного інформаційно-операційного середовища.

Розділ 3.6. VUCA-СВІТ ЯК НОВА СОЦІАЛЬНА ДІЙСНІСТЬ

Людина XXI століття щомиті приймає виклик змін, і ця тенденція є базовою передумовою конструювання сучасної соціальної реальності. Модель соціального світу не є сталою і наперед визначеною, а характеризується відкритістю та поліваріантністю. Інтенсивний розвиток комунікацій, тотальна глобалізація, а також віртуалізація простору виводить на перший план фактори непрогнозованості та раптовості. Це знаходить своє вираження як і в різких соціальних перетвореннях, так і в масштабних світових кризах.

Для визначення базових характеристик сучасного суспільства, автор використовує поняття «VUCA-світ», яке підкреслює невизначеність і непрогнозованість світових процесів, а також проблему конструювання нової соціальної реальності в ситуації динамічних змін.

Термін «VUCA» є аббревіатурою англійських слів, які в перекладі визначаються як «мінливість», «невизначеність», «складність» і «неоднозначність». Уперше цей акронім був використаний у військовій освіті в 1990-х роках в одному із військових

коледжів США, щоб підкреслити складність і неоднозначність політичної ситуації у світі після закінчення «холодної війни». Проте після глобальної економічної кризи 2008–2009 рр. концепція «VUCA» стала предметом дослідження економічних наук. Головною метою дослідників є аналіз ситуації невизначеності та динамізму бізнес-процесів, а також пошук шляхів її вирішення.

Ми ж концепцію «VUCA-світ» розглядаємо не лише як передумову відкритості та активної трансформації наявних на ринку бізнес моделей, але як і нову соціальну реальність людства. Мінливість, невизначеність, складність і неоднозначність стають онтологічними характеристиками сучасності і конституюють нову реальність – непередбачуваних змін. Якою ж може бути відповідь сучасного суспільства на щомиттєвий виклик змін?

Головне наше завдання – аналіз терміна «VUCA-світ»; компаративне зіставлення поняття «VUCA-світ» із поняттям «SPOD-світ»; застосування концепції «Виклик-Відповідь» із метою визначення механізму реагування на динаміку суспільних змін.

У процесі дослідження ми спиралися на праці вітчизняних і зарубіжних філософів, економістів, соціологів, політологів. Серед дослідників і популяризаторів концепції «VUCA» можна виділити У. Бенніса, Б. Джорджа, Б. Натса, К. Робертса, Н. Хорні, С. Легомінову, І. Цимбала, А. Жовтуна, Н. Попову та ін.

Термін «VUCA-світ» є комплексним і багатофункціональним поняттям, який включає чотири аспекти, де визначаються характеристики нової соціальної реальності. Розглянемо їх більш детально.

V (Volatility – англ. непередбачуваність, динамізм, швидкоплинність). Дійсність більше не розглядається як багатоаспектна і смислова реальність, а виступає як нескінчений набір варіантів, який неможливо ніяким чином обмежити. Будь-який факт реальності змінюється швидко, непередбачувано та хаотично, на основі даних змін не можна передбачати майбутню ситуацію або планувати дії¹.

¹ Легомінова С. В. Концептуальні засади стратегічного управління конкурентними перевагами підприємств / С. В. Легомінова // Глобальні та національні проблеми економіки / Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. – 2017. – Вип. 18. – С. 250–255.

Актуальності набуває проблема адаптації людини і суспільних груп до нової реальності, що пов'язано із жорстким збільшенням чотирьох вимірів змін: тип, швидкість, обсяг і масштаб¹.

Глобалізація і розвиток комунікацій сприяли максимальному прискоренню та інтенсивній зміні економічних і суспільно-політичних процесів. Кроскультурний менеджмент і мультикультуралізм створили передумови не лише для обміну цінностями, а й для нівеляції традицій та виникнення ситуацій «культурного шоку», коли на рівні особистості відбувається конфлікт двох або декількох культур².

Відносини людини з природою, коли остання перестала розглядатися виключно як об'єкт дослідження і споживання, спровокували невизначену екологічну ситуацію, пов'язану із глобальним потеплінням та іншими кризовими явищами. Також перенаселення планети стало причиною розвитку непрогнозованих за своєю динамікою захворювань, що можна побачити на прикладі COVID-19. Як результат, високий рівень динамічності суспільних змін зумовлює повільну або панічну реакцію суспільства, що стає причиною глобальних криз у всіх сферах суспільства.

U (Uncertainly – англ. невизначеність). Поряд із тим, що нова соціальна реальність є динамічною та рухливою, її абсолютно неможливо правильно описати і передбачити. Вибір потенційно правильного варіанта зовсім не означає, що події розвиватимуться за прогнозованим сценарієм, а причинно-наслідковий зв'язок пройде всі передбачувані етапи.

На зміну ситуації може вплинути будь-який фактор. Незалежно від ступеня його значущості та сили впливу, можна за єдину мить повернути вектор спрямованості зовсім в інший бік, як у просторовому (конструювання або руйнація), так і в часовому (стрімкий розвиток

¹ Попова Н. В. Особливості розвитку підприємств транспортно-логічної системи в умовах VUCA-світу / Н. В. Попова // Економіка транспортного комплексу. – 2015. – Вип. 26. – С. 120–131.

² Галаган В. Культурологія : навч.-метод. посібник / В. Галаган, В. Шевченко. – Київ : ДЕТУТ, 2008. – 255 с.

або деградація чи втрата значущості) вимірах. Uncertainly – це відсутність передбачуваності, несподівані перспективи, брак чутливості, обізнаності та розуміння проблем і подій¹.

Найбільш актуальними деструктивними наслідками невизначеності, на нашу думку, є:

- неузгодженість дій суб'єктів на мікро-, макро- та мегарівні;
- втрата відчуття безпеки окремими людьми та світовою спільнотою взагалі;
- нівеляція цінностей на рівні особистості та в культурно-цивілізаційному масштабі;
- економічні та суспільно-політичні кризи.

С (*Complexity* – англ. *заплутаність, ускладнення*). Світові процеси, які конституують нову соціальну реальність, здебільшого мають статус комплексних і складних. У сучасному суспільстві безліч складних фактів, причин і чинників формують проблеми², і коли втрачається будь-яка процесуальна ланка, під загрозою опиняється повністю вся система як сукупність взаємопов'язаних елементів.

Подібна «комплексність», безумовно, ускладнює швидке реагування і миттєве ухвалення рішень, що може поштовхом до подальшого поглиблення кризового стану системи, і в найгіршому варіанті – призвести до її знищення.

Як було зазначено, VUCA-світ не передбачає чіткого планомірного алгоритму дій, і будь-яка кризова непередбачена ситуація може зачепити весь світ, поставивши його на межу виживання, адже складність «без чіткого зв'язку між причиною і наслідком зачіпає всі організації»³. І складність та багатома-

¹ Цимбал І. В. Світ VUCA як сучасний контекст інформаційних і суспільно-політичних змін / І. В. Цимбал, А. А. Жовтун, О. Л. Ліманська // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2015. – Вип. 17. – С. 43–47.

² Легомінова С. В. Концептуальні засади стратегічного управління конкурентними перевагами підприємств / С. В. Легомінова // Глобальні та національні проблеми економіки / Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. – 2017. – Вип. 18. – С. 250–255.

³ Попова Н. В. Особливості розвитку підприємств транспортно-логічної системи в умовах VUCA-світу / Н. В. Попова // Економіка транспортного комплексу. – 2015. – Вип. 26. – С. 120–131.

нітність світу, яка надає людству можливість реалізувати свої права і свободи, обертається ситуацією «вибору без вибору», коли людина змушена ухвалювати спонтанні та незаплановані рішення, аби просто відвернути небезпеку.

Можна зробити висновок, що нова соціальна реальність є сукупністю комплексних багаторівневих систем, а отже, завжди існує небезпека ускладнення і непередбачуваної трансформації її процесів.

A (Ambiguity – англ. неоднозначність). «Історичний горизонт» нашого розуміння, обґрунтований герменевтом Х.-Г. Гадамером, виявився несумісним із реаліями ХХІ століття.

Будучи прямим маніфестом заперечення «картезіанської» раціональності, нова соціальна реальність породила численну кількість міфологем, забобон і «псевдонаукових» теорій, які отримали своїх послідовників. Неоднозначність і невизначеність призвели до «помутніння» реальності, непорозуміння, некоректних інтерпретацій та множинних причитувань, а також змішування значень умов і причинно-наслідкової плутанини¹.

Плюралізм інформації та неоднозначність трактувань того чи іншого факту призвели до заміни чітких і прозорих обґрунтованих понять на власну «думку» чи «авторську» позицію. Платонівська «епістема» як істинне знання була змушена відступити під тиском «опінії» та «докси» – світом здогадок і припущень.

Епоха Глобалізації – це ствердження відкритості інформаційного простору, ліберально-демократичних цінностей, свобод людини, права висловлювання. Проте «другим боком медалі» тут проявляється недолік точності та існування множинних значень у навколишніх нас умовах.

За своєю сутністю поняття «VUCA-світ» є опозиційним до поняття «SPOD-світ», який виступав синонімом стабільності та прогнозованості і відповідав таким критеріям.

¹ Horney N. Leadership Agility in a VUCA World: Update – 2015 [Electronic resource] / N. Horney. – Available at : <http://agilityconsulting.com/wp-content/uploads/2015/01/LeadershipAgility-in-;> Kevin Roberts on the VUCA world [Electronic resource]. – Available at : https://www.youtube.com/watch?v=mMzGuavTL_o.

S (Steady – англ. стійкий). Світові процеси характеризувалися стійкістю та стабільністю. Конструювання будь-якої системи було подібно до побудови багатоповерхової будівлі з міцним фундаментом – сам процес вимагав великих затрат часу та енергії, проте результат гарантував стабільне і надійне функціонування.

P (Predictable – англ. передбачуваний). Обрана стратегія зі стовідсотковою вірогідністю прораховувала всі можливі варіанти розвитку подій. У виборі методологічного інструментарію дослідження світових процесів ставився акцент на точні науки, тому пріоритетними методами вважалися: математичний аналіз, теорія вірогідності, метод аналогій і т. д.

O (Ordinary – англ. простий). Друге правило Р. Декарта говорить, що кожен складну проблему потрібно ділити на простіші, поки не прийдемо до зрозумілих та очевидних речей. У світі, де все повинно бути раціональним, системним і прогнозованим, теж потрібно мати справу із найпростішими речами, тому простота та очевидність виступали у SPOD-світі головними критеріями істинності.

D (Definite – англ. визначений). Вектор розвитку системи був визначеним із моменту його задавання. Подібно до математичного рівняння, повинні були бути відомі вихідні умови, і від них повністю залежали результати. У детерміністичну концепцію послідовного розвитку, звичайно, закладався відсоток «випадковості», проте він не був визначальним. А якщо так ставалося, що щось ішло «не за планом», це визнавалося аномалією та відхиленням від норми.

Тобто в концепції SPOD-світу «...за допомогою вибору стратегії ... досягалась максимально правильна мета з високим рівнем ефективності у визначених умовах»¹. Що стосується розвитку соціуму загалом, то тут головним виступав принцип «поворотного пункту», коли правильний вибір неодмінно призводив до успішних наслідків, якщо його вчасно зробили.

¹ Легомінова С. В. Концептуальні засади стратегічного управління конкурентними перевагами підприємств / С. В. Легомінова // Глобальні та національні проблеми економіки / Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. – 2017. – Вип. 18. – С. 250–255.

Отже, SPOD-світ як поняття виступав як світ «ідей і планів», де відхилення від обраного сценарію було випадковістю, а не розглядалось як базовий принцип. То був світ планування і послідовного конструювання, який характеризувався стійкістю, передбачуваністю, простотою і визначеністю.

Проте в останні два століття концепція SPOD-світу втрачає свою актуальність, адже XXI століття є епохою швидких непередбачуваних змін, де неможливо робити точні прогнози і складати багатовекторні сценарії. Тому SPOD-світ із своїми проблемами і завданнями залишився в минулому, поступившись місцем VUCA-світу як виклику сучасним і майбутнім поколінням.

За умов визначення нової соціальної реальності як відкритого невизначеного складного і незрозумілого проекту перед нами постає питання, яким чином сформувавши відповідь на актуальні виклики суспільства. Якщо взяти сутність концепції «Виклик – Відповідь», описану вченим А. Дж. Тойнбі, можна зрозуміти, що сама сутність виклику несе в собі елементи конструктиву: «Для Тойнбі категорія “Виклик – Відповідь” ознаменовує собою механізм зміни цивілізацій, коли суспільство у стані спокою отримує творчий імпульс – виклик, що призводить до консолідації та цивілізаційної відповіді¹.

Отже, і поняття «VUCA-світ» не можна визначити як тотальний хаос без можливості організації порядку. Відповіддю на виклик змін може стати новий тип особистості, який стане носієм актуальних ціннісних настанов. Дослідник К. Робертс у своїй теорії «VUCA-відповідь»² заявив, що виклики соціальної реальності дають поштовх до нових інтенцій, які визначатимуть майбутню стратегію світового розвитку. Отже, які конструктивні елементи покладені в основу VUCA-світу?

V (Vision – англ. бачення). Відповіддю на непередбачуваність і динамізм може стати чітко поставлена мета, яка буде здатна

¹ Брило Ю. М. Концепція «Виклик – Відповідь» як основа цивілізаційної мобільності / Ю. М. Брило // Вісник Донецького національного університету. Гуманітарні науки. – 2014. – Вип. 1–2.

² Kevin Roberts on the VUCA world [Electronic resource]. – Available at : https://www.youtube.com/watch?v=mMzGuavTL_o.

створити горизонт бачення ситуації та продумати механізм швидкого реагування на непередбачувані зміни. Правильно визначена ціль здатна не лише окреслити коло головних та дотичних проблем, а й консолідувати зусилля стейкхолдерів (зацікавлених сторін) у процесі налагодження взаємозв'язків і зосередження на пріоритетних завданнях.

Отже, *Vision* передбачає: чуткість поставленої мети; віру, яка підкріплена фактами і доказами; узгодженість зусиль; зосередження на ключових завданнях (щодо знаходження взаємозв'язків, трендів і закономірностей впливу чинників).

Для формування правильного бачення ситуації варто зробити акцент не на системному, а на антропологічному підході, а точніше – на загальних і професійних компетенціях фахівця та ціннісних орієнтаціях особистості. Особливої уваги з боку учасників процесу набувають компетенції: бажання вчитися, безперервне самовдосконалення, здатність до навчання, прояв зацікавленості. Також велике значення для розроблення тієї чи іншої стратегії має застосування інтуїтивного мислення, що дає змогу гнучко і швидко реагувати на складні невизначеності певної галузі всіх залучених розробників стратегії. Отже, викликом на ситуацію непередбачуваності може стати чітке окреслення пріоритетних завдань «тут і зараз» із «прокачування» готовності до швидкого реагування.

U (Understanding – англ. розуміння). Єдиним шляхом розв'язання проблеми непередбачуваності (*Uncertainly*) може бути лише правильне розуміння і витлумачення ситуації всіма учасниками процесу. З погляду філософської герменевтики будь-яке розуміння в кінцевому підсумку являє собою саморозуміння і є лише проясненням раніше незрозумілого (коли воно стає знайомим). Відповідно від людства вимагається зрозуміти нову соціальну реальність в її конкретних проявах, зрозуміти суть актуальних проблем, і зробити все можливе для їхнього розв'язання. Проєкт ситуативного розуміння, який стане передумовою чітких і злагоджених дій, зможе стати ефективною відповіддю на виклик непередбачуваності.

Якщо ж шукати відповіді на запитання, як формується розуміння, то дослідники вважають, що тут повинно бути

присутнє постійне оцінювання та моніторинг, а також прагнення налагодити ефективну співпрацю. Головними факторами, які сприятимуть формуванню установки на розуміння, повинні бути:

- емпатія (як здатність до співпереживання);
- коучинг (підвищення професійного рівня та особистісного розвитку);
- комунікація (створення спільнот, експертних асоціацій, креативних товариств і т. д.);
- креативність (розроблення нових ідей та їхнє впровадження).

Також у процесі створення прозорості та очевидної ситуації важливим чинником виступає необхідність подолання відчуття страху. Це можливо шляхом правильного визначення цілей, напряму діяльності та формування установки на довіру, яка допоможе взяти під контроль ситуацію невизначеності та уникнути деструктивних тенденцій. Концепція Understanding являє собою прикладне застосування головних принципів філософської герменевтики, згідно з якими розум завжди «...перебуває в залежності від тих реальних умов, у яких проявляється його діяльність». І для людства є важливим розуміти кожен конкретну ситуацію, і кожен актуальну проблему, і лише тоді стане можливо функціонувати у непрогнозованому VUCA-світі.

C (Clarity – англ. спрощення). Бінарною опозицією складності виступає простота. І віднайти відповідь виклику комплексного VUCA-світу можливо лише завдяки перетворенню складного на просте. Головним методом тут виступає редукція (спрощення), яка відкидає все зайве і зосереджується безпосередньо на найсуттєвішому. І найважливішим моментом є алгоритм знаходження цього найбільш суттєвого, коли з величезної кількості зайвого ми виокремлюємо головне.

Щоб віднайти «ядро» проблеми, потрібно не лише вміти використовувати аналітичне мислення та інтуїцію (як результат поєднання знань і досвіду). Треба також застосовувати міждисциплінарні знання, візуальність мислення, ухвалювати нестандартні множинні рішення, розвивати креативність і

ризиковість. І одним із засобів спростити складне є виявлення взаємозалежностей та вірогідних взаємодій, що дозволяє уникнути хаосу і розібратися у великому обсязі інформації.

Також важливою є здатність критично сприймати події і бути готовим до впровадження змін. Адже спрощення – це розроблення і впровадження інновацій, які зможуть зробити чітким і зрозумілим те, що ще вчора здавалося надмірно складним.

A (Agility – англ. рішучість). В епоху швидких і глобальних змін дуже легко можна «загубитися» і втратити життєво смислові орієнтири. Неоднозначність, що супроводжує всі факти і процеси нової соціальної реальності, змушує нас усе частіше і частіше відмовлятися від чіткого «так» чи «ні» і обирати позицію «свідомого незнання». І перетворити це «свідоме незнання» та «утримання від суджень» на справжній пошук істини може лише рішучість, яка є гідною відповіддю виклику неоднозначності VUCA-світу. Рішучість може бути характеристикою як окремої особистості, так і суспільства в цілому і проявлятися в таких аспектах:

- швидка адаптація до змін сприяє зниженню рівня ситуативної тривожності, а також розвитку гнучкості, сміливості, стресостійкості, толерантності, адекватності;
- ефективне ухвалення рішень призводить до підвищення рівня інноваційності, формування мережевих зв'язків, розвитку продуктивного співробітництва, здійснення активної творчості;
- постійне вдосконалення є передумовою інтелектуалізації, розвитку інструментів навчання і комунікацій, формування конкурентних переваг системи.

В умовах VUCA-світу перебіг процесів здебільшого розвивається в горизонтальному, а не вертикальному напрямку. Ефективне функціонування системи більшою мірою обумовлюється комунікацією і налагодженням співробітництва, ніж суворим контролем і чітко вибудованою ієрархією. Тому рішучість виступає головним чинником, який може з позитивним сенсом конституювати нову соціальну реальність, адже людство не повинно боятися змін.

VUCA-світ є тією новою соціальною реальністю, яку потрібно сприйняти як даність і позбавитися ілюзії, що це «аномалія», «деградація», «нігілізм», «криза». Думки, що все згодом минеться, і світ стане знову планомірним та зрозумілим, не є конструктивними, адже вони сприяють не розв'язанню проблеми, а її відкладанню.

Для людства головним завданням є сприйняття VUCA-світу як виклику, коли суспільство зможе усвідомити невизначеність, незрозумілість складності і неоднозначність глобальних та локальних процесів і реагуватиме відповідним чином.

Ціннісні орієнтації, які базуватимуться на баченні, розумінні, спрощенні та рішучості, зможуть створити новий тип людини – креативного компетентного прикладного фахівця, який водночас буде і всесторонньо розвинутою особистістю із нестандартним способом мислення.

Виходом із криз, які є неодмінними супутниками VUCA-світу, може стати ствердження нової парадигми, де головними принципами стануть бачення, розуміння, спрощення і рішучість. Людство повинно усвідомити головні принципи і проблеми, породжені нової соціальної реальності, та зуміти дати гідну відповідь викликам, що виникають.

Розділ 3.7. ОСВІТА В КОНТЕКСТІ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ГЕНЕРАЦІЯ НОВИХ СТРУКТУР МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ

Сучасний розвиток демократії розширює поле духовно-культурної проблематики, що зумовлює потребу включення філософсько-економічного підходу, заснованого на багатій вітчизняній і європейській гуманістичній спадщині. Проте вкрай важливо враховувати, що сьогодні цінності гуманізму проходять трансформаційні зміни в новому світоглядному вимірі – фінансовому, який породжує низку важливих для культурного

буття, освітньо-педагогічного процесу проблем, котрі вимагають нагального розгляду і розв'язання.

Економіка є визначальною для сучасної людини. Згадаймо, що лише три-чотири десятиріччя тому найбільші конкурси у виші були на природничі факультети. Усі хотіли стати фізиками, математиками, інженерами, хіміками, а вже потім – філологами, економістами, істориками, журналістами. Фах економіста, звичайно, мав свій рейтинг, але не такий високий, як тепер, у нашому суспільстві. Сьогодні кожний ВЗО, навіть суто гуманітарний чи технічний, навчає бодай двох-трьох економічним спеціальностей. Усе це – не данина моді чи примхи МОН. Річ у тому, що, крім основних вимірів суспільного буття – технологічного, інформаційного, екологічного, технократичного тощо, ми є свідками прирощення темпів розвитку фінансового виміру, який став визначальним для сучасної цивілізації¹.

Економічне мислення нині заповонило життя людини. Ринкова економіка, геополітика, фінансовий ресурс – тепер основні смисли сучасного прогресу, які відсувають звичні духовно-культурні цінності на другий план. Фінансовий вимір є закономірним породженням розвитку європейського економізму. Молодше покоління, на якому лежить фактична відповідальність за долю країни, перебуває в невизначеності, оскільки політична боротьба, яка не стихає, усе ще спрямована проти багатства й олігархів, що уособлюють несправедливість. Крім того, у багатьох вишівських і шкільних підручниках, лекційних курсах, журнальних і газетних публікаціях запевняють в «антагоністичних суперечностях», властивих капіталістичному ладу, і звичайно, далеко не оптимістичними наслідками для людини, які з них випливають. Усе це зберігає у свідомості міфологеми старого мислення.

Однак сучасна філософія економіки в освіті виходить із внутрішньої енергетичності тих соціально-економічних утворень, які є носіями прогресивних прагнень людини. З цієї позиції

¹ Ильин В. В. Философия богатства. Человек в мире денег / В. В. Ильин. – Киев : Знання України, 2005. – 496 с.

ринок, на фундаментальних принципах якого побудоване сучасне суспільство, – це не просто товарне обмінно-оцінювальне господарство. А господарство, орієнтоване на прибуток, на приріст грошей. Метою господарювання стає насамперед виробництво матеріальних благ завдяки активності людини, її сутнісних сил. Гроші, а разом з тим і вартість виходять на перший план, саме вони тепер ведуть господарство, а не лише його опосередковують. У силу цього найважливіший смисловий момент – людина – набуває особливої актуальності, оскільки саме вона ухвалює рішення, без яких матеріальні блага не мають значення. Разом з тим сучасна людина діє в особливій економічній аурі, в її «обіймах», на неї орієнтована, від неї залежна. Як би ми не хотіли зменшити роль матеріального чинника, як би не послалися на визначальну роль духовних, культурних, моральних факторів, проте вони можуть спрацювати лише при врахуванні особливостей розмаїтих впливів сучасного економічного буття, яке демонструє численні спокуси¹. Де вже тут до моралі і духовності!

Може скластися враження, що ми повторюємо азбучні істини про первинність економіки щодо духовно-культурної надбудови. Це не зовсім так. Економічна детермінація буття, здійснена вульгаризованим марксизмом, перетвореним в ідеологію, насправді спотворювала сутність самого капіталізму. Виділяючи лише його суперечності, вона одночасно перетворювала людину в пряму залежність від матеріальних чинників. Можна стверджувати: усі негаразди, які існують у процесі розбудови її культурного, освітнього, духовного простору в Україні, виникають саме завдяки стереотипам, що все ще існують у свідомості і визначають ставлення до сутності економічного, яке становить смисл сучасного життя. Іншими словами, розв'язання сучасних проблем щодо навчання і виховання, які стоять перед культурою й освітою України, передбачають відхід від світоглядних стереотипів стосовно взаємозв'язку людини і економіки.

¹ Ильин В. В. Философия богатства. Человек в мире денег / В. В. Ильин. – Киев : Знання України, 2005. – 496 с.

Перш за все, це означає відмову від розуміння прямої залежності людини або від економіки, або від культури, про що так інколи охочі поговорити народні обранці, виправдовуючи свою роль «рятівників нації». Заяви одних, що спочатку потрібно «нагодувати народ», других, що потрібно дати народу свободу і демократію, третіх – зайнятись відродженням культури і духовності, четвертих – рятувати українську мову чи надати статус державної російській мові і т. д., – усе це речі важливі і потрібні, але самі по собі, у своїй окремішності, не працюють хоча б тому, що вони випливають з давнього уявлення про двополярний світ, поділений на «своїх» і «чужих», «бідних» і «багатих», «капіталістичний» і «соціалістичний табори» тощо. Однак така модель світу давно вже втратила право на існування як у політиці, так і особливо в культурній освітній парадигмі, вона не є креативною.

Демократія, свобода, права людини, пріоритет загальнолюдських цінностей, можливість волевиявлення тощо – це все завоювання ринкової економіки, тобто капіталістичного господарства. Іншими словами, вони є результатом економічних революцій, які відбулися в Європі в XVII–XVIII століттях і які ми за традицією називаємо буржуазними. Термін «буржуазний» у пересічній свідомості все ще асоціюється з образом капіталіста з великим черевом, тим самим абстрагуючи від справжнього смислу цих революцій. А він полягає в переході до нової, економічної цивілізації. Про це свідчить і те, що наприкінці XVIII століття виникає нова спеціальність – економіст, актуалізується проблема «економічної людини» – людини-егоїста, яка прагне до максимального прибутку і задоволення все нових і нових потреб. А оскільки ці потреби нескінченні, то капіталістичне господарство продемонструвало свої нескінченні можливості щодо їх задоволення. Щоправда, просвітницький гуманізм не міг визнати егоїзм як позитивну ознаку людини, що й стало умовою породження соціальних утопій, які пропонували колективізм і «усуспільнене людство». Але не як альтернативу особистості й індивідуальності, а як істину в останній інстанції.

Ринок, капіталізм означає еволюцію людини, перетворення її фактично в іншу людину. Утопія комунізму в тому і полягала, що він прагнув законсервувати людину в духовних вимірах її старої просвітницької моделі, тієї форми гуманізму, яка вже не відповідала новому гуманізму, тотожньому запитам «економічної людини-егоїста». Мислення у світоглядних вимірах попередніх епох та їхніх звичних цінностей не відповідало динаміці капіталізму, який сам по собі не може бути ні гуманним, ні антигуманним. Він – породження людських інтелектуальних енергій, і намагання позбутися його штучним шляхом є таким самим збоченням із суспільного прогресу, як і створити соціалізм «із людським обличчям» або «ручну» ринкову економіку.

Розбудова нової держави – України – це не риторичний штамп, яким він інколи постає в міркуваннях тих, хто не завжди достатньо усвідомлює смисл євроатлантичної орієнтації, навколо якої, власне, і проходить лінія політичного водорозділу в нашій країні. У напрямку цього вектора відбувається, крім усього іншого, також і перехід до включення освіти України в Болонський процес, а разом з цим – перехід не лише до спеціаліста, а й до людини нового типу, відповідної вимогам сучасного цивілізаційного прогресу.

Така людина є результатом економічної революції, тобто капіталу, який знімає всі обмеження: не лише фізичні, але й моральні, прагнучи до своєї і тільки своєї вигоди, до ефективності, розширення і новизни, які також розуміються по-своєму – індивідуалістично й егоїстично. Капітал раціоналізує і механізує людину, перетворює її або у вартісний вирішувальний пристрій, або у відірваного від природи трудівника, або в невтомного споживача, або в не менш активного дослідника чи конструктора. Капітал – це ринкова економіка, і за цим уже звичним для всіх словосполученням міститься всеохоплюючий переворот – гігантська капітальна революція, яка радикально змінює все: людину, суспільство, господарство, політику, техніку, культуру, знання, ідеологію, релігію, освіту, моральність, духовність, усе, що завгодно, у тому числі й природу.

Ринкова економіка, яка розвивається в нашій країні, щоправда, не тією мірою, як хотілося б, є іншим життям. Ринкова економіка забезпечує колосальний викид людської енергії – як руйнівної (для всього попереднього в суспільстві), так і творчої (для всього нового в суспільстві і культурі), але також і творчої енергії для самого капіталу.

Така духовно-культурна реальність сучасного буття. Зокрема, фактом стала необхідність переосмислити проблеми професійності, праці, свідомості, цінностей, а разом з ними – владу, право, культуру, ідеологію тощо, які все ще розуміються і здійснюються без урахування світоглядних смислів ринкової економіки й енергій капіталу, помножених на людські бажання і прагнення. Останні мають особливе значення, адже вони стають основою самовизначень як суспільства, так і окремої людини, оскільки в умовах демократичних прав і свобод їх уже ніхто обмежити не зможе.

Культурно-освітня діяльність із втілення світогляду в практику не може обминути такого феномену життя, як гроші. Радянська традиція нехтування грошима як культурним, світоглядним феноменом до цього часу залишається у свідомості певної частини наших «вихователів» і «моралістів».

Магія грошей зачаровує людей, особливо молодь, яка не хоче і не буде жити за тими матеріальними стандартами, які залишилися від минулого. Бідність поки що є реальністю для багатьох і залишиться такою навіть у віддаленій перспективі, якщо країна і далі перебуватиме не у стані конструктивного творення, а у стані перманентної боротьби. Тому, наприклад, партії «середнього класу» зазнали поразки, оскільки в нас немає середнього класу. Через гроші людина терпить муки, заради них вона працює на роботі, яка не відповідає покликанню. Придумуються найбільш вправні мистецькі способи одержати і найбільш вдалі способи їх витратити. Люди майже все роблять для грошей, і гроші майже все роблять для людей. Гроші – це приваблива, мінлива загадка і зваба, у полоні якої перебуває все людство. Про них стільки написано і сказано, що немає потреби спинятися на їхніх подальших оцінках і характеристиці.

Річ в іншому. У вимірах економічної цивілізації гроші займають особливе, далеко не похідне чи другорядне значення, як це намагаються сьогодні ще подати моралісти. Більше того, вони перетворилися в компонент світогляду, який за правом можна називати не лише гуманістичним, демократичним, науковим, технологічним тощо, а й монетарним. Розрахунок, купівля-продаж: де, скільки що коштує, прибуток, вигода, хто і як платить – проникли зі сфери матеріального виробництва у несумісні, як вважалося ще донедавна, сфери життя. У науковій діяльності – інтелектуальна власність, у мистецтві – шоу-бізнес, про спорт як безкорисливе змагання сил і вмінь доводиться лише згадувати, сім'я скріплюється партнерськими взаємовигідними контрактами. З'явилися і процвітають представники релігійного бізнесу, які торгують вірою в Бога набагато результативніше, ніж колись індульгенціями. Гроші стали визначальним показником успіху і самодостатності людини. Не мудрість, не талант, не професійність, а саме вони визначають статус людини. Так, у всякому разі, думає сьогодні більшість, маючи для цього достатньо підстав. Щоправда, вважаючи за краще не оприлюднювати подібні істини. Досить згадати «чорний піар», «брудні» технології, корупцію, «блат» тощо. Виникає переконання, що на початок ХХІ століття утилітаризм переміг різні спроби побудови суспільства на духовних, моральних ідеалах, а у світі сформувалося глобальне економічне співавторство з відповідною йому «монетарною свідомістю». З її позиції витлумачується розвиток цивілізації, культури, сенс історії, призначення людини тощо¹.

Це не просто факти, які свідчать про якусь подальшу проблемність існування людини. Щастя завжди проблемне. Для нас вони повинні стати важливим показником необхідності переходу до нового вектора духовно культурного виховання і здійснення гуманітаризації освіти. Очевидно, сьогодні вже не відповідають потребам і запитам посилення на те, що криза самодостатності впливає з усвідомлення проблеми самого

¹ Ильин В. В. Магия денег: история, философия, жизнь : монография / В. В. Ильин. – Киев : УБД НБУ, 2011. – 590 с.

існування. Тобто тоді, коли для людини сам факт її існування стає проблемою. Звідси переконання: якщо смисл життя не вирішується на рівні духа, то людина обов'язково приречена на деградацію. Остання виступає в формах алкоголізму, наркоманії, споживацької психології.

Нам видається, що в умовах «грошового ладу» боятися монетаризму не лише запізно, але й, м'яко кажучи, є вчорашнім днем. Ми повинні виходити з реальності існування монетарної свідомості. У цьому разі гуманітарна освіта і педагогічний процес повинні будуватися за вимогами економічних запитів сучасної людини. І гроші в цих запитах – не свідчення деградації чи якогось зла, а благо. Гроші сьогодні – не лише заробітна плата, а й реальна можливість досягнення своєї мети, мрій, розв'язання певних проблем тощо. Реальна саме сьогодні, в епоху тотального економізму. І не варто замовчувати ту силу, яку набуває людина за наявності грошей. Сила тепер не просто у знанні, а у знанні, як заробити, здобути гроші, капітал, багатство.

Інша річ, що включення монетарної свідомості в контекст формування загальноцивілізаційних цінностей не позбавляє від абсолютизації і теоретичних збочень. Філософія економіки як домінуюча лінія гуманітаризації навчання виокремлює критерієм оцінки справжнього значення і ролі грошей особистість, яка має свої параметри розуміння буття. Адже не лише з позицій «пересічної свідомості» людина оцінюється за тим, який її рахунок у банку. Разом з тим, не заперечуючи, що кількість грошей є одним із показників здатностей людини до самореалізації, усе ж таки не потрібно нехтувати поряд із цим важливістю гуманістичного, етичного принципів, які ставлять певну межу абсолютизації значення і ролі грошей.

Така абсолютизація ролі грошей приводить до розгляду світу щодо тривіальної ціни і продажності всього. Твердження, що «він може все», означає здебільшого «він може все купити». У свою чергу, твердження «він може все купити» передбачає, що «всі здатні бути купленими». Тобто все має купівельну ціну. А якщо так, то ми ніколи не виберемося з глухого кута корупції. Небезпека полягає не в комерціалізації і монетаризації, а у втраті тієї міри,

яка встановлює межі компетенції грошей і моралі. «Це – можна, це – не можна» – заборона, без якої не існує жодна морально-етична система. Те ж саме ставлення повинно сформуватися і стосовно грошей. Закон, мораль, суспільна думка, справедливість, життя – усе це не може знецінитися, але може набути форму і властивості товару за умови продажності конкретних індивідів. А такими вони можуть стати і бути тоді, коли межа між «можна» і «не можна» розмивається, стає аморфною.

Усе залежить від людини. І що вища її впевненість у собі, у своїх особистих досягненнях, то менше можливостей бути «проданим» чи «купленим». Конкретна людина не взмозі продати закон, гідність, батьківщину, мораль, віру, але може продати себе. Та на рівні особистості такий продаж не відбувається. Особистість – це колосальний капітал, який занадто дорого коштує, щоб можна перетворити його у простий об'єкт купівлі-продажу. Можуть заперечити, що не всі люди є особистостями. Так, але і людина не може торгувати іншою людиною, її почуттями, емоціями. Але вона може торгувати собою, своїми симпатіями, почуттями і своєю вірою, за умови, що все стало товаром, утративши свій первісний, духовний смисл. Людина може продати свою працю, послуги або ж себе (дух і душу), але знову ж таки за умови, що дух і душа виродилися в товар. На рівні втрати духу і душі людина не продає, а продається. Головне тут – втримати людину на межі особистісного виміру, що не так легко, коли постійно існує спокуса грошима. Але чи можна і чи потрібно втримувати від таких спокус, які є перетвореною формою життєдіяльності?

Такою є реальна ситуація з грошима, які породили «монетарну свідомість» і змушують вважати себе тією новою силою, на яку повинно орієнтуватися сучасне життя. Гроші утворили нову, іншу реальність. Вони створили нові пріоритети, які невід'ємні від європейського вибіру, якого так прагне Україна.

Це та конкретна дійсність, перед якою опинилося людство в результаті нескінченних пошуків оптимального засобу подолання суспільних та індивідуальних суперечностей. Гроші виявилися найбільш надійним знаряддям, перевіреним не тільки часом, а й своєю ефективністю і надійністю, що зробило їх найбільш зручним

знаряддям. Ми – свідки перемоги «фінансового ладу». Його впливи й амбіції стати абсолютною мірою людських пристрастей і суспільної практики, що з усією очевидністю свідчать про правомірність існування не лише терміна, а й нової реальності, – економічно-фінансової.

Однак це не означає, що настало «світле майбутнє» людства. Скоріше це свідчення «виснаженості» духовних енергій гуманістично-просвітницького вектора розвитку. Адаже тепер монетарна свідомість ще більше віддаляє людину від її екзистенції, вона підкорює суспільну реальність собі, своєму розумінню, своїм глобальним проектам. Тепер людина демонструє вже не цілісне життя в єдності духа і тіла, а особливе вітально-економічне існування, котре підкоряється прагматичній доцільності.

Зміна векторів духовно-моральних самовизначень контрастно змінили сьогодні життя суспільства. Причина цього – у нових смислах буття людини щодо традиційних цінностей. Сьогодні вектор особистісних пріоритетів із цінності часу (життя) змістився на матеріальний добробут, на гроші, вплив яких став домінуючим. Потрібно пам'ятати, що добробут і гроші люблять розум і терпіння. Недаремно М. Вебер визначав європейську людину як цілераціональну. Досвід показує, наскільки змінилося життя тих людей, які стали на шлях прагматизму і раціональної дії. Але для розуміння цього потрібна нова мораль і нова культура мислення. Що більше змін у всіх сферах, починаючи з побутової, то потрібнішим є інший спосіб мислення, інше ставлення до себе, своєї гідності тощо. Це дозволяє зрозуміти, що сьогоднішні економічні смисли пов'язані з глобалізацією, про яку так багато говорять і пишуть. А глобалізаційні процеси обумовлені все більш зростаючим впливом фінансизму, у його вселенському вимірі.

Уся історія суспільства – це історія глобалізації, яка існувала в різних формах – царств, імперій, цивілізацій, союзів, об'єднань тощо. Сьогодні у зв'язку з пандемією став помітнішим цей процес у світовому масштабі, виокремились головні його суб'єкти, а фінансові важелі виявились найкращим знаряддям для її

подолання. У будь-якому разі тільки фінансові ресурси здатні здійснювати ці процеси швидко, ефективно і якісно. Фінансовий вимір ставить реальні акценти, позбавляє обмеженості й утопізму. Цей висновок і дозволяє зрозуміти сутність сучасної духовності і гуманізму в контексті глобалізації, соціоекономічних і життєвих процесів.

Частина четверта

УТОПІЧНА СВІДОМІСТЬ VERSUS СОЦІАЛЬНА ДІЙСНІСТЬ: ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ ЕЛІТИ

Розділ 4.1. МОДЕРНІЗАЦІЯ ЕЛІТИ: ЗДІЙСНЕННЯ НЕОБХІДНОГО

Давньогрецький філософ *Діоген*, той, який «жив у діжці», дивував сучасників і своєю епатажною поведінкою. Зокрема, він просив милостиню у статуй, щоб привчити себе до відмов, адже люди подають калікам, жебракам, юродивим, убогим і не подають філософам, тому що знають, що каліками і жебраками вони ще можуть стати, а мудрецьями – ніколи! Історія згадується кожного разу, коли спостерігаєш ігнорування елітою людей креативних, мислячих, шукаючих. Мабуть, тому звучне, гарне слово «еліта», за яким повинно стояти благородство, інтелект, вишуканість, коректність, моральна досконалість, мало асоціюється з тим, що бачимо в повсякденному житті. З одного боку, глянець журнальних фото, усмішки на рекламних щитах, зустрічі в урядових палацах і на міжнародних презентаціях, з другого – невиконані обіцянки, холодні квартири, брудні вулиці, перманентне здорожчання життя, і скандал, скандал, скандал, який чомусь уперто називають демократією. Ви можете уявити такий стан у будь-якій країні Євросоюзу, до якого так прагнемо? І де була б така еліта, якби подібне відбувалося в іншій європейській країні? І чи потрібна в такому разі така еліта?

Необхідність еліти. Тут і виникає питання: що таке еліта і якою вона повинна бути? Дійсно, еліта є потребою суспільного розвитку, без неї держава втратить правильні орієнтири і загине. Еліта – як капітан на кораблі в бурхливому морі. Світова історія – це, насамперед, історія зародження, формування і взаємодії національних еліт. Перш за все, звичайно, владних. Тобто тих людей, які є «пасіонаріями» (Л. Гумільов), у яких домінує «воля до влади» (Ф. Ніцше), які обрані «світовим духом» (Г. Гегель), які відчувають своє «вище» покликання. Адже як інакше пояснити, наприклад, упевненість Олександра Македонського в успіхові свого задуму із завоювання світу, коли він із сорокати тисяч армією виступив проти багатомільйонної Азії, здолавши могутнього персидського царя Дарія? Або відчуття своєї місії князем Володимиром, який увійшов у європейську цивілізацію не через війну як варвар, а через прийняття християнства? Або відмову Г. С. Сковороди від усіх пропонованих матеріальних благ і посад заради пошуку істини, яка відкривається через «сродну працю» і «філософію серця»? Саме еліта через своїх пасіонаріїв є «вічним двигуном» розвитку суспільства і нації. Якщо еліта втрачає своє призначення – бути прикладом і вести народ, то суспільство відразу потрапляє в болото деградації – у культурі, моралі, економіці, політиці. Згадаймо паралізованих старечим маразмом і розумовою неміччю радянських «вождів» на трибуні Мавзолею, відразу до яких і стала справжньою причиною застою і потім розпаду СРСР! Хто міг повірити в майбутнє країни, яку презентує така убога еліта?

Еліти завжди були і завжди будуть. Шляхи входження в еліту найрізноманітніші, іноді далекі від моральних уявлень. У них, зазвичай, зайвих людей не буває. Але завжди буде залишатися віра в еліту як кращих, добірних представників народу. Для виконання своєї місії вона повинна відповідати низці критеріїв, викристалізованих у процесі розвитку суспільства. Найголовніша вимога – *еліта повинна усвідомлювати: влада, посада – не привілей, не нагорода, а обов'язок перед народом, готовність до жертвовності.* Цим завжди відрізнялися обрані, про яких ми говоримо як аристократів духу, поборників свободи. Їхня жертвовність в ім'я

вищих цілей – не істеричний сплеск емоцій, а постійна готовність відстояти свою позицію, свою ідею, не поступитися заради вигоди репутацією і честю. Для *Тараса Бульби* в *М. Гоголя* козак (еліта нації того часу) має один привілей – він повинен померти *чесною смертю* – у бою за віру і Вітчизну, і не інакше! Що вища ідея, заради якої приносить себе людина в жертву, то більша *довіра* до неї як представника еліти.

В історії суспільства святі, мученики, революціонери та інші борці жертвували своїм життям і вели аскетичний образ життя заради добра, справедливості, рівності та інші ідеали, у які вони *вірили*. Завдяки чому у свідомості народу вкоренилося переконання, що пристрась до побутової розкоші несумісна з особистісною жертвенністю, отже, і з елітарністю. Тому люди, які прагнуть до влади заради користі, багатства, не сприймаються як еліта суспільства. Це – багатії та олігархи, або, як зазначав *Д. Лондон*, – «ходячі шлунки, набиті начебто високими ідеями». Проте олігархи – це далеко не ті «новобогатки» з анекдотів, і справу свою із приватизації всього, що опинилося під у межах досяжності (заводів, банків, землі, звань, титулів, статусу) вони знають добре. Власне, це знання і зробило їх економічною елітою.

Можна дискутувати, наскільки сьогодні потрібна жертвоність, які її межі і чи буде вона прийнята. Адже ми живемо в умовах фінансової економіки, «грошового ладу», де людина бореться вже *не за виживання, а за комфорт*. Кардинально міняється система цінностей, а з нею – і саме розуміння елітою своєї ролі і призначення у світі. Привілеї, нагороди, пільги вона приймає, а от жертвувати, «не поступатися принципами», працювати не на себе, а на благо інших, як того від неї чекають, не поспішає. Хто з представників нашої провладної еліти за роки незалежності виявив жертвоність, аскетизм, відмовився від пільг, депутатської недоторканності, поділився прибутками, владою чи відмовився від неї в ім'я збереження національних інтересів та розвитку держави? Представники еліти – а говоримо перш за все про владу – вважають чомусь себе особливими, «надлюдьми» (Ф. Ніцше), обранцями долі, яким «все дозволено», які «все знають» і мають право на *все* – владу, багатство, комфорт, свободу вибору і дії,

зневагу до інших, недотримання слова і все те, що в суспільстві породжує впевненість у «несправжності» нашої еліти! А як інакше, якщо «вони» поділяють суспільство, деклароване як демократичне, на «них» – *еліту*, і «простих», «пересічних» українців, котрі, як і при феодализмі, повинні залежати від рішень «згори». Чому так виходить?

Особливості української еліти. Проблема української еліти в тому, що вона сформувалася в ході свідомого руйнування і поділу державного, тобто народного добра. Проведена ваучеризація насправді була правовою легалізацією збагачення тих, хто *знав, як потрібно ділити*. У процесі приватизації (поділу) був втрачений страх моральної відповідальності перед суспільством. Принцип «багатство і майно будь-якою ціною» був вірусом, який вразив життєво важливі духовні структури суспільства в бізнесі та політиці. *Були цілі – стали мішені*. У підсумку в такій «конкурентній» боротьбі виграв не найкращий, а найбільш хитрий, жорстокий, цинічний, безсердечний, байдужий до моральних наслідків своїх дій.

Сьогодні традиційна мораль є пустою фікцією для тих, хто зробив свої капітали, проник у владу і закріпив своє місце в еліті. Поки в 1990-ті роки всі сміялися над тупістю і обмеженістю «нових українців» і «нових росіян», вони впевнено збагачувалися, розвивали свій бізнес, ділили сфери економічного і політичного впливу, влаштовували змагання, як перейти з мільонера в мільярдери тощо. Для нової еліти міркування про необхідність моральної та інтелектуальної складової є свідченням наївності та обмеженості тих, хто прагне до примарної духовності, а не до конкретних грошей і влади.

Проте ігнорування морально-духовного, інтелектуального є однією з головних причин *виродження і заміни еліт*. Ще у XIX столітті італійський соціолог, економіст, математик *В. Парето* довів, що розвиток еліти циклічний і проходить кілька етапів – від зародження до розпаду. На початку шляху еліта активно формує мету і цілі суспільного, національного розвитку (*інтелектуальна еліта*), іде у владу (*вольова еліта*) на служіння народу. Такою є еліта «першого призову», яка виконує головну роботу – прориву в нове,

краще, світле, очікуване. А потім починається поступове заповнення простору навколо цієї, *справжньої еліти* «попутниками», які оточують її жадібним натовпом і починають випрошувати для себе належні місця – «в ім'я» і «для блага». У нас це здебільшого стосується «хлібних» посад, які дають можливість «вирішувати питання» і не потребують особливих професійних чи креативних здібностей. Головне – максимум одержання вигоди, пільг, благ, почесностей, нагород, звань. У результаті влада слабшає, сорокінські «вертикальні ліфти» відчиняються для конформістів, кар'єристів. Механізми, які забезпечують надходження свіжих інтелектуальних сил для суспільства, перестають працювати. Згадаймо, як обвішували себе орденами і званнями радянські лідери, і як це раковою пухлиною виїдало совість, бажання, прагнення і, найголовніше, віру в перспективи людини творчої, інтелектуальної. Власне, що й спричинило протестних рух інтелектуалів, дисидентів, що, зрештою, й призвело до заміни еліти.

Варто враховувати, що влада, або політична еліта, – це не абстрактна категорія. Вона складається з конкретних суб'єктів, тобто людей, які є її носіями, особисті тимчасові інтереси яких можуть стати домінуючими над довгостроковими інтересами не лише суспільства, але навіть і тієї групи, до якої належить та людина. Інтереси ці можуть бути самими різними, і не тільки економічними, а й пов'язаними із психічними особливостями людини. Серед них особливо потрібно виділити «жадобу влади», яка суперечить демократичним засадам.

Суть її в тому, що далеко не всі, хто завдяки вибору долі одержав владу, готовий добровільно віддати її лише тому, що закінчився встановлений термін. І це особливо актуально, коли йдеться про владний Олімп. Вони шукають і знаходять тисячі способів і хитрощів зберегти за собою реальну владу. Усупереч закону, правилам, моралі, принципам. Що й породжує неповагу і недовіру до такої влади, яка називає себе елітою. Чому ж, усупереч заявам про «націю», «патріотизм», «історію», «дух» і «душу» народу існує така еліта?

Еліта чи номенклатура? Як би не склалися обставини, які б не були часи, але еліта – те найкраще, відбірне, рафіноване,

виплекане високою культурою – мислення, моралі і діяльності, повинна залишатися собою. У цьому плані еліту потрібно не плутати з *номенклатурою*. Остання й перебирає на себе ім'я еліти, усіяко витісняючи останню – дійсних творців політики, мистецтва, держави, науки від того, що вони заслуговують. *Для номенклатури потрібні не творці, а виконавці, слуги*. Хоча саме вони продають і зраджують першими, адже для лакея, говорив Б. Спіноза, немає героя.

Еліта – річ дуже дорога, і потрібен час для її підготовки і виховання. Що бідніша країна, то менше шансів формування і зростання еліти. Її заміщають містечкові угруповання, «свої хлопці». Об'єднуючись у клани, вони приходять у владу і визначають себе елітою. У дію вступає принцип «свій – чужий», починає домінувати чітка ієрархія, «крок вправо чи вліво» виключається, і замість моралі, знання, фаховості першість належить *відданості і потребності*. Подібна ситуація далеко не демократична, проте в нас вона набула сили, оскільки дозволяє легалізувати свої капітали, зберігати владу, вплив, досягати скандальної чи примітивної, але *публічності*. Причому остання інколи перевищує всі межі, дозволені специфікою цієї давньої професії.

Саме з цих причин, попри всі намагання *можновладців* ототожнити себе з аристократизмом, блиском, шармом, запозиченим зі старих фільмів і постійних відвідин Європи, у суспільстві існує тверде переконання в невідповідності, неадекватності їхній дійсній еліті. Усе є – влада, посади, бомонд, банки, уряд, парламент, елітне житло, ресторани для VIP-персон, багато іншого, а от віри в наявність у нас справжньої еліти немає. Тому й існує розповсюджене переконання в «непрофесійності влади» і потребі її заміни. Адже продукція лідерів влади і бізнесу (еліти) – не лише рішення і дії заради економічної ефективності чи політичної доцільності. Вони повинні обов'язково мати етичний сенс, бути справедливими, чесними, милосердними, розумно обгрунтованими. Будь-яка вертикаль відповідальної влади і бізнесу будується на вертикалі великих цілей, смислів, цінностей. Без них еліта (влада і бізнес) вироджується в маніпуляторів заради кон'юнктурних і вузько групових інтересів.

Підміна еліти її імітаторами приводить до стагнації: кожна влада, породжена такою елітою, замінюючи іншу, також стає непрофесійною, оскільки нічого не змінюється – залишається містечковість, політична, фінансова, адміністративна корупція, цинізм, що замість політичної діяльності, подальший процес розвитку кумівства, блату, а не підтримка інтелекту, інновацій, творчості. І в цій ситуації вже логічними є пошуки саботажників, зрадників, ворогів, звинувачення у душі радянської системи, сталінської диктатури, компартії: пошуки «п'ятої колони», які начебто заважають владі в розбудові України. Проблема в тому, що орієнтована на матеріальні блага і гроші еліта, попри заяви, *не хоче змін*, оскільки вбачає в них загрозу своїм можливостям, благам і привілеям.

Парадокси і перспективи вітчизняної еліти. Доцільно поставити питання не про те, чи є наші можновладці елітою чи антиелітою, а задатися проблемою: чому наша еліта нас не влаштовує? Що ми взагалі хочемо від неї і які завдання хочемо поставити перед нею? І що в такому контексті хочемо від себе і своєї країни?

Поки немає мети – не може бути й розуміння шляху, а без нього не можна серйозно критикувати курс влади (еліти). Перед тим, як зруйнувати старе і будувати нове, потрібно мати план цього нового. *Невизначеність* цього нового в орієнтаціях головних політичних сил і породжує ті катаклізми, які тривожать і турбують суспільство. Для створення концепції *нового* потрібно розуміння того, що *нас не влаштовує у старому*.

Це й дозволить зрозуміти, чому ж наша еліта не така, яку ми хотіли. Теперішнє становище, коли корисна дія суспільного механізму розсіюється через тотальну орієнтацію нашої еліти *на вигоду*, не можна визнати нормою. Якщо еліта в такому разі – це влада, яка поглинає всю духовну енергію суспільства, розквітаючи за її (наш) рахунок, то це не еліта, а та пухлина, яка вимагає хірургічного втручання. Але чи не призведе подібне втручання до погіршення ситуації? Чи не приймаємо ми зовнішні прояви за головне, упускаючи її внутрішні причини?

А може, причина цього – революції, котрі замість очікуваної гармонії призвели до розбрату? Хоча видатний французький

філософ Ж. Бодрійяр говорив, що такий парадоксальний підсумок будь-якої революції: разом з нею приходить невизначеність, тривога і плутанина. *Свобода* виявилася нездатною принести звільнення. У черговий раз з'ясувалося (на жаль, знову на власному досвіді), що сама по собі свобода нічого не вартує, значущою (або незначущою) її робить людина. Вона може застосувати свободу для продажу себе в ще більш жорстоке рабство або для пригнічення інших. Ось тут і постає з усією гостротою проблема еліти – чи розуміють ті, хто так себе називає, ту міру відповідальності, яка покладена на них, а також зневагу і презирство, якими може наділити їх народ? І тоді вже точно вони не будуть елітою.

Ставши чужою для суспільства, еліта (владна номенклатура) породжує в ньому чітку і грізну напругу. Її поле володіє здатністю породжувати новий елемент, якого поки що немає, але який *починає* конденсуватися. Самою своєю дисгармонічною, деструктивною діяльністю *така еліта* (номенклатура) починає народжувати собі заміну. Розуміння цього виявляє досить неприглядну картину нашої дійсності. Перед нами постає у владі маса «сірих» індивідів, які гордо називаються елітою, які влаштовують пишні приватні вечори за зразком колег із Лондона, Брюсселя чи Вашингтона, які діловито переводять активи в західні банки за зростаючої бідності і безправності більшої частини громадян, які посвячують себе в кавалери аристократичних зібрань. Але насправді демонструють невігластво і профанацію, нагадуючи трагікомедійного персонажа *Мартина Борулю*, який так і не став дворянином. Мабуть, тому зникли з екранів учені, письменники, культурологи, мислителі, яких замінили шоумени – від політики, мистецтва, влади, науки. Але це не означає, що наша еліта перестала бути елітою – вона нею залишається, якими б негативними характеристиками ми її не наділяли. Адже поки що тільки їй (їм) належить право ухвалення рішень.

Незгода і сумнів в імітації елітної діяльності тими, хто здобув сумнівний авторитет далеко не в політичній діяльності, змушує шукати принципово нову модель соціокультурного розвитку. *Потрібний проект*, а його можуть зробити ті, хто

мислить творчо, інноваційно, не орієнтується на патріархальні цінності, не живе химерами минулого, вичитаними у шкільних підручниках з історії, у популярних брошурах примітивних авторів, у бульварних виданнях. У такому разі *даремно чекати чогось незвичайного від звичайних людей, гравців, а не реальних творців дійсності*. Не в тому проблема, що життя схоже на гру. А в тому, що саме *гра без правил*, орієнтована на драматичний для суперників результат, починає визначати атмосферу всього нашого буття, вводячи її у хронічну невизначеність, хаотичність, небезпечний контекст, тотальну форс-мажорність, в яких жити стає неможливо.

Утім, цьому не потрібно дивуватися. Якщо через номенклатуру вірус містечковості проник у надзвичайно складний механізм соціуму і намагається підпорядкувати його під примітивну схему доіндустріальних, а не відносин, які існують в умовах інформаційно-цифрової реальності, то це і є ситуацією, страшнішою за будь-які економічні чи політичні кризи. Вона показує абсолютну невідповідність владної еліти наявній реальності. Це подібно до того, якби «Шарикови» (послідовники героя роману М. Булгакова «Собаче серце») одержали все-таки панування над людьми і почали їх розводити за своїм образом і розумінням. Іншими словами, влада, ставши далекою від сподівань і надій народу, підлаштовує, підкорює, перекроює суспільство під свої потреби і свої конструкти. А для цього потрібні не творчі особистості, а *виконавці* – *Малюти, Скуратови, Азефи, Берії* та їм подібні. А якщо панує виконавець, то інфекція корупції з прихованого свого виду переходить у відкритий, з побічного і випадкового явища перетворюється в основний факт життя.

Адже кожне невідповідне сутності явище (номенклатура – еліті, виконавець – творцю) породжує спотворені форми сприйняття і розуміння дійсності. І ця спотвореність (*потворність*) намагається підкоряти собі здоровий суспільний організм, оскільки може існувати тільки у хворому. Найкраще це можна порівняти з процесом розповсюдження ракових метастазів: втрата тілом правил розвитку організму веде до того, що той

чи інший набір хворих клітин може виражати свою вбивчу життєздатність, не підкоряючись генетичним командам і необмежено розмножуватися. Так смертельна хвороба поглинає і знищує організм.

Наша влада (політична еліта) сама по собі ніщо. Це та піна, яка виникає на хвилях життя. Вона явище щодо сутності (води). Піна – (влада) зникає, сутність – (життя) залишається. Піна не може домінувати над водою, навіть якщо її буде багато. Сутність життя людини – у боротьбі, творчості і діяльності, яких не може замінити нікчемність турбот лише за свою вигоду і зиск. І людина не повинна відмовлятися ні від боротьби, ні від свободи, навіть якщо у процесі цієї боротьби їй потрібно проходити через розчарування і цинізм. Адже чим, як не цинізмом, можна пояснити демонстрацію елітою своїх мільйонів і своїх багатств перед країною, більшість населення якої може жити в основному лише на скромну зарплату? Спроба жити у кредит (як на Заході) обернулася трагедією для більшості тих, хто, повіривши чинній владі, потрапив у пастку фінансових метаморфоз.

Цинізм владної еліти заснований на переконанні, що для свого процвітання потрібно зробити людей більш простими і недалекими. Такі зручніші для управління. Мисляча людина для влади небезпечна, оскільки може побачити, що все навколо якось не по-людськи. Тому соціальна піраміда перевернута: якщо раніше вертикалі влади пропускали на вершину сильних і розумних, то тепер у них немає потреби. Адже інтелект спонукає до розв'язання моральних проблем, ним неможливо маніпулювати, у нього є певні принципи, його важко залякати і зламати. Саме про таку еліту, яка власне і залишається в історії, і мріє суспільство.

І ще одне: в умовах сучасного «суспільства знань» максимальна більшість дорослого і молодого населення України, усупереч труднощам і перешкодам, отримало й отримує освіту, долучається до світової культури і демократичних цінностей. Українська людина позбулась *однаковості*, комплексу «звичайної людини», стала *особистістю*, тому не сприймає снобізму і приниження, коли її називають *пересічною*. Тим більше ті,

хто, по суті, далекий від справжньої елітності. Саме ця нова, сповнена гідності особистість здатна здійснити інтелектуальну модернізацію політичного життя, яка відкриє шлях модернізації України. У цьому й полягає запорака появи тієї нової еліти, яка *потрібна* нашому народові.

Розділ 4.2. ЧОМУ СУСПІЛЬСТВО НЕ ЧУЄ ГОЛОСУ ЕЛІТИ?

В українському постколоніальному дискурсі звернення до національних традицій та національної ідентичності стало загальним інтелектуальним тлом для осмислення феномену еліти та пов'язаних з нею перспектив соціального буття. На цьому ґрунті насамперед висунуто низку слухних пояснень слабкості української еліти.

По-перше, це, безумовно, констатація того, що національна еліта систематично і цілеспрямовано знищувалася протягом століть перебування України у складі російської імперії та радянського союзу, що й призвело до формування феномену, за виразом Х.Ортеги і Гассета, «безхребетної» України – за аналогією з «безхребетною Іспанією», описаною у творі з відповідною назвою.

По-друге, усвідомлення компромісного характеру відновленої в 1990-х роках української держави. Компроміс між націонал-комуністичною і націонал-демократичною елітами призвів до консервації ментальних структур і соціальних інституцій квазінезалежної України. Унаслідок цього утворення національної еліти звелось до трансформації комуністичної номенклатури у посткомуністичну олігархію.

По-третє, концепція «моментократії», яка розглядає акторів пострадянського олігархічного режиму як суб'єктів, позбавлених візії національного майбутнього і стратегії його досягнення, зосереджених на вирішенні проблем поточного моменту (звідси «моментократія»), з яких на першому місці стояли утримання і

зміцнення власної авторитарної влади та кланового збагачення.

По-четверте, засудження популістського розуміння демократії як усевладдя більшості й відповідного нехтування інтелектуальними та політичними позиціями меншості, якою еліта є за визначенням (добірна меншина, за Ортегою).

По-п'яте, загальним місцем соціософської аналітики є аргумент про неспроможність недорозвиненого громадянського суспільства утворити реальну суперпозицію щодо, за висловом Миколи Рябчука, «сенильної» і тому слабкої, але водночас авторитарної держави. Як наслідок – вихолощення механізмів селекції та мобілізації соціального ресурсу національної еліти.

По-шосте, дискурс амбівалентності суспільства і відповідної амбівалентності еліти (причому тяжіння до проросійського полюсу в еліті до 24 лютого 2022 р. невпинно зростало в міру просування вгору по ієрархії владних статусів). Цю амбівалентність протягом усього часу незалежності використовували посткомуністичні еліти для утримання суспільства в негромадянському і «безхребетному» стані.

По-сьоме, відіграла свою роль дезавуація владної верстви українського суспільства як інтелектуально й морально деградованої псевдоеліти, домінування якої парадоксальним чином поєднується з реально функціонуючою демократичною виборчою системою.

По-восьме, усвідомлення втрат від дистанціювання української еліти від західного світу. За радянських часів ізоляція від Заходу мала репресивний характер, причому для українців вона була значно суворішою, ніж для російських чільних фахівців та інтелектуалів. За часів незалежності можливості поступово, але радикально зросли, і головною перешкодою нині можна вважати недостатнє володіння іноземними мовами. Воно робить чималу частину представників української еліти залежними від джерел інформації в оформленні єдиної доступної їм «іноземної» мови – російської, а це тягне за собою неусвідомлене, але й неухильне просування ворожих ментальних схем у наш соціальний простір.

Цей перелік, який можна ще суттєво доповнювати, перетворює проблему національної еліти на гордіїв вузол, який

понад тридцять років є однією з перешкод на шляху подолання постколоніального стану України. Війна, яка триває уже скоро два роки, створює реальні можливості цей вузол, власне, розрубати. Війна не усунула автоматично глибоко імплантовані в соціальний організм спотворені схеми взаємодії суспільства й еліти. Проте вона підняла масштаб цілої панорами українського соціуму таким чином, що виразно проступили не лише «больові точки», але й механізми потенційного соціального впливу на них.

Дискурс конституювання такої еліти, яка відповідає рівневі сучасних історичних викликів, варто почати з уточнення самого розуміння еліти – не просто як соціальної верстви, що посідає керівне становище в політичній, військовій, економічній, культурній, науковій і будь-яких інших галузях професійної діяльності, бо це значною мірою формальна ознака. Вона залишає відкритим питання: які якості слугують підставою до віднесення тих чи тих осіб до розряду провідних, «кращих людей» у суспільстві чи в певних соціальних групах. Стан смертельної загрози для країни зробив неприйнятною практику заміщення певних соціальних статусів, як і функціональних посад, за формальними ознаками, зате висунув на перший план вимоги високої спеціальної кваліфікації представників еліти для виконання певних соціальних функцій. До них належать, по-перше, здатність визначати й утримувати ціннісно-нормативні параметри функціонування суспільства як цілісної системи і, по-друге, професійно організувати процеси реалізації суспільно значущих цілей за умов, коли запит на високу кваліфікацію і професіоналізм у суспільстві до самого недавнього часу був витіснений вірою у прості рішення надскладних проблем.

Повномасштабна війна російської федерації проти України, як цунамі, зміла основи українсько-/російської та відповідно національно-/радянської амбівалентності, через те що соціальний і водночас географічний простір з переважаючими проросійськими орієнтаціями опинився в епіцентрі «визволення» та «денаціоналізації» методом випаленої землі, а це призвело до радикальної переоцінки цінностей. Це майже автоматично розв'язує проблему очищення країни від залишків

та нащадків «натуралізованої» посткомуністичної номенклатури, особливо на територіях, де вона проявила свої реальні позиції в колабораціоністській активності.

На тлі війни, рішучого зміцнення механізмів громадянської самоорганізації, несподіваної для багатьох консолідації соціальних інститутів виникають передумови для формування принципово нового покоління української еліти. Однією з найважливіших передумов має стати перевизначення концептуальних основ самої національної ідентичності: елітою якої нації, якого соціуму вона має бути?

Дуже легко сьогодні сформулювати: елітою незламного народу, який своєю небаченою мужністю повстав на захист цілого демократичного світу і т. п. Це буде правда, але не вся правда. Бо тягар попереднього образу України в очах світу занадто великий, щоб він міг просто розвіятися у полум'ї війни. Не зайве усвідомити, що наш власний образ самих себе, образ, який, власне, і формує запит на національну еліту, містить чимало приємних ілюзій, від яких настав час позбуватися. Цього від нас також зажадала війна, бо для того, щоб світ нас підтримав і допоміг зберегти країну, потрібно було взаємне коригування образу України – з нашого боку, і з боку світової спільноти.

Наскільки важко було світові сприйняти несподіваний для нього образ України, можемо судити по реакції Юргена Габермаса, яка викликала обурення й розчарування, але дещо й прояснила. Так, Габермас вражений впевненістю українців у перемозі, героїчним опором і жертовністю, готовністю «з похмурою рішучістю» захищати Батьківщину від ворога, який здається непереможним¹. Але результатом роздумів Габермаса став заклик до керівництва Німеччини щодо «вдумливого та обережного» курсу у виборі між двома крайнощами: поразкою України та переростанням «обмеженого конфлікту» в Третю світову війну. По суті, філософ, чії ідеї ми вважали взірцем

¹ War and Indignation / Jürgen Habermas on the War in Ukraine / Süddeutsche Zeitung. – April 28, 2022. <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/the-dilemma-of-the-west-juergen-habermas-on-the-war-in-ukraine-e032431/?reduced=true>.

комунікативної етики відповідальності, стосовно України обрав суто інструментально-раціональну позицію, яку критикував усе своє життя.

Позиція Ю. Габермаса могла би не стати для нас таким несподіваним і тяжким розчаруванням, якби ми краще усвідомлювали, як бачив Україну світ до цієї війни. Тут, на нашу думку, якраз і виявляється наша надмірна дистанційованість від європейського дискурсу щодо опозиції Західна – Східна Європа. Як ілюстрацію того, як виглядає ситуація для людини, що подивилася на неї «ізсередини» західного інтелектуального середовища, наведемо публікацію історикині мистецтва Асі Баздир'євої: «Війна Росії з Україною – невід'ємна частина імперського (і, отже, колоніального) погляду на Україну як ресурс – простір для угод, матеріального обміну та відносин видобутку та виснаження. І проблема – чи я б навіть сказала трагедія – полягає в тому, що у грі беруть участь дві колоніальні держави, одна активно вбиває, інша експлуатує до останнього, а потім залишає людей і землю вмирати. Обидва бачать Україну безсуб'єктною, безгласною, скоріше територією. Для Заходу Україна – це не зовсім Європа; це нижчий клас Європи, функції якого обговорюються...»¹.

Еліта довоєнної постколоніальної України мала репрезентувати світові її нове обличчя, але не виконала цього завдання. Вона залишалася в рамках антиколоніального дискурсу, змагаючись на полі бінарної опозиції Україна-Росія, а в пошуках опори апелювала у кращому разі до «духу нашої давнини», а в гіршому до аргументу «какая разница». Позаяк завершилося це протистояння повномасштабним вторгненням і катастрофічними жертвами, значить зусилля були недостатніми, а точніше, хибно спрямованими. Вони були продовженням постколоніальної схеми, в якій Україна поставала водночас і прохачем допомоги, і об'єктом нового прагматичного «освоєння», лише тепер з протилежного боку.

¹ Asia Bazdyrieva. Who Will Harvest the German Spargel? <https://www.e-flux.com/journal/127/465214/no-milk-no-love/>.

Проект повоєнного відродження має починатися проходженням нашої половини біполярної траєкторії до адекватного образу України у світі. Це перевизначення комунікації Україна – Світ має відбуватися не лише в аспекті закріплення глобального образу незламної України, яка повинна посісти гідне місце серед інших народів (бо, як і всі образи, що живуть у масовій свідомості, він недовговічний). Необхідне творення нового нарративу про себе і для себе у вимірах реалій сучасного людства, чесне усвідомлення, зокрема, того, наскільки ми відстаємо від тієї спільноти народів, до якої прагнемо долучитися. Тому ідея деконструкції і переусвідомлення національного міфу має стати нелегким завданням нової еліти, яка сьогодні кристалізується в Україні. Рівно через вісімсот років після бою на Калці у 1223 році, де об'єднане військо половців та руських князів зазнало поразки, Україна знову протистоїть орді, й має шанс нарешті вирватися з архетипу жертви, власної трагічної винятковості та національного страдництва. Має бути витворена достатньо прагматична відповідь на питання ким ми є у ХХІ ст. і яким чином нам дорости до конструктивної позиції народу, що здатний облаштовувати своє життя на сучасних цивілізаційних засадах і комунікувати з іншими народами на основі рівноправних культурних, політичних, економічних принципів.

Наша історична реальність сьогодні – це стан постколоніальності та антиколоніальної війни, який несе в собі потенційну загрозу включення України в сучасну мережу неокolonіальних відносин. І саме на еліті, «центрах прийняття рішень» лежить історична відповідальність за визначення місці України у повоєнному світі.

Проте чому ж голос еліти на таких «півтоннах» лунає в Україні?

Варто почати з того, яку саме еліту ми маємо на увазі. Одразу віддиференціюємо наше бачення від загальноприйнятого в багатьох контекстах розуміння еліти як соціальної верстви, яка посідає керівне становище в політичній, економічній, військовій, культурній, науковій і будь-яких інших галузях професійної діяльності¹.

¹ Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=17796.

Смисл нашого розходження з цим узагалі-то прийнятним і вживаним поняттям полягає в питаннях:

- За якими ознаками ми виділяємо еліту, голос якої «не чує суспільство»?
- Які саме меседжі воно, суспільство, не сприймає?

Якщо говорити про еліту в сенсі керівної верстви – владна еліта, бізнесова, наукова, військова еліта тощо – то, по-перше, ознака, за якою визначається належність до еліти, значною мірою є формальна, і, по-друге, комунікація еліти цього типу із суспільством організаційно забезпечена і достатньо ефективна. Головне ж – за формальною належністю залишається відкритим питання: які якості слугують підставою до віднесення тих чи тих осіб до розряду провідних, «кращих людей» у суспільстві чи в певних соціальних групах?

На нашу думку, єдина достатня підстава лежить у площині спеціальної кваліфікації представників еліти для виконання певних соціальних функцій. У складній системі соціуму існує величезне коло процесів, чинностей і функцій, які своєю природою особливі і яких, відповідно, не можна виконувати без особливого хисту і підготовки. Відтак до еліти, на нашу думку, слід віднести саме спеціально кваліфікованих осіб чи групи осіб, які здатні виконувати ці функції. По-перше, визначати й утримувати ціннісно-нормативні параметри функціонування суспільства як цілісної системи. По-друге, діагностувати й забезпечувати задоволення *реальних потреб* соціуму (увага!) за умов, коли продукування штучних, симульованих потреб стало найважливішим елементом суспільного виробництва. По-третє, професійно організувати соціально-технологічні процеси реалізації суспільно значущих цілей, і знову-таки – увага! – за умов, коли запит на високу кваліфікацію і професіоналізм у суспільстві витіснений вірою у прості рішення надскладних проблем.

Фактично, таке розуміння феномену еліти не є специфічною ознакою винятково нашої доби, хоча ХХІ століття ставить перед провідною верствою суспільства завдання такого рівня складності, як жодна інша епоха. Дев'яносто років тому ідею, що основою

кожного здорового суспільства має бути еліта, добірна меншина, сформулював Хосе Ортега-і-Гасет. І сьогодні, на нашу думку, не втрачає своєї значущості його візія, що людське суспільство є завжди аристократичне самою своєю істотою аж до такої міри, що воно є суспільством згідно зі своїм аристократизмом і перестає ним бути в міру того, як утрачує аристократизм¹. Соціальна функція еліти, за Ортегою, – виробляти і репрезентувати масі ідеали, архетипи, моделі.

До еліти насправді належить людина, що вимагає від себе більше, ніж інші, бере на себе все нові труднощі та обов'язки. Не маса, а «добірна людина» живе у властивій неволі, бо вона добровільно взяла на себе обов'язок служити вищим інтересам. Належність до еліти визначається вимогами, обов'язками, а не правами – це життя, підпорядковане дисципліні, самозреченню в ім'я вищої мети. У такому значенні поняття «еліта» ми й ставимо питання: чому тут і тепер, сьогодні в Україні, яка втягнута в безконечну війну за саме своє існування, «агресивно-слухняна більшість» демонстративно відкидає запропоновані національною елітою моделі цього самого виживання і вкидає країну в ризиковані експерименти, майже сто років тому означені як «бунт мас»?

Чого бракує українській еліті у її намаганнях розбудувати в Україні сучасне європейське громадянське суспільство? Нації Європи, зауважує Ортега-і-Гасет, фундавали шляхтичі – «люди, гідні подиву за їхню відвагу, за їхній хист володарства, за їхнє почуття відповідальності»². Проте, окрім цих «чеснот серця», важливим є і другий бік цього феномену: «шляхтичі завжди мали слабу голову. Вони жили другою половиною душі. Були вони дуже обмеженого розуму, почутливі, імпульсивні, інтуїтивні, словом, ірраціональні»³. Така природа шляхтичів призвела до їх програшу у змаганні з розсудковими, практичними міщанами, з яких зродилася буржуазія в Європі.

¹ Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Х. Ортега-і-Гасет // Вибрані твори. – Київ, 1994. – С. 21.

² Там само. – С. 184.

³ Там само.

Якщо спроектувати таке бачення на соціальні контексти сучасної України, як це не дивно з огляду на величезну історичну віддаль, можна побачити ознаки тієї ж колізії: поляризацію на, з одного боку, шляхетне й жертвне служіння інтересам країни і громади, а з другого – приземлений калькулюючий розум «маси», яка, власне, і не сприймає голос еліти.

Нездатність і небажання почути голос еліти – не випадкова помилка, а наслідок глибинної природи протилежного соціального полюсу, до якого адресований цей голос – «людини-маси» як певного психологічного та соціального типу. Ортега-і-Гасет ставить на перше місце в характеристиці цього соціального типу його примітивізм. Така людина для своєї самооцінки не потребує певної шкали цінностей, вирішальний орієнтир для неї – «така, як усі». Вона не сприймає свою пересічність як ваду – навпаки, вважає свій усереднений, простацький рівень за взірцевий, довершений, і це дозволяє їй відкинути будь-який зовнішній авторитет, поводитися так, ніби, крім неї та подібних до неї, не існує нікого у світі.

Паралельно з Т. Вебленом і за 40 років до «Суспільства споживання» Ж. Бодрієра Ортега-і-Гасет наголошує, що «людина-маса» переконана, що життя легке, багате, позбавлене трагічних обмежень, а завтра воно буде ще багатшим і щасливішим, тому вона «просякнута почуттям влади й тріумфу», почуттям розпещеної дитини, яке в дорослих людях постає як тип «самовдоволеного панича» – людини, яка прийшла у світ, щоб робити те, що їй заманеться. Звідси походить соціальна деформація – засаднича невдячність «людини-маси» стосовно всього, що уможливило їй легке і забезпечене життя. Вигоди цивілізації вона сприймає не як плоди тяжких зусиль і творчих здібностей, а як готову безпосередню реальність, котрої можна домогатися на засадах природного права.

Для українців шок «суспільства споживання» мав свої історичні особливості. Якщо в західному світі воно формувалося протягом порівняно довгого періоду тривалістю понад сторіччя, то для значної частини населення України новітня історія розколота на два протилежні, але хронологічно дуже близькі періоди: по-

перше, час лютого радянського дефіциту і бурхливих дев'яностих із зарплатами у 10 доларів, коли споживання було мінімізоване (хоча це якраз і забули перш за все) – і, по-друге, досить швидкий перехід до блискучих супермаркетів, індустрії задовольень і розваг, шаленого марнотратства новобогатків, які не лише непомірно збагатилися на «дерибані» жирного радянського пирога, а й задали морально-психологічно невідповідному суспільству абсолютно абсурдні, але надзвичайно видовищні стандарти споживання. Дуже специфічна митна політика дозволила, до того ж, «простим» і, по суті, бідним людям долучитися до епізодичного споживання імпортованих благ (автомобілі, гаджети, побутова техніка), який у нормальних країнах досягаються значно більшими зусиллями.

Це підживлює враження, що в нинішньому світі все дозволено, бажання не обмежені, а обов'язків не існує. Людина, що одержує ці блага нерідко «в обхід» законів юридичних та економічних, звикає не зважати на інших, не визнавати жодної інстанції поза собою. Це та риса, що дала Ортезі-і-Гасету підставу стверджувати, що «людина-маса» – це варвар. Варварство – це відкидання норм співжиття, відмова від необхідності вести діалог та досягати порозуміння з іншими людьми. Культура передбачає наявність загально визнаних інстанцій, що встановлюють обов'язкові для всіх норми. Варварство маси полягає в тому, що вона не визнає зверхності жодних інстанцій над собою – вона не знає дисципліни і самообмеження. Тому «людина-маса» всюди втручається, накидаючи всім свій простацький погляд на речі. Культура передбачає доведення рації тих чи тих поглядів, апеляцію до аргументів. «Людина-маса» не лише нераціональна у своїй поведінці, вона принципово «не хоче давати аргументів і не хоче мати рації», новизна її позиції в тому, що вона обстоює своє «право не мати рації, глузд безглуздя»¹. Сучасну йому (і нам!) добу, коли маси перестали коритися меншинам і дістали у своє розпорядження весь репертуар життєвих можливостей,

¹ Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Х. Ортега-і-Гасет // Вибрані твори. – Київ, 1994. – С. 57.

Ортега-і-Гасет називає (слідом за Ратенау) «вертикальною навалою варварів».

Характер тої чи тої нації Ортега визначає виходячи з того, як у ній розвиваються взаємини мас із добірними меншинами. Наприклад, антична Греція характеризувалася надміром взірцевих особистостей, за якими стояла дрібна, мізерна, непокірлива маса. Геніальна як культурна цілісність, Греція була нестабільна як соціальне тіло: вона стала немов індустрією, що розробляла зразки замість того, щоб задовольнитися стандартами. Прикладом протилежного характеру є, за Ортегою, Росія та Іспанія – вони страждають на очевидну й тривку злиденність на видатні особистості. Зрозуміло, що Україна в оптиці іспанського філософа просто відсутня, проте її тьмянний силует ми можемо розрізнити в його узагальненні: «Слов'янська нація – це величезна народна маса, над якою труситься дрібненька голова»¹.

Слабкість національної еліти в Україні має загальновідомі трагічні корені, що не потребує, на наш погляд, окремих історичних і культурологічних екскурсів. Проте якщо лише еліта з її спеціальною кваліфікацією здатна правильно зрозуміти сутність соціальних проблем і витворити алгоритми їх розв'язання, то саме консолідація її духовного та організаційного потенціалу стає її соціальним обов'язком. Щоб бути почутими, треба мати достатній авторитет. Дефіцит авторитету нашої еліти – еліти у високому значенні цього слова – певною мірою її власна провина. Три останні десятиріччя нашого просування до незалежності дають наддостатньо прикладів слабкості еліти в одній ключовій площині – особисті амбіції та корисливість вступають у контраверсію з найпрекраснішими інтенціями служіння спільному благу. Парадоксально, що на це хибують інтелектуали, найкраще обізнані з історією України, свідомі нескінченної низки реальних фактів, коли взаємне поборювання різних угруповань соціальної верхівки раз у раз завершувалося національними катастрофами і їхніми особистими поразками.

¹ Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Х. Ортега-і-Гасет // Вибрані твори. – Київ, 1994. – С. 184.

На жаль, політична картина нинішнього дня і надалі відтворює схеми конкуренції національно-демократичних сил за монополію на найпалкішу любов до України.

Не дивно, що політична активність «слуг нації» без різниці в партійній належності сприймається «масою» як така, що не має прямого зв'язку з розв'язанням важливих соціальних проблем, як боротьба особистих амбіцій, перформенс, шоу. Трапляються, з одного боку, симульована віртуальна картинка, створена різноманітними публічними акторами в гонитві за популярністю (не дешевою, бо спецефекти використовуються високотехнологічні), і, з другого, запит публіки на атракційне видовище. У глибині душі «маса», попри популярний мем про «доброто царя», який чудодійно розв'яже наші проблеми, з реального досвіду знає, що зі своїми проблемами кожен залишається сам на сам: у підприємстві, на захищеному від рекету; у піклуванні про власне здоров'я за умов недореформованої державної медицини; у забезпеченні своїх законних прав на тлі наявної правоохоронної системи.

Тому запит на соціальні інституції атрофований, залишається лише їхня оболонка – ритуали віртуального функціонування ніби державних інститутів. Логічно, що й формуються ці інститути за принципами кастингу – вибору персони, найбільшою мірою відповідної певній ролі в шоу-бізнесі, що в подіях зовсім недалекого минулого життя явило нам з просто-таки знущальницькою достеменністю. Рейтинг політика стає невіддільним від популярності шоумена, він уже не передбачає класичні «мудрість, мужність, шляхетність», які приписували еліті в минулому. Причина цього – не особисті якості тих чи інших персоналій, а тотальне виснаження соціальних інституцій.

Маємо своєрідну поляризацію: з одного боку, соціальні інституції окуповані псевдоелітою, а з другого – витіснена на маргінес соціальних процесів верства, що має достатній потенціал компетентності, знань і моральної відповідальності, проте відсторонена від ухвалення соціально значущих рішень. Її роль обмежена декларуванням істин, які з необхідністю мають бути інтелектуальним надбанням здорового суспільства.

Ця властива еліта стверджує:

Не існує простих рішень для складних проблем. У «суспільстві знань» та інформаційних технологій будь-яка діяльність вимагає високої кваліфікації і професіоналізму; вона не допускає некомпетентності. Найвищою мірою це стосується управління суспільством, особливо коли це суспільство перебуває у стані багатопланової кризи.

Еліта проклямує: Збройні Сили України, НАТО, Євросоюз – немає іншого шляху до миру. Хто між війною і капітуляцією обирає капітуляцію, той отримує і капітуляцію, і війну.

Ще еліта має сказати:

Ми не можемо дозволити собі завищених очікувань на щасливе майбутнє. Ми бідна країна, і після Перемоги не перестанемо бути бідними, ми не можемо собі дозволити споживати більше, ніж виробляємо, нам треба більше працювати й менше відпочивати. За рівнем мінімальної зарплати ще до повномасштабного вторгнення рф Україна посідала одне з останніх місць у Європі (4 723 грн, або 198 дол.)¹, залишаючи позаду лише Молдову (139 дол.) і Білорусь (154,6 дол.)². У квітні 2019 року Україна за Misery Index у рейтингу «The World's Most Miserable Economy» агентства Bloomberg опинилася (уже не вперше!) на шостому від кінця місці серед найбільш нужденних країн світу³. Щоб зберегти соціальну стабільність у такій ситуації, потрібна раціональна, гранично збалансована і дуже ощадлива соціальна політика. Держава має зобов'язання щодо надання понад 150 видів соціальних пільг, гарантій і компенсацій 230 категоріям населення, що становить

¹ Минимальная зарплата в Украине [Электронный ресурс] / Міністерство фінансів України : [офіційний вебпортал]. – Режим доступу : <https://index.minfin.com.ua/labour/salary/min/>.

² Мінімальна зарплата в Україні знову перевищила показники Білорусі та Росії [Електронний ресурс] // РБК Україна : [сайт]. – Режим доступу : <https://www.rbc.ua/ukr/news/minimalnaya-zarplata-ukraine-prevysila-pokazateli-1578141062.html>.

³ The World's Most Miserable Economy [Electronic resource] // Bloomberg. – Available at : <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-04-17/the-world-s-most-miserable-economy-has-seven-figure-inflation>.

близько 44 його відсотки¹. Загальновизнано, що чинні на сьогодні соціальні стандарти: мінімальна заробітна плата – 6 700 гривень на місяць, прожитковий мінімум 2 589 гривень не відповідають умовам належного соціального захисту. Війна додала нові виклики, непосильні для української економіки. На цьому тлі еліта мала б закликати: варто українцям у такий час відмовитися від розкошів та святкувань на зразок обговорюваного усією країною весілля екс-прокурора та екс-працівниці ДБР вартістю, за приблизними розрахунками, в мільйон доларів, яке відбулося у Львові 7–8 жовтня 2023 р.²

Еліта має знайти для України аналог знаменитих слів Вінстона Черчілля: «Victory, however long and hard the road may be, for without victory there is no survival... I have nothing to offer but blood, toil, tears and sweat»³ («Перемога, яким би довгим і тяжким не був шлях, бо без перемоги не виживемо... Я не маю запропонувати нічого, крім крові, праці, сліз та поту»).

Але цього вона сказати прямо не може, бо це «непопулярно» у країні, де таким пишним цвітом буває популізм. Бо слухати це неприємно. Зате можна заховатися за «какая разлица». І до повномасштабного вторгнення виживання значної частини населення країни, точніше животіння в тяжких умовах, було звичним способом життя. Для іншої частини – тіньова економіка, корупція – це наріжні камені виживання за умов інституційної незбалансованості державної політики. Тому нас тяжко витягти із зони жалюгідного, але звичного комфорту. І поки ми зможемо терпіти й пристосовуватися, голосу іншої, вищої реальності чути не будемо. Без тяжких потрясінь ми змінитися не зможемо.

¹ Скільки українців получают социальную помощь: в Минсоцполитики рассказали детали [Електронний ресурс] // 24 канал : [сайт]. – Режим доступа : https://24tv.ua/ru/skolko_ukraincev_poluchajut_socialnuju_pomoshh_v_minsocpolitiki_rasskazali_detali_n1065244.

² <https://www.youtube.com/watch?v=GhQ2XVhTlko>

³ Churchill W. Blood, Toil, Tears and Sweat [Electronic resource] / W. Churchill // First Speech as Prime Minister to House of Commons / The International Churchill Society. – 1940. – May 13. – Available at : <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1940-the-finest-hour/blood-toil-tears-and-sweat-2>.

Кілька років тому була популярною пісня С. Вакарчука «Дайте нам бути такими, якими ми є!» Вона звучала як голос української та проєвропейської ідентичності в постпомаранчевий час, коли режим Януковича одну по одній здавав національно-демократичні позиції. І лише травень 2019 року суворо нагадав, що ідентичність в Україні амбівалентна, що агресивне волаання «дайте нам бути такими, якими ми є!» може рівною і навіть переважною мірою стверджувати ідентичність людини-маси, яку свого часу Д. Донцов назвав «остійством» – продуктом «культури підлеглої верстви», людей, з яких «виходять добрі слуги».

Чому суспільство все ж мусить почути голос еліти?

Тому що витворений різноманітними засобами масової комунікації імітований, віртуальний світ, у якому немає обмежень і всі бажання негайно здійснюються, який може чудесним чином утворитися навколо нас без наших власних зусиль – це, по суті, така сама ілюзія, як і Утопія Томаса Мора або Місто Сонця Томмазо Кампанелли. За час, що відділяє нас від цих творців соціальних утопій, незмірно зросли технічні можливості симуляції та впливу на масову свідомість, її відриву від реальності. Проте, за всієї нестримної експансії симульованих образів, об'єктивна соціальна реальність, яка перебуває поза межами уваги масової свідомості (і при тому кардинально відрізняється від цих образів), нікуди не ділася. Не брати її до уваги – значить опинитися за межею граничних умов виживання суспільства. І що радикальнішим є відсторонення образу дійсності від самої дійсності, то більш болючою і дороговартісною буде неминуча «зустріч» із цією об'єктивною соціальною реальністю. Адже соціально значущі рішення, сформовані й реалізовані на основі хибного образу реальності, призводять до масштабних проблем, а часом і соціальних катастроф, таких як фінансово-економічні кризи, воєнні конфлікти, техногенні та соціогенні надзвичайні ситуації. Тому наявність еліти і соціальних інституцій, які за будь-яких обставин зберігають тверезе і достатньо об'єктивне розуміння наявної ситуації і забезпечують стабільність та динаміку соціуму через ухвалення виважених соціально значущих рішень, є необхідним компонентом життєздатного соціуму.

Наскільки ефективним може бути вплив «пасіонарної меншості» (Л. Гумільов) на сучасний стан українського суспільства? Сучасні можливості соціологічних досліджень, а ще переконливіше – електоральні дані дозволяють хоча би приблизно кількісно оцінити співвідношення між «елітою» і «масою». І це співвідношення дає принаймні деякі підстави для оптимізму своєю наближеністю до відомого співвідношення Парето, згідно з яким 20 % затрат дають 80 % загального ефекту. Тому голос еліти, якого «не чує суспільство», має звучати попри усі перешкоди. Бо більшість вдалих справ, згідно зі співвідношенням Парето, обумовлені незначним за обсягами комплексом конструктивних чинників, навіть тоді як більша частина наших зусиль не призводить до бажаного результату. Щоправда, варто також пам'ятати, що й більшість невдач спричиняються начебто незначною дією деструктивних чинників.

Розділ 4.3. ТРАДИЦІЯ ЧИ НОВИЙ МОДЕРН: ВІДРОДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕЛІТ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Трагічність загальносвітового поточного моменту полягає в тому, що, на відміну від попередніх «переломних моментів історії», за яких у кризові ситуації на її арену завжди виходили видатні інтелектуали і практики, – справжні національні лідери, у поточний історичний момент на тлі всеохоплюючої кризи, що загрожує перерости у глобальну катастрофу, спостерігається безпрецедентна моральна і професійна деградація практично всіх типів еліт. Тобто повним ходом іде досліджувана одним із найбільш видатних соціологів історії П. Сорокіним негативна селекція еліт, обумовлена клептократизмом та аморалізмом панівних у сучасному суспільстві мотивацій. Про нікчемність нинішніх можновладців та імітаторів від філософії, економіки,

мистецтва і науки, на моє переконання, якраз і свідчить їх повна нездатність адекватно відповісти на «виклики» (А. Тойнбі) сучасності все більш очевидна корумпованість і продажність.

Водночас за останні роки на тлі наростання взаємопов'язаних соціального та природного глобальних катаклізмів, зумовлених занепадом класичного капіталізму як соціальної формації, який уже визнається в останніх доповідях знаменитого Римського клубу та у виступах провідних політиків та економістів на Давоському форумі, активізувались різноманітні футурологічні концепти, в яких пропонуються, за словами їхніх adeptів, докорінно відмінні від вже наявних дієві засоби порятунку людства.

Це розмаїття наявних антикризових заходів у цілому укладається у прокрустово ложе двох стратегічних підходів. Ідеться про взаємно антагоністичні проекти світового переустрою – фундаменталістсько-консервативний і неопостмодерністський. Перший із них, що отримав офіційну назву «повернення до консерватизму», цілковито орієнтований у минуле і передбачає не просто відновлення традиції, а повернення на вічні часи до архаїчного суцільно ритуалізованого і доктринізованого способу життя в межах цілком гетерогенної у своїй релігійній ідентичності спільноти.

Що ж до радикально постмодерністської альтернативи, здається, цілковито націленої не в минуле, а в майбутнє, то вона, навпаки, як рецепт лікування смертельно хворого капіталізму в його нинішній іпостасі, пропонує, по суті, ще більш радикальну, навіть у порівнянні з неоліберальним проектом, утопію мережевого і віртуального майбутнього людства, нерозривно пов'язану з відмовою від будь-яких традиціоналістських форм соціального буття як історично віджилих і навіть шкідливих¹.

Нове як добре забуте старе. Але, на жаль, навіть за поверхового ознайомлення зі змістом вищезгаданих рецептів світового порятунку, які претендують на статус так званої постісторії, стає очевидним, що вони аж ніяк не підходять на цю роль.

¹ Шморгун О. Всесвітньо-історичні тренди: порятунок чи катастрофа? / О. Шморгун // Проблеми всесвітньої історії. – 2018. – № 1 (5). – С. 17–36.

Тобто ані ідеологи ісламського (а останній час і російського), по суті, неототалітарного фундаменталізму, ані західні борці зі «світовим тероризмом» заради утвердження глобального не просто космополітизму, а свого роду віртуалізму, насправді не пропонують реального виходу з нинішнього історичного тупику.

Причому найважливіше в контексті нашого дослідження те, що обидві буцімто альтернативні кризовій стратегії останніх десятиліть мають *одну важливу спільну рису, а саме принципово антиелітарне спрямування*. Якщо говорити про фундаменталістське бачення як в ісламському, так і в агресивно православному його варіантах, то воно аж ніяк не орієнтоване на підвищення загального рівня інтелектуалізму та освіченості сучасної людини. Також подібна світоглядна стратегія нерозривно пов'язана з украй негативним ставленням до незалежності думки, типу мислення, що спирається на засади європейського Раціоналізму і Просвітництва, які виникли на тлі непримиренної опозиції до середньовічного релігійного світогляду. Адже ця західна модерна філософська традиція проголошує свободу совісті та формує наукову, в цілому позарелігійну, картини світу¹.

Причому, важливо зазначити, що в цьому разі йдеться не про питання особистого світоглядного вибору на користь релігії чи атеїзму, а про *розуміння принципових системних обмежень, що виникають у разі порушення базового принципу європейської демократії – обов'язковості відокремлення церкви від держави, на що сьогодні у Європі і США вже відверто зазіхає ісламський неофундаменталізм реакційно-екстремістського штибу*. Ідеться про те, що будь-яка релігійна віра, перетворюючись з інтимної справи власного духовного вибору на форму політичної ідеології, відразу набуває агресивного догматизму та антиреформаторського характеру. Адже «надаючи творенню та руйнуванню протилежне ціннісне значення, етичний монізм християнства залишив обабіч певну єдність цих протилежностей. У творчості як такій уже закладений момент руйнування. Створити щось одне можливо

¹ Шморгун А. Проблема ідентичності в системно-цивілізаційному вимірюванні / А. Шморгун // Ідентичності і цінності в епоху глобалізації. – Київ : Наукова думка, 2013. – С. 62–169.

лише із чогось іншого, тобто це інше повинно знищуватись у попередньому варіанті. Будь-яке творіння виправдане лише тоді, коли сотворене виявляється більш довершеним і досконалим, аніж зруйноване. Творчість є піднесення і вдосконалення реальності. ...Але християнська етика вважає абсолютну довершеність не потенцією, а таким, що актуально існує в бозі. Вона незаконно наділяє ідеал статусом реальності, а тому в діяльності людини переносить акцент *із творчості на консервацію*».

Що ж стосується еліт політичних та економічних, орієнтованих на самореалізацію вже не в теорії, а в царині суспільної практики, то притаманна їхнім представникам незалежність мислення і поведінки, небажання рахуватися з будь-якими релігійними авторитетами, принаймні в питаннях державотворення, націленість на радикальні реформи, наслідком яких має бути створення потужної науково-технічної бази держави, культивування самовідданого патріотизму, ідеалом якого є служіння Батьківщині, а не богу, а значить, і неминуче негативне ставлення до моделі теократичної держави, також цілковито ідейно ворожі неофундаменталізму. Сказане влучно підтверджується прикладом становлення Туреччини як самостійної держави і модерної політичної нації західного взірця¹.

І навпаки, як на мене, класичним показником вторинності та залежності політики від релігії, що не може не блокувати процес становлення національних еліт усіх типів, є сучасна Конституція Ісламської республіки Іран і відповідна їй форма політичного правління. Адже згідно з Основним Законом цієї країни «законотворчість... лежить у межах Корану і Сунни. Тому необхідний серйозний та прискіпливий контроль з боку справедливих і відданих ісламських богословів»².

¹ Шморгун А. Проблема ідентичності в системно-цивілізаційному зміні / А. Шморгун // Ідентичності і цінності в епоху глобалізації. – Київ : Наукова думка, 2013. – С. 62–169.

² Орда К. С. Політична система ісламської республіки Іран: конституційний вимір. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/64fcc01-308e-4a97-892d-dccc8dad6a32/content>.

Такий контроль є необхідним і обов'язковим тому, що, згідно з цією ж Конституцією, «Ісламська республіка – це система правління, заснована на вірі: 1. Єдиного бога (Лаиллахиїлла-ллах), в те, що він встановлює закони шаріату і що кожна людина повинна коритися Його волі; 2. Божественні одкровення їх основоположну роль у тлумаченні законів; 3. Страшний суд і його конструктивну роль у людському вдосконаленні на шляху до Бога»¹.

Далі, згідно із статтею 4 цієї Конституції, «усі громадянські, кримінальні, фінансові, економічні, адміністративні, культурні, воєнні, політичні та інші закони та постанови повинні бути засновані на ісламських нормах». Причому щодо аналізованої проблеми далі прописане важливе уточнення: «Ця стаття пріоритетна щодо інших статей Конституції, а також законів і постанов, причому висновок щодо відповідності законів ісламським нормам виносять факіхи (ісламські правзнавці) Ради з охорони Конституції та ісламських норм».

Нарешті згідно із статтею 60 фактично підриває саму ідею легітимного політичного лідерства, ставлячи над головою керівника виконавчої влади представника вищої релігійної інстанції: «...виконавча влада здійснюється Президентом та міністрами в усіх випадках, окрім тих, які цією Конституцією безпосередньо належать до компетенції Лідера країни». Лідер у цьому навіть не монарх, а Великий Аятола – очільника шийтського муджтахіду. Показово, що в арабській мові «аятола» (آية الله) – «знамення Аллаха», а термін «іслам» також означає підкорятися, коритись, відсутність супротиву щодо будь-чого.

Дивовижно, що ці положення задекларовані у XXI столітті, хоча навіть в архаїчні епохи, за повного домінування релігійної свідомості, справжні інтелектуальні та державницькі еліти завжди послуговувались у своєму світогляді та діях як мінімум еретичними поглядами, запозиченими з більш прогресивних культур, які не просто суперечили існуючому релігійному

¹ Орда К. С. Політична система ісламської республіки Іран: конституційний вимір. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/64fcc01-308e-4a97-892d-dccc8dad6a32/content>.

канонів, а давали максимальний для даної історичної епохи простір для творчого мислення та креативної дії (подібну модернізацію на історично більш прогресивних щаблях історії пройшли всі світові релігії).

Постмодерністська псевдоальтернатива. Утім, важливо підкреслити, що у своєму антиінтелектуалізмі, а значить і антиелітаризмі, доведений до останньої межі постмодерністський дискурс, з усією його буцімто авангардистською спрямованістю, лише позірно протилежний дискурсу реакційного фундаменталістському. Адже в методологічному плані постмодерністська філософія з її визначальними поняттями «смерть автора», «деконструкція», «потoki Бажання», «імперсональні швидкості», «неоконцептуалізовані інтенсивності» тощо, орієнтують на те, щоб неповторна особистість, спрямована на нестандартність та пошуковість у всіх сферах суспільного життя, зайняла максимально пристосовницьку позицію, не просто плила за течією, а, так би мовити, розчинилась у хаотичному потоці буття. За такої ситуації місце видатних художніх і наукових творів мають посідати їхні ерзацаналогі: мовні структури, фактично безвідносні до об'єктивних смислів, а сам процес творчості при цьому трактується як свого роду «гра в бісер» (Г. Гессе) або мережеві ігри за приватними інтересами в так званій нетократії.

Що ж до суперавангардистського мистецтва, яке, подібно до бунту молоді 1960-х, начебто має епатажну антибуржуазну спрямованість, то насправді воно також є суцільно деконструктивним сприйняттям реальності. Адже за цими псевдоноваторськими канонами стирається різниця між прекрасним і жахливим, потворним, а піднесене підмінється дивовижним, навіть незутарним. При цьому трагічне трактується як щось надумане. А центральне місце цієї антиестетики посідає так званий іронізм, що не має нічого спільного зі справді комічним, а спрямований на створення мозаїчного, по-суті, антихудожнього образу реальності та тотального нігілізму, що неминуче веде до розмивання в постмодерні критеріїв геніальності та досконалості художнього твору, внаслідок чого, урешті-решт,

відбувається повна втрата взаємозв'язку між красою і мораллю¹.

Тому цілком закономірно, що *постутопічна форма постмодернізму також має принципово антиелітарну спрямованість*, за якою легко проглядає якийсь особливий постгуманізм, який, на відміну від лібертаріанства з його девізом «кожний за себе», доповнюється вже не просто нещадно розкритикованою Е. Фроммом «втечею від свободи» сучасної людини-споживача, а *втечею від власної самоті, що буцімто дає абсолютну свободу незалежності від будь-чого*. Про це переконливо свідчить якраз те, що «у постмодерновому суспільстві досить типовою і розповсюдженою є фігура «яппі», що позначає молодого професіонала, котрий мешкає в місті. Це представник середніх верств населення, що насолоджується всіма благами цивілізації, без «інтелігентських комплексів». Ще більш поширена фігура «зомбі» – запрограмована істота без особистих якостей, не здатна до самостійного мислення. Така людина живе одним днем, головний стимул для неї – професійний і фінансовий успіх будь-якою ціною та якомога швидше. Таку еволюцію можна прослідкувати таким чином: у XVI столітті М. Лютер заявляв: «На тому стою і не можу інакше», через три століття С. К'еркегор відповів: «На тому я стою: на голові чи на ногах – не знаю». А кредо сучасного постмодерніста може звучати приблизно так: «Стою на тому, але можу де завгодно і як завгодно»².

Причому антиінтелектуалізм та аморалізм, що декларується постмодерністською парадигмою у її доведеній до останніх меж іпостасі, по суті, екстремістської спрямованості, у цих її останніх версіях також *органічно доповнюється політичним утопізмом і культом антилідерства*. Зокрема, в останні роки до вже наявних численних визначень соціуму з приставкою «пост» додається нове поняття «постполітика», як форма правління, яка доповнює і поглиблює неоліберальний варіант влади. Згідно з таким

¹ Принцип іронії в постмодернізмі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://referat-ok.com.ua/etika-estetika/princip-ironiji-v-postmodernizmi>.

² Подольська Є. Ситуація постмодернізму у філософії [Електронний ресурс] / Є. Подольська. – Режим доступу : https://pidruchniki.com/17760613/filosofiya/situatsiya_postmodernizmu_filosofiyi.

підходом ефективність влади визначається ступенем її здатності функціонувати на засадах свого роду гранично алгоритмізованої, майже інстинктивної анонімності.

Так, з метою «плюралізації влади» та уникання одноосібної тиранії, до якої буцімто неминуче скочується будь-який варіант президенталізму, завжди орієнтований саме на одноосібне лідерство, постнеоліберальна «політологія» як альтернатива такому персоналізму глави держави в ухваленні рішень і відповідальності, пропонує вже не просто так званий чистий парламентаризм: парламентську республіку, в якій президентський пост у кращому разі був би суто номінальним, а виконавчу владу здійснювали абсолютно несамостійні у своїх діях функціонери-менеджери, тимчасово найняті виконавці волі електорату. У доведеній до маразму моделі «електронної демократії» функція контролю за владою має бути реалізована суперкомп'ютерними алгоритмами (на зразок тих, що відслідковують коливання біржових цін), шляхом миттєвого статистичного підрахунку усереднених побажань фактичних «користувачів» повністю розпорошеною владою. При цьому відбувається остаточне позбавлення від надто самостійних політичних еліт і зведення стратегії в царині політики навіть не до тактики, а, так би мовити, до повної ситуативності – плуну за течією подій¹.

Культ парламентської колегіальності, а насправді анонімності та безвідповідальності, органічно притаманний неоліберальному тоталітарному проєкту на тлі фрагментаризації і навіть атомізації деконсолідованих спільнот², призводить до того, що в так званому постполітичному житті вже не знаходиться місця

¹ Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27357/15-Horbatenko.pdf?sequence=1>

² Шморгун О. Співвідношення легальності та легітимності в сучасних трансформаційних процесах / О. Шморгун // Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во «Фенікс», 2015. – С. 52–63.

навіть для політичних партій як виразників групових політичних інтересів. Замість цього в режимі «електронної демократії» має відбуватися постійний контроль і навіть управління електоратом країною в автоматичному режимі вже не щоденного, як мріяв Е. Ренан, а щогодинного «плебісциту», яке відбувається завдяки неперервному онлайн-голосуванню. При цьому адепти подібного підходу підкреслюють перспективність уже наявного досвіду створення нових так званих онлайн партій на зразок канадської «Партії звітності, компетентності та прозорості», партії-мережі або навіть «партій», які складаються всього з декількох або навіть одного члена¹. Хоча насправді, повторюю, компетентність політичних онлайн-учасників квазіполітичного процесу недостатня, щоб оцінити складні управлінські рішення.

Отже, подібний підхід дискредитує ідею політичної партії як організації, спрямованої на *активну персональну участь у відстоюванні політичних інтересів консолідованою частиною електорату, що має свої особливі, насамперед економічні, інтереси та вподобання* (*partie* – з французької – «частина»).

Це неминуче пов'язано з «...падінням авторитету влади, поваги до неї. Місце універсального суб'єкта, здатного до пошуку об'єктивної істини, посідають колективні суб'єкти, групи одностудців, що становлять певні центри влади і спрямовані на протидію надмірним зазіханням інших подібних центрів влади. М. Кастельс таке розпорошення пов'язує з виникненням «влади ідентичностей», що становлять основу (тканину) постмодерного суспільства»². А в кінцевому підсумку має місце повна дискредитація політичної нації або нації-держави і повна відмова від державних кордонів як таких.

Споріднені антиподи. Водночас важливо зазначити, що в цьому разі йдеться лише про позірні несумісні моделі глобальних

¹ Кулик В. Майбутнє політичних партій в епоху постполітики [Електронний ресурс] / В. Кулик. – Режим доступу : <https://hvylyu.net/analytics/politics/majbutnie-politichnih-partij-v-epohu-postpolitiki.html>.

² Постол А. А. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність [Електронний ресурс] / А. А. Постол. – Режим доступу : http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_42_8.pdf.

антикризових дій. Так, на перший погляд, постмодернізм «постутопічного» штибу начебто і радикально відкидає будь-яку релігійну ригористичність і претензії богословів і теократичних політиків, як «посланців Бога на землі», на знання «істини в останній інстанції», на підставі заперечення навіть відносної істини як такої (релігійне світосприйняття, навпаки, засноване на принципі Абсолюту – Всевишній одночасно і Всеблагий, він Істина, і Краса, і Вища Справедливість), та сповідує тотальну еклектичність, відсутність будь-якої сталості світоглядну, ідеологічну всеїдність у повному сенсі, засновані на світоглядній безпринципності та граничному ціннісному релятивізмі у способі мислення і буття.

У дійсності ж, постмодерний культ тотальної умовності та неоднозначності також є нічим іншим, як своєрідною адогматичністю навиворіт, яка легко обертається все тим же ритуалізмом, стандартизацією суто пристосовницької поведінки, спрямованої на те, щоб максимально точно слідувати всім зізнам поточних подій, встигати підлаштуватись під будь-які зміни, буквально розчинитись в онтологічному потоці буття, добровільно відмовившись від будь-якої особистості, зведенням здавалося б безмежної свободи до покори.

І в цьому плані постмодерністська орієнтація на максимальну ситуативність і антипрогнозність, заклики до граничної вписаності вже максимально безособового індивіда в невинну мінливість суспільного життя на практиці породжує його нездатність, а головне – небажання, ставати в опозицію до тиранічних проявів влади і цілком стівзвучна з біблійним «всяка влада від бога». Тому і не має нічого дивного в тому, що начебто протилежні підходи – втеча від безпросвітнього кризового сучасного в монолітне і непорушне минуле або безмежно мінливе, неконтрольоване майбутнє, насправді ріднить те, що в обох цих варіантах заперечується «роль особистості в історії».

Щодо проблеми лідерства, то оскільки світогляд постмодерної людини не має визначених міцних засад, у ньому повністю розмиті світоглядні береги, а значить, і відсутнє стійке внутрішнє ядро особистих переконань, у демонстративному авангардизмі

світовідчуття трансгуманіст завжди вчувається фаталізм, адже ця «постлюдина» вже не сприймає себе як хазяїна своєї долі, вона вірить у гру випадковості, у раптове, несподіване везіння. Мета, а тим більше велика ціль, перестають бути важливою цінністю; в наші дні спостерігається «гіпертрофія засобів та атрофія цілей» (П. Рікьор).

І це, знов таки, не може не ріднити постмодернізм із неофундаменталізмом. Дослідники зазначають, що для найновітніших варіантів постмодернізму характерні граничний песимізм і розчарування «втомленої епохи», «ентропійної культури». Тому зовсім не дивно, що у свого роду «ультрапостмодернізмі» виникло поняття «новий трайбалізм», тобто заклик втечі до міфологічного минулого, а деякі адепти цього «вчення» навіть прямо проголошують, що статус релігії має бути вищий від науки.

Переконливим доказом цього світоглядного збочення є останній скандальний роман-утопія (дія відбувається 2022 року) кумира сучасного постмодерного декадансу М. Уільбека з недвозначною назвою «Покора» (!!!). Головний герой, представник наднової «еліти» – французький інтелектуал (професор літератури), після повної втрати сенсу життя знову «знаходить себе» прийнявши іслам, зокрема ставши багатоженцем, активно підтримуючи партію «Мусульманське братерство», *лідер якої стає Президентом П'ятої французької республіки і прагне створити мусульманську імперію на чолі з ісламізованою Францією (!).*

І це особливо трагічно, оскільки призводить до того, що, наприклад, навіть найостанніший прогноз Римського клубу, який претендує на статус «мозкового центру людства» разом із черговим проголошенням необхідності вже негайної заміни капіталізму на альтернативний суспільний лад у всесвітньому масштабі, світоглядною альтернативою міфам про безкризовість сучасного капіталізму, пропонується чергова ерзац-теорія. Задля забезпечення динамічності розвитку людства співголова Римського клубу А. Війкман пропонує чергову екуменічну маячню – програму «Білий КОН» та «ЕДЕМ», розроблені ще тридцять років тому М. Сиддиком на засадах поєднання

релігійних ізотеричних і ведичних духовних принципів з науковою формою розуміння світоустрою. Вищезгаданий автор навіть пропонує назву радикально нової комплексної «дисципліни» не просто пізнання, а осягнення світових проблем – Нау-РА-Лигия» (чи просто, науралигия). Фактично в цьому разі йдеться про намагання створити чергову так звану неорелігію, що поєднувала б так звані нетрадиційні та сайетологічні релігійні культури, які за своєю примітивністю і догматизмом не поступаються найпримітивнішим міфам.

Отже, за своїми системними типологічними параметрами і неофундаменталізм, і нео(пост)модернізм типологічно цілком зіставні з класичними тоталітарними ідеологіями. Адже аналогічно всім трьом класичним тоталітарним концептам, які зазіхають на свою здатність до створення не просто радикально нового суспільного ладу, а й «нової людини» («білокурої bestii» в нацизмі, «будівника комунізму» у радянському союзі, «гомо економікус» у неолібералізмі). Тобто в цьому разі маємо чергову претензію на зміну багатомірної людської природи на спрощений варіант «одномірної людини» (Г. Маркузе), безпосереднім наслідком чого фактично і стала поява самого терміна «тоталітаризм».

У повній відповідності такій деформації homo sapiens ісламський фундаменталізм проголошує сутність людини як homo religiosus. Це означає, що в неофундаменталізмі релігійні лідери в душі найбільш архаїчних міфів також знову починають нагадувати так званих культурних героїв, здатних володарювати мало не всім світом і, подібно до того ж в. путіна, починають сприйматися люмпенізованими «масами» вже не просто як «помазанники божі», а безпосередньо святі, які мають право розпочати на свій розсуд справжній Армагедон, або Страшний Суд (як тут не згадати путінські заяви про право Росії розпочати світову ядерну війну проти ворожого сатанинського Заходу і крилатий вислів «вони всі здохнуть, а ми потрапимо до раю»).

Що ж до неопостмодернізму, то він вустами пророка нової «постери» К. Курцвейла фактично проголошує культ людини-біоробота, позбавленого обмежень, зумовлених

психофізіологічною організацією людини, що наближає її до біологічних організмів, накладаючи великі обмеження на здатність індивіда існувати в цілковито штучному світі, який ізолює її від первісної природи. Згідно з мареннями ще одного «гуру» сучасного західного світу І. Маска люди 2025 року вже будуть на Марсі (а 2060-го на цій планеті вже буде жити мільйон людей). А головне – 2027 року в мозок почнуть активно вживлювати імплантати, а 2040-го штучний інтелект, лідером якого сьогодні він вважає саме Китай, остаточно буде переважати інтелект людини (при цьому відбувається абсолютно неправомірне ототожнення рівня інтелекту і геніальності).

І тут уже йдеться не просто про намагання утвердити релігійну природу людини. Відверте ототожнення прогнозів майбутнього людства постфутуристів постмодерністського взірця з Раєм на землі (на зразок забезпечення за рахунок імплантатів практично вічного життя людини) вже свідчить про наближення марень адептів цього «вчення» до проповіді особливої тоталітарної секти. Адже йдеться не просто про всеохоплювану релігійність, а про буквально перетворення людини на Людинобога не в Ренесансному, символічному, а буквальному сенсі. Не випадково відомий ізраїльський історик Ю. Харарі в останній своїй книзі з назвою, яка говорить сама за себе, – «Номо Deus. Людина божественна. За лаштунками майбутнього», – пише, що у найближчому майбутньому перед новими елітами, які повністю розв'яжуть усі глобальні проблеми і нарешті таки побудують тепер уже постмодерністський комунізм, буде лише одне завдання: повністю зайняти решту людства комп'ютерними іграми. Тому не дивно, що проголошені досягнення «інформаційної ери» (М. Кастельс) за більш прискіпливого погляду виявляються глобальним неоутопічним «електронним концтабором» у стилі нинішньої китайської «Системи соціального кредиту (довіри)», за якої штучний інтелект має відіграти роль оруелівського Великого Брата.

Таким чином, усі спроби переформатувати соціальну природу людини, перетворивши її або на релігійного фаната, для якого вищою метою буття є смерть задля потрапляння до потой-

бічного світу суцільних насолод, або агресивного хижака, в якому біологічне цілковито витіснило б соціальне, перетворивши сумно знаменитий сталінський «гвинтик» «виробничих сил» на електро-но-чиповий пристрій, у якому фізіологічне є лише основою для імплантації штучного, побудовані на викривленому принципово антитворчому, а значить і антиелітарному світосприйнятті.

«Не від світу цього». Отже, соціальність як така не може бути зведена ані до біологічного, ані до містично-релігійного вимірів, а становить складний, психофізіологічний комплекс, наділений багатопарадигмальною мотивацією¹. Тому не випадково у знаменитих «Тезах про Фейербаха» К. Маркс, наводячи старий німецький афоризм про те, що людина – це не що інше, як напівзвір, напівангел, протиставляє дуалістичному біологічному редукціонізму та ідеалістичному містицизму матеріалістичне розуміння історії, згідно з яким «філософи тільки по-різному пояснювали світ, але річ полягає в тому, щоб змінити його». На думку видатного вченого, це означає, що в основі людського буття повинно бути покладене не пасивне споглядання, а активна практика, тобто реальне *перетворення*.

Насправді, те, що К. Маркс називає пасивним спогляданням реальності як об'єкта, є теоретична рефлексія, що стає можливою якраз завдяки максимальному дистанціюванню людини від чуттєвої реальності, її незануреності у процес безпосередньої взаємодії з навколишнім світом. Причому саме завдяки подібному художньому і науковому спогляданню людина отримує можливість пізнати глибинні закономірні зв'язки Всесвіту (включаючи соціум), а також у *процесі світовідчуття пережити власну неповторність саме як істоти, яка реалізує себе у процесах творчості. Тобто змінити світ, не пізнавши і, до певної міри, не пояснивши його, у принципі не можливо!*

¹ Шморгун О. Взаємозв'язок соціалізації та обдарованості: системно-психологічний підхід / О. Шморгун // Синергетика і освіта. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. – С. 311–345; Шморгун О. Теорія творчого процесу: соціологічно-синергетичний підхід / О. Шморгун // Синергетика і творчість. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. – С. 281–297.

Із подібних, здавалось б, абстрактно-філософських постулатів випливають важливі конкретні висновки, що мають велику значущість для забезпечення максимальної ефективності та креативності суспільного життя. З базовими вимірами людської природи пов'язана і принципова відмінність двох типів творчих меншостей, існування яких є запорукою креативності та ефективності будь-якого соціуму. У першому варіанті йдеться про соціальну групу, діяльність якої спрямована на духовно-теоретичне освоєння дійсності, забезпечення стратегічно-пошукового, прогнозного та смисложиттєвого потенціалу розвитку суспільства.

Соціальним ідеалом цієї особливої, і навіть унікальної верстви є саме дистанціювання від будь-яких прагматично орієнтованих статусних ролей, професій, пов'язаних із безпосереднім обслуговуванням уже наявної, раніше створеної інфраструктури суспільства, а значить і алгоритмізацією та стандартизацією діяльності. Ідеться про теоретичну або неприкладну науку, філософію та «високе мистецтво», орієнтовані на прагнення подивитися на реальність із «вежі із слонової кістки», «з висоти пташиного польоту», «оцінити масштаб події», «зазирнути за горизонт», «побачити за деревами ліс» тощо. Метою такої граничної рефлексії якраз і є прагнення пояснити Всесвіт у його глибинних закономірних зв'язках.

Хоча в реальному житті подібна відстороненість зовсім не Бога, а саме людини, що за біблійським визначенням є «не від світу цього», дуже часто призводить до складності вирішення асоціальності декласованого елемента і елемента, так би мовити, позакласового (люди «вільних професій»), а також справжніх мислителів, «володарів людських душ» від фальшивих провидців, першопроходців від пройдисвітів.

Ідеться про особливу елітарну соціальну групу, яка завжди прагне зафіксувати з максимальною повнотою елементи абсолютної істини у структурі знання, а також філософськи та художньо обґрунтувати емоційно значущі ідеали не служби, а служіння, які орієнтують на антиутилітарну мотивацію жертвності «в ім'я істини і краси». У цьому разі йдеться про

особливий, за А. Тойнбі і А. Вебером, тип «творчої меншості», який отримав визначення «інтелігенція». Не випадково А. Вебер і К. Мангейм, досліджуючи феномен інтелігенції як особливої соціальної групи у структурі суспільства, називали цей прошарок «вартовими у мороці ночі».

Витоки цього неприйняття буденності та конформізму обумовлені тим, що справжня інтелігенція внаслідок своєї здатності до високого рівня довгострокового передбачення має великий *ступінь відірваності від буденних справ і гедоністичних цілей та неприйняття усталених стереотипів суспільного життя*. Саме це часто призводить до неминучого конфлікту між генієм і більшістю пересічних людей, які живуть нинішнім днем і зациклені на вирішенні поточних завдань із відтворення та підтримання усталеного способу життя (тоталітарні ідеології взагалі, попри свій граничний соціальний утопізм завжди полюмпенському налаштовані та глибоко реакційні).

Це призводить до нездатності сучасників об'єктивно оцінити творчий здобуток видатного художника чи вченого. Згадаймо знамениту сентенцію: геніальне спочатку сприймається як божевільне, чистої води маячня, потім як чудернацьке, до певної міри прийнятне і, нарешті, як буденне, загальновизнане, очевидне. А тому справжній творець часто вимушений діяти за ситуації відсутності або навіть відмови від високого рівня добробуту, а то й прямого супротиву його діяльності (наприклад, відмовлятися від спокусливих пропозицій, міняти престижну роботу на менш престижну тощо). Як показує історія, у часи конфлікту новаторських починань із реакцією проти так званих вільнодумців можливі навіть прямі репресії аж до фізичного знищення.

Звідсіля особливий психологічний стан, у якому перебуває Творець у людській особі або булгаківський Майстер, блискуче переданий українським поетичним генієм Є. Маланюком: «Завжди напружено, бо завжди – проти течій. / Завжди заслуханий: музика, самота. / Так без шляху, без батька, без предтечі. / Так – навпростець – де спалює мета. / Все чути. Всім палать. Єдиним болем бути. / Тим криком, що горить в кривавім

стиску уст, / І знати, що випало – загаснути забутим, / І спомином кінця кісток народних хруст».

Отже, по-справжньому непересічна людина завжди є принциповим нонконформістом, оскільки ламає усталені стереотипи мислення, художнього смаку і моральні норми. І саме тому вона не може розраховувати на вдячність з боку тих, заради кого, власне, і здійснює духовний подвиг, а значить і гідну її, в тому числі й матеріальну, винагороду (як тут не згадати Л. Костенко: «...а справжня слава – це прекрасна жінка, що на могилу квіти принесє»). А значить загально визнане визначення першочерговості мотивацій людини за знаменитою «пірамідою Маслоу» у такому разі аж ніяк не є істиною в останній інстанції.

Інтелігенція, або, як ще говорять, духовна еліта, завжди мотивує сенс свого життя протилежним чином. Видатний рок-музикант А. Макаревич прекрасно передав цю установку таким рядком своєї пісні: «Нам было важнее петь, чем дышать». Саме тому рівень справжньої обдарованості визначається здатністю до творчої самореалізації за найбільш несприятливих обставин.

Дія на випередження. Що ж до власне представника еліти, то, як на мене, цей тип «меритократа», будучи, подібно до інтелігента, є людиною-блукачем, пілігримом, мандрівником (за Г. Марселем, – Homo viator), усе ж відрізняється від нього насамперед тим, що також характеризується видатним творчим потенціалом і сповідуючи ідеал «героїчної етики», на противагу «буденній етиці» (А. Бергсон), здебільшого цей потенціал насамперед у практиці або, як писав К. Маркс «безпосередньо у чуттєво-предметній діяльності». Тут Homo viator, без марселевських міфологічних напластувань, можна перекласти як «людина, що торує шлях», або «актор», з наголосом, як це в сучасній соціології, на першому складі, тобто дослівно «діяч». У наш час також до подібного творця також вживається визначення «креатор».

Подібна діяльність відбувається насамперед у споріднених між собою, особливо у скрутні часи, політичній та військовій царині, а також у висококонкурентному венчурному бізнесі та прикладній науці, тобто у сферах, у яких якісне управління з необхідністю вимагає від у повному сенсі видатного Діяча надвисокого

рівня так званих морально-вольових якостей, як-то здатність до нестандартних рішень, включаючи готовність до заздалегідь прорахованого ризику, який ніколи не переходить у відчайдушні дії, а також великий організаційний талант.

Отже, якщо девіз інтелігента можна сформулювати таким чином: «удосконаливши свідомість, ти вдосконалиш світ», то головний мотив послідовного елітарія, – «змінивши світ ти удосконалиш світобачення і самосвідомість». Тобто марксова теза щодо практики або соціального експерименту, як найбільш об'єктивного критерію істини, усе ж таки має важливе раціональне зерно. *Адже, якщо в межах діалектики абсолютної та відносної істини, ідеалом теорії є максимальна повнота знання, яка прагне до абсолютної істини, то згідно з практикою як критерієм істини, потрібно виходити з відносності істини, а значить і марності всіх спроб мати вичерпну інформацію щодо об'єкта дослідження (як відомо, втіленням Абсолютного знання є лише Всевишній: «Я – путь, істина і життя!») (Євангелія від Йоана 14:1-11).* Очевидно, що подібна установка на визнання відносності істини або її принципової неповноти набуває особливої актуальності за ситуації часового цейтноту, в умовах стрімкого наростання кризових явищ, яким потрібно ефективно протистояти.

Ось чому в житті будь-якої людини неминуче настає момент, коли зволікання, відкладання «ухвалення остаточного рішення» з метою «вивчення ситуації», отримання «всієї повноти картини» стає не тільки недоцільним, а й небезпечним. А значить, лідер, якщо він справді Лідер, зобов'язаний відчутти цей момент і покликаний, «узявши на себе повноту відповідальності», перейти до «рішучих», послідовних», «безкомпромисних» дій, цим самим спонукавши до неї загал.

Тому не дивно, що за стрімкого погіршення ситуації та наростання ознак катастрофізму в будь-яких (природних чи соціальних) системах такі, здавалося б, беззаперечно позитивні якості, як ретельність, поміркованість, прискіпливість, готовність до компромісів, притаманні професійній у позитивному веберівському сенсі бюрократії, а також готовність до неухильного виконання інструкцій, настанов і тим більше законів, що, за

М. Вебером, є показником так званої раціональної харизми, миттєво обертаються на вкрай небезпечні вади.

Навпаки, у такі «буремні часи» навіть у бездоганно чесних керівників, уповноважених, завідувачів, урядовців, посадовців, голів, чиновників тощо, що перебувають «при виконанні», «діють згідно з інструкціями», «на основі особливих розпоряджень», «відповідно займаній посади», «спираючись на принцип колективної відповідальності» (конституційно прописаний для українського Кабінету Міністрів згідно з чинним Основним Законом) мірою наростання небезпеки, якій не чиниться жодна протидія, раптом обертаються на нерішучість, конформізм, безініціативність, потяг до перестрашування, пристосуванство, інерційність, зашореність, зацикленість на звичному, перевіреному догматизм, і навіть реакційність (у нашому варіанті це часто просто боягузтво, викликане граничним непрофесіоналізмом і шкурництвом, або відвертий саботаж, якщо йдеться про штучно створену кризу з метою традиційного мародерства, здирництва, саботажу).

І навпаки, справжній Вождь або Президент (дослівно фактично в обох варіантах – «той, що веде за собою») має протилежні властивості, а саме: здатність до рішучих безкомпромісних, а то й непередбачуваних дій та їх ініціації в *соратників*, а також керівництва за умови недостатньої прогнозованості подальшого перебігу подій. Саме в такі моменти особливо важливим є вміння нав'язати загалові свою політичну волю і зламати політичну волю своїх супротивників; у разі потреби діяти всупереч усталеній суспільній думці і, знов-таки, своєю безпрецедентною продуктивною активністю змінювати, наvertати суспільну думку на свою користь, не плисти за течією подій, а діяти на їхнє випередження.

Це саме та ситуація, коли працює гасло «зволікання смерті подібне!». За таких обставин необхідне вміння перехопити ініціативу, зненацька нанести упереджувальний удар, нав'язати свою волю. Саме тому часто за напруженням і небезпекою межа між військовими і цивільними діями в надзвичайній ситуації максимально стирається. Перефразувавши відомий вислів

К. Клаузевіца, можна сказати, що «політика – це війна, що ведеться переважно мирними засобами». Але не тільки політика. Усі твори Ф. Ніцше пронизує ідея тотожності війни і боротьби з усією рутиною і косністю (що дало підставу нацистам, насправді безпідставно, трактувати ніцшеанську «надлюдину» і «біляву bestію» як нациста).

Звідсіля і крилаті вислови на зразок «доки живий – не помирай», «смівливість міста бере!» або гасло часів Великої французької революції «великі здаються нам великими тільки тому, що ми самі стоїмо на колінах: піднімемось!»

Більше того, рефлексивність як така, тобто загострена раціональність з її постійним прагненням вирахувати доцільність дії, чи емоційність, яка розпалюючись малює не тільки реальні, а й уявні небезпеки, лише шкодять реальній справі. Тут працює знамените наполеонівське «Головне втратити!». Адже, як це не парадоксально, часто навіть неправильні, але гранично рішучі й безкомпромісні дії, узгоджені з-усилля, що базуються на хибному виборі напрямку руху, помилковому баченні виходу із скрутного становища, дають більш позитивний ефект і є більш продуктивними, аніж зволікання з метою «прояснити ситуацію», отримати більше інформації про те, що відбувається, перечекати в обороні з метою кращої підготовки до важливих випробувань тощо.

Адже краще зайвий раз помилитись, аніж пасивно очікувати і вичікувати сприятливіших умов, продовжуючи зволікати. Що швидше буде пройдено частину хибного шляху, то більше шансів вчасно переконатись у своїй помилці та скорегувати або навіть вже свідомо обрати правильний курс. За браком достовірної інформації, в режимі «розвідки боєм» стає можливим отримати якісно нову інформацію та ефективно перегрупувати сили, набути нових навичок пошукової активності, перевірити на практиці ефективність попередньо набутого досвіду і знань, нарешті «не застоюватись», «не перегоріти», а також завдяки своєрідному «тренінгу на здатність до орієнтації та виживання у складних умовах», «загартуватись у випробуваннях», підвищити свою готовність до супротиву в усіх сенсах цього слова (А. Бергсон подібну здатність називав «життєвий порив»).

Більше того, якщо продовжувати використовувати аналогії з воєнними діями – саме подібна безкомпромісно наступальна стратегія дозволяє досягти ефекту несподіваності, дезорієнтувати супротивника відносно своїх справжніх намірів і масштабу своїх наступальних «сил і засобів» («у страху очі великі»), а також, завдяки максимальній оперативності дозволяє будь-яку небезпеку «задушити в зародку», не давши їй розповсюдитись, паралізувати волю супротиву, «розгорнутись на повну силу». Звідси й заклики «іти, не озираючись назад» під гаслом «пан або пропав», «ризик – благородна справа», «сім раз не помирати, а одного не оминати» тощо.

Зрозуміло, що сказане рівною мірою можна застосувати як до безпосередньо воєнних дій, так і політичної боротьби, епідемії, зокрема пандемії того ж коронавірусу, економічної кризи чи екологічної катастрофи. Причому виходячи з гетевського непогодження у «Фаусті» з проголошеним у Біблії «Спочатку було Слово» і сформульованою в цьому ж творі альтернативою – «Спочатку було Діло», можна сказати, що аналогії стрімким воєнним натиском спрацьовують навіть у контексті розуміння сенсу життя як одвічного творчого пошуку.

Водночас варто зважити на те, що за ситуації, коли старі інститути та форми соціальної організації вже повністю вичерпали свій креативний потенціал, стали історично безперспективними, а потрібні нововведення все ще перебувають у стадії становлення, не набрали повної потужності, не запрацювали у повну силу, завжди посилюється додаткова небезпека реалізації катастрофічного сценарію грандіозного соціального експерименту. А вже під час подібної докорінної перебудови наявного державного чи геополітичного устрою запровадження нового суспільного ладу відбувається послаблення всіх ланок чинної соціальної структури, так би мовити її гранична аморфізація, без чого неможлива імплантація у традиційну соціальну структуру елементів з якісно новими властивостями (згадаймо відомий афоризм про те, що літак найбільш вразливий на злеті, коли він ще практично не здатен маневрувати).

До того ж, як незаперечно свідчить історія, звичні, «перевірені часом» соціальна інфраструктура і форми суспільного життя,

в силу інерційності масової свідомості та впливу антиреформаторської пропаганди, можуть майже до останнього справляти враження невичерпаності потенціалу своєї соціальної міцності. Саме звідси традиційні заклики «головне – не нашкодь!», «краще – ворог гарного», «обережність – мати мудрості».

Справді, не можна не визнати, що за ситуації докорінних перетворень або тектонічних зрушень завжди існує небезпека того, що наявних ресурсів не вистачить для того, щоб «переломити» ситуацію на свою користь, особливо за часового цейтноту, дефіциту інформації, коли на тлі стрімко наростаючих катастрофічних явищ будь-якого штибу доводиться діяти максимально оперативно за непрояснених обставин. Тобто потрібно визнати, що афоризм, який народився у традиціоналістському Китаї, «посієш вітер – пожнеш бурю!» також має під собою цілком реальні підстави.

До того ж, саме в такі моменти, паразитуючи на неминучих складнощах перехідного періоду, завжди піднімає голову реакція, сили, які в разі успішної революції в позитивному сенсі цього слова назавжди зійдуть з політичної арени, а тому агітують, що «краще синиця в руках, аніж журавель у небі». Звідси й нерішучість, сподівання так званого «болота» перечекати «важкі часи», накопичити сили, дочекатись, поки ситуація «розсмокчиться» сама собою. Адже будь-якій людині не легко наважитись на ризик особистої активної участі в антикризових діях за великої неочевидності успіху цих починань та існування реальної небезпеки втратити навіть те останнє, що ще залишається (у тому числі й власне життя).

Тим більше, усе вищезазначене стосується до ситуацій, що отримали назву «переломні моменти історії» (згадаймо, шекспірівське «розірвався ланцюг часу»), коли масштаб змін уже не вичерпується глибокою реконструкцією або масштабною реформою, а вимагає докорінної реструктуризації наявних соціальних реалій, або, за словами видатного економіста й політичного мислителя Й. Шумпетера, «творчого руйнування» ворожих соціальному поступу «застиглих», за А. Тойнбі, стадіально-цивілізаційних форм.

Одне слово, «перестрибнути прірву у два стрибки» справді неможливо. А тому, повторюю, попри всі міфи та посттоталітарні забобони щодо архаїчності одноосібного управління, допоки існує людство поняття «вождь», «національний лідер», «керманич», «провідник», «моральний авторитет», «духовний наставник», «Учитель» і навіть «провісник» зберігатимуть актуальність у цілком позитивній конотації. Як актуальним залишатиметься і прихід за надзвичайних ситуацій на зміну формальному лідерові «за посадою» лідера неформального «за покликанням» і навіть покликом¹.

Узагалі, емоційно-вольовий вимір діяльності завжди залишатиметься надзвичайно важливим, а інколи й буквально доленосним. Як і базована на великому життєвому досвіді інтуїція (як тут не згадати блискучий твір Ю. Яновського з його символічною назвою-дорогоказом, адже «майстер корабля» – жіноча фігура, що вирізана під бушпритом і за повір'ям служить оберігом вітрильника від рифів та ураганів).

У такі моменти як ніколи нагальною стає саме мобілізаційна здатність керманича кермувати, направляти корабель, який ще за античних часів, з подачі першого автора ідеї цивілізаційного циклізму – історика Полібія, став символом держави, і водночас гуртувати, консолідувати, переконати, якщо хочете, надихати найбільш активних, при цьому діючи за принципом «роби як я». Не даремно в цьому сенсі видатний політичний мислитель Ж. Боден писав, що кораблем під час шторму не можуть одночасно управляти три капітани, а Наполеон сформулював, здавалося б, парадоксальну тезу про те, що один поганий полководець під час битви кращий за двох хороших, а також ще більш епатажну максимум «краще лев на чолі стада баранів, аніж баран на чолі зграї левів».

Доцільно тут знову згадати і Й.-В. Гете, який, як і Ф. Шіллер, вважав, що справжній історичний діяч характеризується

¹ Шморгун О. Типологічні характеристики антикризової модернізаційної моделі влади / О. Шморгун // Модернізація і безпека розвитку в умовах глобалізації : зб. наук. пр. – Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 167–179.

особистою мужністю, упевненістю в собі, почуттям у повному сенсі власної гідності до великих звершень, а також здатністю бути прикладом, не тільки керувати, а й переконувати, а подекуди надихати, спонукати перевершити самого себе: За Й.-В. Гете, «приймаючи людину такою, якою вона є, ми робимо її ще гірше; приймаючи ж людину такою, якою вона повинна стати, ми примушуємо її бути такою, якою вона може стати».

Очевидно, що за ситуації не просто поглиблення світової економічної кризи, а руйнування існуючого світового порядку, каталізатором для якого стала нинішня пандемія, інформація про яку вже нагадує зведення з театру воєнних дій, гранично актуалізується проблема формування політичних еліт, відродження національних лідерів, які *мають риси авторитарності у виключно позитивному сенсі цього слова*¹.

Із проведеного аналізу випливає дуже важливий концептуальний висновок: усі типи державницьких національних еліт і справжня інтелігенція не тільки завжди є «атрибутами» інноваційно та мобілізаційно ефективної спільності, а й особливими функціонально взаємодоповнювальними і навіть взаємозалежними соціальними групами, які в тісній взаємодії покликані забезпечувати суспільний поступ. У цьому зв'язку доречно згадати видатного ісламського реформатора Ібн-ад-Дая, який пропонує дуже символічне порівняння слова і діла (за якими стоять інтелігенція та еліта) у вигляді безногого мудреця, що споглядає божественне провидіння, і сліпого, але фізично міцного мужа, здатного долати великі відстані. Арабський середньовічний мислитель підкреслює, що тільки в тісній взаємодії з іншим кожен із них чогось вартий і може реалізувати свій задум.

Підсумовуючи, варто зазначити, що жодний так званий апдейт (поновлення) консерватизму або повернення до минулого в тому сенсі, як це трактують профундаменталістськи налаштовані «реформатори», жодним чином не може бути конструктивною

¹ Елітарний вимір демократії: проблема авторитарного лідерства / О. Шморгун // Еліта: витоки, сутність, перспектива. – Київ, 2011. – С. 343–414.

альтернативою нинішньому наростаючому хаосу і все більш прискореному руху світового Титаніка до катастрофи. Як не може бути такою альтернативою і проєкт тотального відкидання традиції на користь подальшої антиутопічної цифровізації та біороботизації людства. Справжня антикатастрофічна модель розвитку має будуватись на такому синтезі традиції та новаторства (на протигагу до будь-яких тоталітарних проєктів, які, з одного боку, прагнуть абсолютної статичності і незмінності світу як «божественного промислу», а з другого – пропонують революційне руйнування «світу насильства уцент», «щоб побудувати свій суцільно новий світ», «в якому хто був нічим, той стане всім»).

А це означає, що в боротьбі за порятунок людства повертатися потрібно не до минулого, історично пройденого стану суспільства, а до нормального природного стану соціуму, відновлюючи повноцінні інститути модерної політичної нації-держави і народної держави (за конституціями практично всіх демократичних країн, саме народ виступає головним джерелом влади і носієм суверенітету¹), що і є головною запорукою відродження як справжньої інтелігенції, так і еліти.

Розділ 4.4. КОНЦЕПТ ЕЛІТИ В РЕАЛІЯХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Століття, у якому ми живемо, – епоха інновацій, змін, інтелекту, глобалізації, що вимагає оволодіння базовими компетентностями в інформаційній, комунікаційній, інтелектуальній, правовій і соціальній сферах суспільного життя. Докорінно змінюються способи вивчення нового, а отже, і самі

¹ Шморгун О. Концептуальна основа формування національних політичних інтересів / О. Шморгун // Проблеми всесвітньої історії. – 2019. – № 3 (9). – С. 9–34.

знання, потрібні сучасній людині. Інформаційне суспільство вимагає суттєвих перемін у галузях науки та освіти, а отже, і формування багатофункціональних, міжпредметних базових компетенцій. Воно є суспільством глобальної комунікації, де управління під час використання інформаційно-комунікаційних технологій стає відкритим і динамічним, із розвиненим оперативним зворотним зв'язком і зменшеним часом на узгодження й ухвалення управлінських рішень¹.

Основні ознаки, притаманні інформаційному суспільству, на думку Ф. Вебстера, можуть мати технологічний, економічний, праце-орієнтований, просторовий, культурний або комбінований характер. Це доступність інформаційних ресурсів, потрібних для професійної діяльності чи досягнення особистих цілей, доступність сучасних інформаційних технологій і засобів зв'язку, а також створення розвинутої інформаційної структури, яка дозволяє постійно оновлювати інформаційні ресурси, потрібні для соціального, економічного і науково-технічного розвитку².

Складні трансформаційні процеси, пов'язані з новим етапом розвитку цивілізації, неминуче містять ідеологічну складову, тому особливої вагомості набуває питання про вибір морально-етичного напрямку подальшого розвитку нашого суспільства. Ми можемо виокремити п'ять основних принципів, що визначають своєрідність сучасності: індивідуалізм, диференціація, раціональність, економізм та експансія маси. Ці принципи відображають можливості й обмеження особистості в сучасному світі та окреслюють контури середовища, яке висуває особливі вимоги до індивіда і має форму виклику. Ця обставина набула актуальності під час пандемії. Одним із найважливіших проявів цього виклику, що безпосередньо стосується всіх соціальних

¹ Поясок Т. Б. Модернізація системи освіти в інформаційному суспільстві [Електронний ресурс / Т. Б. Поясок, О. І. Беспарточна // Інженерні та освітні технології. – 2015. – № 3 (11). – Режим доступу : <http://eetecs.kdu.edu.ua>.

² Webster, F. Chapter 2: What is an information society? [Електронний ресурс] / F. Webster // *Theories of the Information Society*. 3rd ed. – New York: Routledge, 2006. – p. 15–31. – Режим доступу : <https://cryptome.org/2013/01/aaron-swartz/Information-Society-Theories.pdf>.

суб'єктів, є «масовізація», вихід у сферу соціальної діяльності широких мас. Виникає криза індивідуальних і колективних ідентичностей, зумовлена глобалізацією, деструкцією старих звичних соціальних норм і переосмисленням цінностей, «зміну чи підміну старих ідентичностей новими»¹.

Зазначені тенденції зародились давно, проте сьогодні вони стають чинниками, котрі стимулюють активізацію пошуку відповідей на поставлені світовим розвитком проблеми. Сучасні трансформації спричиняють посилення позицій інформаційного суспільства, в якому провідне місце належить інтелекту, інформації і знанням. Уже сьогодні інтелектуально-інформаційний ресурс і знання стають провідними в життєвих стратегіях і практиках соціальних суб'єктів. Отже, постає проблема еліти як проблема впорядкування глобального світу.

У нашій державі, як і в інших країнах світу, саме еліта відіграє визначальну роль у процесі становлення і розвитку соціальних прошарків, які беруть участь у підготовці та ухваленні важливих управлінських рішень, що впливають на долі людей і країни в цілому. Термін «еліта» ввели на початку ХХ століття французький дослідник Ж. Сорель та італійський учений В. Парето. Хоча ідеї поділу суспільства на «вищих» і «нижчих», «аристократію» і «простолюдинів» знаходять своє обґрунтування у творчості Конфуція, Платона, Н. Маккіавеллі, Т. Карлейля, Ф. Ніцше та ін. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття з'являються перші концепції еліт, авторами яких були В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс.

Термін «еліта» у перекладі з французької мови означає «кращий», «обраний», «відбірний». Цим поняттям позначають провідні верстви суспільства, які здійснюють керівництво механізмом суспільного прогресу в цілому. Дж. К. Гелбрейт

¹ Гангал А. Інтеріоризація як засіб здобуття і збереження ідентичності в сучасному інформаційному суспільстві [Електронний ресурс] / А. Гангал // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – 2019. – Вип. 23 с. 19-25. – Режим доступу : <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/06/Visnyk-L-vivs-koho-universytetu.-Serii-filosofs-ki-nauky.-23-2019.pdf> DOI <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-3>.

ззначив, що елітою вважаємо всіх, хто «привносить» спеціальні знання, талант і досвід у процесі групового ухвалення рішень¹. Важливо, що впродовж останніх двадцяти років, усупереч наявному стану речей, у суспільстві стверджувалося уявлення: основою влади є не статус, а реальні спроможності людини до творчої діяльності, до засвоєння, опрацювання і продукування інформації та знань.

Серед характерних для нової еліти особливостей можна виділити декілька фундаментальних. Насамперед основною особливістю, що дозволяє представникам еліти займати провідні позиції, є не матеріальні активи (такі, як земля і капітал), а інформація і знання; отже, еліта як клас, що формується, не настільки замкнута і однорідна, як індустріальна й аграрна еліта. Це не аристократія, хоч ця соціальна група поповнюється головним чином за рахунок привілейованих прошарків суспільства.

По-друге, її вплив обумовлений становищем лідера у бізнесі, політичних інститутах, наукових установах; відповідно, соціальна верства, що панує в постіндустріальному суспільстві, репрезентована урядовою бюрократією, професійними експертами і технократією, тобто особами, так чи інакше причетними до процесу управління і формування інформаційних потоків. Оскільки різні соціальні інститути тісно переплетені між собою, належність до технократів визначається не лише спроможністю індивіда до засвоєння інформації і генерації нового знання. Хоча в кінцевому підсумку становище професіоналів відповідає не стільки їхнім ієрархічним повноваженням, скільки їхній науковій компетентності.

Наостанок, нове суспільство здатне стати менш егалітаристським, аніж попереднє (авторитарне), оскільки капітал як чинник впливу і могутності замінюється знаннями. Адже саме вони, на відміну від праці, є найбільш запотребуваним виробничим чинником, який має найбільший попит за обмеженої пропозиції.

¹ Galbraith J.K. The New Industrial State / J. Galbraith. — Princeton University Press, 2007. — 518 p.

Проте така позиція не охоплює всіх аспектів проблеми. Хоча дві основні соціальні групи індустріального суспільства – робітничий клас і промисловці, або капіталісти, – зазнали сьогодні істотної деструкції, однак сучасний процес веде не до формування однорідної соціальної структури, а є скоріше фазою переходу до різкої поляризації на базі ознак, що раніше виглядали несуттєвими. Заміщення грошового капіталу інтелектуальним не змінило суті справи: частина членів суспільства має дефіцитний виробничий ресурс, а інша частина – не має; тому хоча сучасний працівник краще освічений, натренований, більш навчений, він усе ще не зайняв рівного становища зі своїм опонентом – наймачем.

Неузгодженість інформаційно-постіндустріальної соціальної структури свідчить, що класові технократів протистоять клас виконавців і «відчужений» клас, що складається з представників вимираючих професій, членів замкнутих регіональних співтовариств тощо. У цьому контексті перехід від індустріального суспільства до постіндустріального можна розглядати як «перехід від суспільства експлуатації до суспільства відчуженості»¹.

Отже, можна стверджувати про виникнення в постіндустріальному або, як його тепер називають, постеконічному, суспільстві двох цілком оформлених полюсів соціального протистояння. З одного боку, це вищий клас, представники якого походять, здебільшого, з освічених і забезпечених сімей, які прекрасно навчені, сповідують інтелектуально-культурні цінності й зайняті у високотехнологічних галузях виробництва, мають у власності або вільно розпоряджаються потрібними їм засобами виробництва. Тобто або керують промисловими чи сервісними компаніями, або займають високі пости в корпоративній або державній ієрархії. З другого боку, це нижчий клас нового суспільства, що рекрутує представників робітничих професій або некваліфікованих іммігрантів, які не мають належної освіти, котра (освіта) і не входить у розряд значущих для цих людей цін-

¹ Touraine A. The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts, and Culture in the Programmed Society / A. Touraine. – New York : Random House, 1971. –245 p.

ностей. Спонуковані в основному матеріальними мотивами, вони зазвичай зайняті в масовому виробництві, сфері послуг (або є безробітними – тимчасово чи постійно). Поки що про ці зародкові соціальні групи не можна говорити як про сформований клас, однак їхнє значення зумовлене тим, що саме вони виступають полюсами соціального тяжіння для тих, хто ще недавно становив так званий середній клас – опору індустріального суспільства.

Сьогодні, як визначає Е. Тоффлер, ми стоїмо на порозі нової ери – ери синтезу. Відбувається повернення до «великомасштабного» мислення, до узагальнення теорії, до складання частин в єдине ціле. Більш того, ми живемо в час «кліпової культури», яка розбиває наш образний ряд на маленькі кадрики. Їх, у свою чергу, потрібно синтезувати і створити свій власний образний ряд, який стане основою конфігуративного модульного «Я» кожного індивіда¹. Хтось мусить інтегрувати все це до одного знаменника, синтезувати реальну картину світу та визначити її майбутній розвиток. Тому саме ця потреба повинна призвести до появи еліти сучасного суспільства – багатьох видів фахівців, чийм головним завданням стали інтеграція і синтез. Представники еліти мають проникати в усі види діяльності і прошарки суспільства, щоб керувати процесом його розвитку, який сьогодні не може здійснювати за рахунок старого, «просвітницького» багажу.

Нова цивілізація «Третьої хвилі» не може функціонувати із застарілою елітарною структурою «Другої хвилі»: якби пошук «найкращого» керівника не був ілюзією, то ми б розв'язали проблему неефективності політичних урядів у рамках нинішньої політичної системи. Але навіть «найкращі» керівники сьогодні безпорадні, оскільки вони змушені працювати в застарілих соціальних інститутах.

Цивілізація «Третьої хвилі» вимагає цілком нового типу еліти. Адже керівники мають справу з набагато більш децентралізованим, розмаїтим суспільством, ніж раніше. Вони

¹ Toffler A. The Third Wave / A. Toffler. – New York: William Morrow & Co., Inc., 1980. – 552 p. С.86.

вже не можуть бути більше «усім» для всіх людей, оскільки тепер жодна людина не набуде всіх потрібних якостей. Уже не лише майбутня, а й сьогоднішня влада є і буде більш тимчасовою, колегіальною і консенсусною.

Питання впливу вузького кола осіб, еліти, на визначення політики урядів різного рівня є предметом аналізу і вивчення багатьох сучасних дослідників. Результати їхніх досліджень можна умовно розділити на дві категорії. До першої з них належать висновки про те, що еліти насправді керують усіма економічними і політичними процесами. Зокрема, стверджується, що економічна еліта є «суперелітою суспільства, яка керує урядом із-за лаштунків». Усі інші еліти лише використовують підказки супереліти. Усі обрані або призначені чиновники є або ставлениками цієї категорії суспільства, або її членами. Частіше за все супереліта «купує» політика, оскільки сама дуже зайнята, щоб займати державні посади. Більше того, супереліта може вважати державну посаду нижньою «планкою» своєї життєвої позиції. При цьому впливати на уряд супереліта вважає за краще непрямо і не завжди за допомогою грошей¹.

Інший погляд на роль економічної еліти в політичному житті, зокрема у США, припускає, що вона впливає на суспільно-політичні процеси у країні і на ухвалення певних рішень урядом, але ці впливи перебільшені.

Отож, соціальна грань, що розділяє громадян пост-індустріального суспільства, пролягає між двома крайніми групами, кожна з яких цілком уже позиційована. Більше того, у міру розвитку цього суспільства знання стає значущим чинником не тільки технологічного прогресу, а й соціальної стратифікації і соціального самовизначення. Характеристика ролі суб'єктивних якостей людини в сучасному суспільстві показує, що нова влада укладається в інформаційних кодах і в репрезентативних образах, навколо яких суспільства організують свої установи, а індивіди будують своє життя і визначають свою поведінку; ця влада зосереджена в людській свідомості.

¹ Франкел Б. Постіндустріальні утопісти / Б. Франкел. – Київ : «Ніка-Центр», 2005. – 245 с.

Такі репрезентативні образи настільки потужні, що сьогодні належність до того чи іншого класу визначається не майновим становищем чи соціальним походженням, а уявленням людини про своє місце в суспільстві. Не випадково П. Друкер уважає, що сучасні «працівники інтелектуальної праці не відчують, що їх експлуатують як клас»¹. З таких позицій можна стверджувати, що власне постекономічні відносини розвиваються лише в середовищі тих, хто почуває постматеріалістом і діє відповідним способом. Досягнувши визначеного рівня добробуту, людина лише підготовлює вихідні передумови для формування інтелектуально-культурної (постматеріалістичної) мотивації, але не обов'язково стане постматеріалістом; сприйнявши ж таку систему цінностей і діючи відповідно до неї, вона одержує реальну можливість увійти в еліту нового суспільства і досягти високого рівня добробуту без особливих зусиль зі свого боку.

Усі ці чинники ніби свідчать про зростаючі можливості людини при переході до постекономічного суспільства, але таке враження помилкове. Очевидно, що спроможність виробляти нові знання відрізняє людей одне від одного набагато більшою мірою, ніж матеріальне багатство; більше того, цю спроможність не можна набути миттєво: вона значною мірою визначається на генетичному рівні, обумовленому міжгенераційними відносинами.

Що більше новий вищий клас буде вбирати в себе найбільш гідних представників інших верств суспільства, то потенціал решти буде знижуватися. Цілковито можлива в економічному (індустріальному) суспільстві, де в періоди криз підприємець, збанкрутувавши, ставав бідняком. Проте в інформаційному суспільстві зворотна міграція аж ніяк не є неминучою, тому що отримані знання можна нескінченно удосконалювати, а втратити практично неможливо. Тому вже сьогодні є достатні підстави для припущення, що суспільство, яке формується, буде гранично поляризованим. А це викличе суперечності не менш гострі, ніж на попередніх етапах суспільного розвитку.

¹ Drucker P. Post-Capitalist Society / P. Drucker. — New York: Harper Collins, 1994. — 240 p.

Урешті-решт, виняткову роль у вирішенні важливих завдань сучасного суспільства може відіграти еліта. Вона зобов'язана враховувати виклики інформаційного суспільства і своєчасно та адекватно реагувати на них. Якісно нова еліта – це саме та, що готова впоратися з викликами, які стоять перед суспільством. Таку еліту не можна випадково віднайти, її потрібно створити. І фундаментом для цього є новітня освітня система, у якій традиційна сфера дослідження освітнього процесу наповнюється проблематикою інформаційної діяльності.

Розділ 4.5. ФОРМУВАННЯ ЕЛІТАРНОСТІ В КОНТЕКСТІ НАУКОВОЇ ОСВІТИ: НЕОБХІДНІСТЬ МОЖЛИВОГО

Як у природі, так і в суспільстві провідна роль належить кращим і сильним. У соціально-політичному житті цю роль виконують розумні, мислячі, освічені, творчі індивіди. Завдяки їхній діяльності проводяться реформи, долаються кризи, здійснюється історія. Але основою їх підготовки є знання і освіта, насамперед наукова. У чому її суть?

Розвиток соціально-економічного життя, його ефективність залежала і залежить від пропозицій наукових інновацій, появи нових ідей. Накопичення і систематизація знань формували наукові картини світу. Відповідно до цього формувалося наукове розуміння світу.

Ще у XVII столітті сформувалися метод і організація науки, секулярний світогляд і начала фундаментальних наук, з яких започатковуються сучасні науки. Наукові відкриття вплинули на прогрес промислових технологій XVIII–XIX століть. Поряд із розвитком методології наукового пізнання, вони активізували вдосконалення і розвиток системи освіти, яка дедалі більше диференціювалась від релігії та почала орієнтуватися на

науку, її відкриття і досягнення. Так, один із найбільш яскравих мислителів епохи Просвітництва І. Кант студентом вивчав насамперед природничо-наукові дисципліни, на основі чого висунув космогонічну гіпотезу. З неї й почався «коперниканський поворот» у теорії пізнання.

Сьогодні існує умовний розподіл між «чистою» наукою, яка пояснює природні та соціальні явища, і прикладною наукою, орієнтованою на створення нових продуктів, виробничих процесів і технологій. Водночас розвиток науки створив нову спільноту професійних учених і винахідників. Значущість методів наукового пізнання полягала не лише в тому, що вони дозволяли швидко накопичувати знання, а й створювали можливості для їх професійного передавання тим, хто мав у них потребу. Таких людей ставало дедалі більше, що розширювало систему освітніх закладів. У них викладали відкриті, досягнуті й обґрунтовані наукою знання.

Разом із тим під час визначення методів і способів навчання, організації освітньої діяльності ставало зрозуміло, що процес отримання знань має свою специфіку, він не схожий за своїм характером на інші види діяльності. Прагнення до розуміння природи і визнання ученими успішності цих зусиль виходить за межі суто матеріальної мотивації. Інтерес і прагнення до знань самі по собі слугують рушійною силою під час накопичення пропозицій цих знань упродовж всієї історії суспільства. Однак із часом «цікавість» (інтерес) поступається місцем конкретності. Одна з характерних рис сучасної епохи полягає в тому, що питома вага абстрактних знань зменшилася порівняно з тими знаннями, які можна використати для удосконалення технологій.

Водночас підвищення ролі та значення освіченого, інтелектуального середовища в суспільстві з ринковими економічними інститутами залишається мотивованим науковими міркуваннями, інтересом до відкриття істини у процесі пізнавальної діяльності. Хоча на перший план виходять економічні інтереси, однак науковий (епістемологічний) інтерес залишався важливим стимулом. Однак практичний, технологічний, економічний інтереси ставали дедалі більш

визначальними, оскільки усе загальнішими ставали потреби суспільства та промисловості. Реалізація цих потреб дала змогу йти шляхом наукового забезпечення невпинного соціально-економічного зростання.

Зазначимо, що створення інститутів, які сприяють розвиткові науки, – завдання значної складності. Прирощення корисних знань, подібно до появи нових форм життя, здебільшого відбувається незалежно від прагматичних інтересів. Цей процес неможливо пояснити попитом або сукупністю різних факторів виробництва. «Корисні» (потрібні) знання переважно з'являються до того, як люди зрозуміють, для чого їх можна застосувати. Причому здебільшого вони приходять послідовно – або як логічний крок, який випливає з попереднього відкриття, або як поєднання раніше здобутих знань. Потім у дію вступають механізми відбору потрібних або менш потрібних знань.

Наведені міркування показують вирішальне значення наукових знань не лише для розвитку цивілізації в її історії та сьогоденні, а й для кожної окремої людини. Однак загальновідомо, що природничі і соціальні науки мають практичні надбудови – методи перетворення навчальних предметів, що пізнаються і вивчаються. У гуманітарних науках ця надбудова не здобула належного місця і призначення в системі наукового знання. Вважається, що гуманітарій повинен знати, а не винаходити. Дійсно, гуманітарні науки насправді багато знають, але генерують мало ідей, здатних визначати розвиток економіки, технологій, промисловості.

Однак авторитет і сила гуманітарного знання залишається вагомим фактором освоєння світу в його природному і соціальному вимірах. У цьому контексті потрібно розробити поняття гуманітарних технологій, які будуть слугувати виробленню «корисного», наукового знання. Це цілком закономірно, оскільки між наукою і технологіями повинна здійснюватися циркуляція: знання переходить у систему дій, які перетворюють його предмет і приносять нове знання. Гуманітарні науки в результаті своєї специфічної зверненості на суб'єкт пізнання, на людину, навіть більше конструктивні та

практично зорієнтовані, ніж природничі і соціальні. Це означає, що гуманітарні науки, насамперед філософія, «приречені» конструювати та трансформувати свій предмет. Саме через свою «вроджену» і неминучу конструктивність гуманітарні науки пізніше приходять до усвідомлення своїх інституційних і методологічних можливостей, ніж науки природничі та соціально-економічні. Природничі науки хоча і пояснюють природу, але не є її частиною, а гуманітарні науки становлять важливу частину культури мислення.

Найбільшою мірою ця здатність гуманітарних наук знаходить вияв в освіті, зокрема у філософії освіти. Її завдання полягає не лише в осмисленні особливостей і специфіки педагогіко-навчального процесу, а й у визначенні напрямів розвитку освіти загалом. Причому, відповідно до дедалі більше зростаючих потреб суспільства, яке увійшло в еру цифрових технологій і «штучного» інтелекту, вона орієнтує на «корисне» знання. Сьогодні воно є результатом освітньо-педагогічної діяльності. Так, В. Кремень зазначає, що філософія освіти, з огляду на особливості сучасної техногенної цивілізації, має орієнтувати навчальний процес «на раціональні смисли, вчити індивіда перспектив раціонального пізнання й оцінок ситуації, уміння дисциплінувати на розумній основі емоції, розумом спрямовувати вольові дії»¹. Це має значення для входження людини у прагматичні виміри життя, зумовлені особливостями глобалізації.

Предмет гуманітарних наук – виражене і промовисте буття. Це буття ніколи не збігається зі собою і тому невичерпне у своєму смислі та значенні, що робить його активним. Існують різні види активності буття, пізнання якого реалізується через діалог. Можна говорити про особливі принципи інтелектуальної діяльності в гуманістиці, яка спрямована не стільки на матеріальні об'єкти, скільки на мислячих індивідів, залучаючи їх в акти творчої комунікації.

¹ Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. – Київ : Педагогічна думка, 2009. – 424 с. С. 287.

Важливим завданням гуманістики, насамперед філософії, є обґрунтування наукової освіти. Зокрема, за всієї потреби «корисного» знання, варто не втратити те інтелектуальне середовище, яке створює університет. Традиційно в його навчальних програмах, попри спрямованість на спеціалізацію, гуманітарні науки посідають вагоме місце. І тут постають два важливі питання. Чи можуть нові технології, засновані насамперед на інформаційних (комп'ютерних) технологіях (наприклад дистанційне навчання), замінити університет як спільноту взаємодіючих індивідів, місце інтелектуального розвитку та спілкування? У чому полягає принципова відмінність університету, який пропонує здобути професію, від універмагу або супермаркету? Ці питання взаємопов'язані та передбачають одну загальну відповідь. Університет за своєю суттю постає не як «інформаційна мережа» і не як «супермаркет» інтелектуальної продукції. Насамперед це гуманітарна інституція, призначена для самопізнання людства. Технологізація, так само, як і комерціалізація, підрве діалогічну природу гуманітарних наук – дисциплінарного і методологічного ядра університетської освіти.

У цій ситуації «корисне» знання стане справді корисним, якщо в його підготовці та викладанні будуть задіяні не лише «точні», потрібні для сучасних технологій науки, а й науки гуманітарні. Університет як місце вивчення і застосування знань, як інтелектуально-психологічне, культурне середовище, де на практиці закріплюється те, що вивчається в аудиторіях, постає не лише умовою, а й продуктом науки й освітнього процесу. Головний результат вищої освіти як освіти наукової – це і сам університет, який постає в ролі системи саморозкриття творчих здібностей індивіда, його здатності до розумного мислення, ставлення до себе та інших. Освіта – це одна з найбільш «таємничих» складових життя, справжній «екзистенціальний досвід». В освіті таїна творчої самореалізації людини здійснюється найбільшою мірою безпосередньо і спонтанно – як самотворення особистості «тут і тепер», шляхом діалогу з іншими людьми. Вивчаючи математику, фізику або економіку, ми не застосовуємо цих знань про природу і суспільство безпосередньо до себе, а

в гуманітарних науках суб'єкт і об'єкт збігаються, тому освіта і виступає тут безпосередньо як трансформація того, хто навчається.

Освітньо-навчальний, педагогічний досвід показує, що для наукових досліджень «відтворюваність результатів» є однією з головних вимог. Особливість освітнього процесу полягає в тому, що він охоплює не лише передавання й отримання знань, а й невідтворювані моменти людської взаємодії, а також «перетворення-через-знання». Освіта за своєю суттю є імпровізаційною діяльністю, яка сприяє розвитку творчого мислення, оскільки вона зовсім не зводиться до переказу того, що і так уже відомо: вона породжує подію спільного творчого мислення, у рамках якого і невідоме стає нам відомим лише у присутності інших людей. Тут найбільшої цінності набуває відкрите ставлення відомого до невідомого, яке знаходить вираження у проблемності людського буття, відкритого буттю Іншого.

Власне, цей факт і має враховувати система навчання, освітня практика, що зорієнтовані на освоєння сучасної науки. Висловлену вище позицію можна визначити як поєднання двох складових – раціональності логіки та ірраціональності творчості, що проявляється в інсайті та інтуїції. Такий психічний дуалізм пізнавальної діяльності, яка засновується на дослідницькій активності та поєднує внаслідок цього продукти свідомого і несвідомого, є природна репрезентація звичайного стану людини. Разом із тим цей стан не повинен підмінятися штучною і псевдорациональною атмосферою. Не можна сьогодні серйозно говорити про особистісно орієнтоване навчання, якщо зміст і продукти «несвідомого» (іраціонального), а також творчість та інтуїція вилучені з процесу навчання.

Активність і рефлексивність процесу отримання знань створює зовнішні «інструментальні» можливості особистості, а також особливе їх «внутрішнє» засвоєння, утворюючи у свідомості інтегровані структури знання, що охоплюють його декларативні та процедурні аспекти. Вони розширюють психосоціальну сферу індивіда у процесі його розвитку, включаючи в неї

як світ ідей, так і професій. Уніфікованість методу наукового пізнання полягає в його адаптації, з одного боку, до типового навчального середовища, інтегрованого з професійними інститутами суспільства, а з другого – до характерних маніфестацій зовнішнього середовища. Ця дихотомія робить можливим створення відповідних проєктів соціальної дійсності учасниками наукової та освітньої спільноти, а також навчального процесу. Водночас вона утворює свідомого, мислячого індивіда, когерентного наявній технологічній реальності життя.

У цьому контексті науковій, зокрема науково-природничій, освіті у школі бракує узгодженості та продуктивних ідей. У результаті отримане у школі знання втрачає зв'язок з життям, і учням стає нецікаво вчитися. Знання – це опрідметнене, «минуле» мислення. Основне завдання наукової та навчально-освітньої діяльності можна визначити як дослідження (research): систематичне, наполегливе вивчення і пошук у будь-якій сфері пізнання світу. Звертаючись до конкретного змісту наукової та навчальної діяльності, потрібно дотримуватися того, що наука починається там, де закінчується знання і починається проблемність, яка освоюється лише шляхом творчого пошуку і його осмислення. Звертаючись до конкретного змісту наукової та навчальної роботи, варто визначити її значущість і придатність як мірою доступного знання, так і мірою його впровадження в мислення.

У міру накопичення знань мислення стає дедалі складнішим. Ми не можемо обійтися без складного мислення, яке є мисленням креативним, дивергентним, продукуючим різноманітність, гнучким, здатним творити інновації. Для оволодіння складністю світу, в якому ми живемо, ми маємо оволодіти складним мисленням. Справжнє мислення адекватне складності світу, оскільки воно є атрибутом людської істоти, яка сама є еволюційним продуктом цього світу. Тому формування та розвиток складного мислення повертає людину до її власної сутності. Це означає більш глибоке розуміння того складного, поліваріантного і невизначеного світу, у якому сьогодні живе людство.

У цій ситуації варто виявити головні проблеми наукової освіти, а також визначити ті завдання, які постають перед сучасним навчальним процесом. Уже було зазначено, що учні часто висловлюють незадоволення їхньою шкільною наукою, яка не стосується їхнього життя. Це робить навчання просто нецікавим. Це, звісно, притаманне їхньому вікові уявлення про шкільну науку, незалежно від реальності. Їм, очевидно, не вистачає розуміння зв'язків між їхньою науковою діяльністю і світом навколо них. Вони «не бачать сенсу» у вивченні речей, які постають для них як низка непов'язаних фактів, які потрібно завчити. На практиці єдине, що вони можуть виокремити, це скласти іспити. Хоча тести та іспити дійсно відіграють певну роль у створенні нинішньої ситуації, вони не є єдиною причиною.

Варто зазначити, що поточні програми, навіть ті, що розроблені протягом останніх двох десятиліть, мають свої витoki в історії. Кожна реформа залежить від того, що було раніше, і не так давно науково-природнича освіта була обов'язковою для учнів старших класів. У середній школі науково-природнича освіта розглядалася насамперед для тих, хто обере спеціалізацію в науці, а не для всіх учнів. Хоча наукову освіту сьогодні визнано необхідною для всіх упродовж усього навчання, але важко позбутися традиційного іміджу. Виникає ситуація, за якої нинішня школа, як вітчизняна, так і європейська, залишає багато учнів поза інформацією щодо розвитку загальних ідей науки. А саме вони, на нашу думку, могли б допомогти їхньому розумінню речей навколишньої реальності, і дати їм змогу брати участь в ухваленні рішень як поінформованим громадянам у світі, де наука і технології набувають дедалі більшого значення.

Важливим аспектом розв'язання цих проблем є розуміння того, що мета наукової освіти полягає не стільки в пізнанні фактів і теорій, скільки у прагненні до розуміння ключових ідей сучасності. У своїй єдності вони дають змогу зрозуміти події і явища, що мають стосуються до життя учнів під час і поза їхніми шкільними роками. Їх потрібно розуміти як «великі ідеї» в науці й усвідомлювати для включення в наукову картину різних аспектів навколишнього світу, що формується в учнів у процесі навчання.

Однак не лише науково-природничча освіта може бути поліпшена за рахунок введення наукових фактів у навчальні теми, що розглядаються. Історики закликають до «вплетення» конкретних подій у розповіді. Так само є вагомими підстави для об'єднання ідей у вивченні різних явищ у географії. У цьому контексті так само можна говорити про значну кількість сфер знань, які існують як «домени» в силу наявності ядра знань, умінь і навичок.

Сучасні дії щодо подолання незацікавленості учнів та відсутності в них задоволення від науки зосередилися на обґрунтуванні нових підходів до навчання. Зокрема, підхід науково-природниччої освіти, базованої на дослідженні, широко пропагується і впроваджується в багатьох країнах світу. Грамотно і професійно виконане дослідження сприяє розумінню матеріалу та передбачає регулярну рефлексію стосовно того, щоб нові ідеї розвивалися з попередніх. Робота учня стає подібною до роботи вченого, оскільки розвиває його розуміння методів збору і використання доказів, перевірки способів пояснення явищ, які він вивчає. Проте, імовірно, занадто оптимістичним є припущення, що зміна в педагогіці може бути викликана без зміни її програмного змісту або навчального плану. Викладання, базоване на дослідженні, вимагає підвищеного рівня майстерності вчителів і витрат часу для навчання учнів. Базоване на дослідженні навчання може привести до більшої глибини в розумінні, але оскільки воно займає більше часу, то як наслідок обсяг навчального матеріалу має бути зменшений. Таким чином, виявлення «великих ідей» у науці є природним і навіть необхідним супроводом просування науково-природниччої освіти, базованої на дослідженні¹.

В освітній практиці існувало багато спроб установити «сет великих ідей» у науці, але жоден із наявних переліків не зовсім відповідає нашій меті. Адже важливо не лише висунути ідеї, а й надати логічне обґрунтування і думки, міркування, вкладених

¹ Гальченко М. С. Інтелектуальний виклик постмодернізму: від деконструкції до «нового мислення» / М. С. Гальченко // Нова парадигма. – 2019. – № 134. – С. 76–84.

у них. Забезпечення того, що розвиває розуміння учнів через дослідження, посилює необхідність визначення курсу «когнітивної прогресії». Цей курс передбачає визначення підґрунтя принципів потрібної для навчання науково-природничої освіти.

Наукова освіта має підвищити учнівську допитливість, «здивування», спираючись на природну схильність юнацтва шукати смисл і розуміння навколишнього світу. Наука має розумітися учнями як діяльність, що здійснюється реальними людьми, зокрема і ними самими. Їхній особистий досвід з'ясування та віднайдення зв'язків між новим і попереднім знанням не лише приносить радість і задоволення, а й усвідомлення того, що вони можуть розвивати свої знання за допомогою активного дослідження. У цій ситуації і процес, і продукт наукової діяльності можуть викликати позитивний емоційний відгук, який мотивує на подальше навчання¹.

Наукова освіта має багато цілей. Однак насамперед вона має бути спрямована на розвиток: розуміння «сету великих ідей» у науці, які включають наукові ідеї та ідеї про науку, її роль у суспільстві. Зазначимо, що в цьому контексті термін «ідея» використовується для позначення абстракції, яка пояснює відносини або властивості, які спостерігаються. Тут вона відрізняється від повсякденного вжитку слова «ідея» в ролі думки, яка не обов'язково базується на фактичних даних. А «велика ідея» в науці належить до низки взаємопов'язаних між собою об'єктів або явищ. Водночас «менша ідея» застосовується до конкретних спостережень або досвіду. Наприклад: «крити добре пристосовані до життя під землею» – «мала» ідея. Відповідна «велика ідея» полягає в тому, що великі живі істоти розвивалися впродовж дуже тривалих періодів часу, що робить їх придатними для функціонування у відповідних певних умовах.

Основною метою наукової освіти має стати спроможність кожного індивіда до ухвалення поінформованих рішень і відповідних дій, які впливатимуть як на їхнє персональне життя, так і на добробут суспільства, а також збереження навколишнього

¹ Гальченко М. С. Інтелектуальний виклик постмодернізму. С. 79.

середовища. Шляхи вивчення науки, які призводять до розуміння, можуть також сприяти розвитку навчальних навичок, тобто вміння вчитися, які потрібні впродовж усього життя для того, щоб ефективно діяти і працювати у світі, який динамічно змінюється.

Розділ 4.6. ПАРАДОКСИ «ФОРМУВАННЯ ЕЛІТИ»: ОСВІТНІЙ ВИМІР

Запитування про еліту викриває ситуацію, в якій еліта є проблемою. Запитують про те, брак чого відчувають. Сучасна соціально-культурна ситуація в Україні може бути охарактеризована як стан відсутності еліти, тому актуалізуються наукові розвідки в цій галузі. У нашому суспільстві відсутні загальноприйняті та зрозумілі цінності та ідеали, на основі яких може відбуватися консолідація громадян. На місці «офіційної» картини світу утворився хаос. У країні існують різноманітні погляди на минуле, сучасність і майбутнє суспільства. Подібна ситуація свідчить про те, що Україна за понад тридцять років існування незалежною державою так і не утворила свою еліту. Адже формування загальноприйнятої більшістю ідеології є прерогативою та обов'язком еліти.

Проте в суспільстві, в якому відсутня більш-менш стабільна соціально-політична структура, відсутня і еліта. Можна сказати, що питання еліти – це інший бік питання про майбутнє (минуле і теперішнє) суспільства. Попри те, що історично еліта виникає в контексті суспільно-економічних, культурних і політичних трансформацій, сьогодні завдання «формування еліти» намагаються перекласти виключно на освіту. Тому актуалізується питання долі освіти. Від того, як це питання буде вирішено, залежить, якими буде майбутнє суспільство і його еліта.

Розуміння суті освіти, внутрішньої логіки її становлення дасть можливість свідомого покладання орієнтирів її трансформації.

Водночас це дасть нам можливість оцінити, наскільки покладений на освіту обов'язок «формувати еліту» відповідає її суті. Якщо за мету освіти прийняти розвиток суб'єктності людини, то для розв'язання зазначених проблем ми змушені заглибитися у проблему становлення людського взагалі та зіставити її із завданням «формувати еліту».

Еліта пов'язана з владою. Так, наприклад, Г. Моска вважав елітою найбільш активних у політичному аспекті індивідів, які орієнтовані на владу. Для нього вони постають організованою більшістю, яка управляє неорганізованою меншістю. Еліта – це люди, що займають найвищі щаблі та ієрархії влади. Отже, влада живить еліту і через неї відтворюється. У зв'язку з тісним взаємозв'язком еліти і влади потрібно виявити, яким чином повинен бути організований освітній простір, щоб ефективно задовольняти потреби селекції та рекрутування еліт.

Людина – єдина істота, що здатна до трансцендування. Вихід за межі свого наявного існування є способом буття власне людського. Загальновідомим є те, що не існує людини як даності. Конституювання людського в людині – це завдання стати людиною. Це завдання визначає творчість як основну ознаку людського буття і засіб формування простору освіти. Пошук себе є творчим за своєю сутністю, адже пізнаючи себе, індивід трансформує сам спосіб власного буття. Тому, в міру «зустрічі» зі собою людина собою стає. Інший шлях, коли індивід, залишаючись статичним, оглядає навколишній світ у пошуках потрібного взірця для самоідентифікації та приміряє його на себе на кшталт примірки нової речі, позбавлений того фундаментального неспокою і проблематичності, що прирікає людину на трансцендування.

Соціальна роль може замінити потребу пошуку себе, пропонуючи готову зовнішню форму, проте вона тільки імітує процес саморозвитку людини. Адже готова соціальна роль не вимагає повноти розвитку для свого існування, вона якраз є автоматизацією і консервуванням того, що колись було живою можливістю людського буття. Те, що було можливістю, тепер автоматично гарантується навіть за відсутності присутності в

цьому процесі повноти особистості. У цій ситуації людині достатньо пристосуватися, стати функцією, натомість індивід-функція стає персоніфікацією і представником потужних анонімних сил соціальної системи, які ним рухають і втілюється через нього.

Здається, що такою готовою соціальною роллю може поставати еліта. Адже її формування передбачає відповідність індивіда обмеженим соціальним умовам існування. Найкоротший шлях сходження на вершину соціальної ієрархії пролягає через адаптацію до панівних принципів наявного соціуму. Потрапити у «правлячий клас» можна за умови відповідності цим вимогам. Етимологічно термін «еліта» дійсно означає «кращий», «обраний». Однак очевидно, що «кращі» далеко не завжди займають владні позиції в суспільстві та не завжди відповідають емпіричним вимогам свого часу. «Обрані» можуть дозволити собі ігнорувати актуальні потреби «малого часу», віддаючи перевагу перспективі «великого часу». Тому вони прослизують крізь сувору ієрархічну структуру соціуму і виходять на рівень загальнолюдської історії, або, в іншій термінології – у вічність. З цього приводу можна згадати прагнення Г. С. Сковороди уникати пасток, які постійно влаштовує людині світ для того, щоб упіймати її.

Еліта, що пов'язана з пануванням, формується відповідно до принципу наявної соціальної структури. Навіть коли вона приходить у світ у результаті соціальних революцій, вибудовування нової соціальної структури постає її головним завданням. Тому часто виконувати завдання «формування еліти» можна, коли освіта переорієнтована на задоволення потреб наявного соціуму. Натомість становлення творчої еліти (або духовної чи інтелектуальної еліти), основною функцією якої є культуротворчість, відбувається як необмежений зовнішніми масштабами розвиток людської суб'єктності.

Життя культури як такої (а не її перетворена форма – цивілізація) не розщеплюється на «неорганізовану більшість» та «організовану меншість». У культурі немає суворого розподілу на творців і споживачів. У цьому просторі інший

тип взаємодії: тут домінує спільна діяльність і співтворчість. Людські стосунки не конститууються виключно конкуренцією, а вибудовуються через звернення до іншого, як діалог, у якому проблематизується індивідуальна завершеність і самодостатність. Таким чином вимальовуються дві стратегії становлення людського: одна стратегія спрямована на проблематизацію індивіда і трансформацію основ власного способу буття, інша – на ствердження даної людської самості та трансформацію навколишнього світу. Одна стратегія передбачає своєю умовою трансцендування як спосіб існування людського, інша – облаштування емпіричного кола свого існування.

Прагнення вийти за межі притаманне людині в кожній із двох стратегій життєдіяльності. Вони різняться способом покладання цих меж. Для однієї ці межі мають онтологічну природу, а для другої соціальну (не суспільну). Людина живе серед інших людей і змушена узгоджувати свої дії з діями інших. Кожен індивід отримує той чи інший статус і відповідно до нього виконує різні ролі. Такий вимір людського існування описаний у рольовій теорії особистості, у межах якої людина здатна рухатися виключно по соціальній драбині наявної структури. Становлення людини тут підміняється її рухом за наперед даними масштабами соціальної ієрархії. І хоча ця концепція описує певний момент у життєдіяльності людини, однак спроби надати йому універсального значення для людського буття є хибними. Вона описує людей, охоплених, як писав Ж. Бодріяр, імперативом конкуренції та висхідної соціальної мобільності.

Сприйняття усїєї гами міжособистісних стосунків у парадигмі суперництва і конкуренції свідчить про втрату людиною відчуття реальності і співпричетності світові. У такому разі інша людина починає виступати потенційною загрозою моему его, а конкуренція – витісняє співробітництво. Починає навіть здаватися, що основою народження людського в людини є саме конкуренція. Так, наприклад, за З. Фройдом, суперницькі відносини формуються в сім'ї від самого народження дитини. Виходячи з цього, робиться висновок про вкоріненість конкуренції у природі людини. Проте домінування конкуренції

в міжлюдських відносинах передбачає перетворення людини на річ серед інших речей, або, висловлюючись інакше, – її уречевлення.

Слід зазначити, що конкуренцію не можна вважати природним механізмом відбору кращих представників роду людського. Вона так само зумовлена соціально-культурними чинниками. У межах того чи іншого суспільства конкурентну боротьбу можуть вигравати різні за своїми якостями індивіди і сама вона може набувати інколи протилежних форм. Це залежить від панівних у суспільстві норм, цінностей і традицій. Конкуренція має справу з наявною соціальною системою певного історичного часу і не виходить за її межі. Натомість творчість трансцендує за межі наявного соціального світу. Тому вона є не стільки оформленням у кінцевому, творчому продукті, скільки розкриттям нескінченного, політ у нескінченність, не об'єктивація, а трансцендування. Творчий екстаз (творчий акт є завжди екстаз) є прорив у безкінченність. Таким чином, стає зрозумілим, що творче відношення надконкурентне. У сфері культури, а не «культурної індустрії», конкуренція не охоплює суттєвих вимірів, не може дати відповіді, наприклад, на питання, хто перемагає у конкурентній боротьбі – Шекспір, Платон чи Ейнштейн?

В умовах протистояння людини навколишньому природному і соціальному світові індивідуальний розвиток часто зводиться до абстрактного моменту – руху в межах соціальної ієрархії. Подібний стан у філософії прийнято характеризувати як відчуження. На думку М. Гайдеггера, бездомність спричиняє відчуженість. Відчуження і бездомність штовхають людину в обійми суцього. У контексті філософії М. Гайдеггера відчуження постає забуттям буття, втратою людиною онтологічного виміру існування і підміною його онтичним виміром.

Проблема полягає в тому, що нині відчужений спосіб існування перетворюється на норму. Соціальна структура, що отримує незалежне від суб'єктів діяльності існування, не просто співіснує поряд із ними. Вона перебирає на себе їх суб'єктні атрибути та сама постає у вигляді «суб'єкта». Відповідно вона

підпорядковує собі індивідів, зводячи їх до своїх персоніфікацій. У такому відчуженому світі, тільки будучи персоніфікацією соціальної структури, індивід отримує можливість реалізуватися, «здійснитися».

Відчуження сягає набагато глибше, людина втрачає частину себе, але сама залишається в тіні того, що втратила. Відчужене, втрачене мстить за себе, переслідує людину. Отже, суспільне ціле, що відчужується від людей, постає як такий переслідуючий, формуючий, відповідно до своїх потреб, результат їхньої діяльності. Якщо жива внутрішня спів-причетність культурі передбачає творче відношення, то відчужене існування передбачає відношення панування і підкорення. Завдяки владі, а не творчості, відчужений індивід намагається відтворити деяку подобу цілого, вибудувати власну ідентичність.

Однак досвід цілого може бути даний людині не тільки як репресивна тотальність, що протистоїть їй. У процесі становлення, окрім цього зовнішнього виміру суворої структури, людині відкривається і смисловий, символічний світ культури. Сумнівною є слушність З. Фрейда, котрий вважав, що однією з основних функцій культури є пригнічення природних потягів людини, владне впорядкування взаємовідносин між людьми задля розподілу здобутих благ. Призначення еліти, на його думку, полягає в нав'язуванні культури меншості, яка володіє засобами влади і насилля, більшості, що протистоїть їй. Як не можна обійтися без примусу до культурної праці, так само не можна обійтися без панування меншості над масами, тому що маси застигли та недалекновидні, вони не люблять відмовлятися від потягів, не слухають аргументів на користь потреби такої відмови, та індивідуальні представники маси заохочують один в одному всюдозволеність і розпущеність», – писав З. Фрейд¹.

Однак і меншість, еліти не відповідають повністю вимогам культури. Їм, за З. Фрейдом, властиві захланність, агресивність, сексуальні пристрасті, бажання обманювати, тощо. Тобто і

¹ Фрейд З. Незадоволеність культурою. – Режим доступу: <http://um.co.ua/1/1-9/1-99981.html>.

маси, і еліта приречені відчувати на собі репресивний вплив культури. Утім, не варто забувати, що культура не тільки і не стільки репресивна «гамівна сорочка», скільки спосіб буття у спілкуванні з іншими. Вона спосіб становлення людського в людині. Представник *homo sapiens* змушений увійти у світ культури для того, щоб стати людиною. І це входження мало має спільного із соціалізацією як процесом зовнішньої детермінації поведінки індивіда «культурою». Те ж саме стосується і спроб З. Фрейда звести культуру до інтеріоризації зовнішніх примусів у внутрішній вимір за допомогою такої психічної інстанції, як «Super-Ego».

Фрейд змальовує існування відчуженої, бездомної людини, що втратила внутрішній зв'язок співпричетності культурі та іншим людям, тому взаємодія людини з іншими людьми, із суспільством дана їй негативно. У сучасних умовах такий індивід – це індивід-атом. Первинним, наочно підтвердженим фактом для нього є зовнішньо покладене ціле, що складається із перехрещення і зовнішніх зустрічей між діями окремих людей, кожен з яких відокремлений від іншого. Індивід змушений включатися в це ціле хоча б задля задоволення своїх фізіологічних потреб. Увесь інший, «зовнішній» даний людині світ, включаючи і інших людей, є для її пізнання та дії «об'єкт», те «не-я», яке обмежує її власне «я» і повинно бути використаним або подоланим останньою. Усі інші люди суть для неї, як такі об'єкти, «вони» (про «ти» і «ви» у цьому зв'язку в дійсному значенні не може мовитись), з якими вона зустрічається ззовні та на які вона ззовні впливає, як і вони на неї. Така взаємодія можлива тільки у двох формах: з одного боку, вона може здійснюватися суто «атомістично» у формі вільного і випадкового зіткнення та схрещення двох індивідуальних волей, які приходять до взаємної згоди, у формі «договору» і вільного обміну послугами. З другого боку, воно може здійснюватись, оскільки потрібне навмисне поєднання людей, досягнення свідомо поставленої спільної мети, у формі такого впливу однієї волі на іншу, яке має характер організації, створення колективної єдності за допомогою зовнішнього підпорядкуванню єдиній спрямовувальній волі.

Важливим є, по-перше, перетворення для індивіда-атома світу та інших людей на «об'єкти», а по-друге, визначення домінуючої ролі в атомізованих взаємостосунках індивідів влади і права. Звідси випливає, що і для homo economicus, і для homo sociologicus їхні відношення до світу і людей є зовнішнім, об'єктним відношенням. Їхня взаємодія можлива виключно через підпорядкування владі чи праву. Людиноконститувальна внутрішня співпричетність світові та іншим дана тут як спогади про «втрачене» дитинство і впевненість у тому, що інакше й бути не може.

Отже, для відчуженого індивіда світ, суспільства, інші люди і він сам постають як дещо зовнішнє, як дещо таке, що протистоїть його самості. І в той же час цей індивід не знає нічого іншого, окрім цього емпірично даного протистояння. Середовище його існування – це соціальна структура, а світ живої культури як всезагального простору людського спілкування та взаємодії постає романтичними мріями утопістів. Саме тому імператив конкуренції та висхідної соціальної мобільності перетворюються для нього на потужний та єдино доцільний мотив його діяльності, що спрямовує її на екстенсивне розширення свого життя. Освіта так чи інакше змушена зважати на цей вимір людського буття. Беручи на себе обов'язок «формуванню еліту», освіта змушена перетворюватись на один із службових інститутів соціальної структури. Для досягнення зазначеної мети вона починає культивувати односторонні здібності індивідів – ті здібності, що мають попит наявним виміром існування соціуму. Виникає уявлення, що всі інші здібності людини є або зайвими, або допоміжними. Сам по собі індивід як цілісна особистість виявляється чимось на кшталт хобі. Час розвитку людини в людині виявляється протипоставленим освітньому простору. Це означає, що освіта починає існувати в деформованих формах як «напівосвіта» (Т. Адорно). Така освіта відтворює панівний принцип соціального буття, а культура допускається в освітньому просторі тією мірою, в якій вона сприяє відтворенню цього принципу. У певному ракурсі це дає гарантію «випускникові» відносно безпроблемно вписатися в наявну соціальну структуру і вступити в конкурентну

боротьбу за «місце під сонцем». Завдання «формування еліту» цілком відповідає подібній логіці розвитку освіти, але тоді освіта перетворюється з простору розвитку особистості на засіб відбору потрібних наявному соціальному порядку індивідів. Це тягне за собою два зовсім різні способи організації освітньої діяльності. Трансформується не стільки те, що вчать, скільки як навчаються. Звичайно, розвиток буде присутній і в «напівосвіти», що постає засобом відбору, однак тільки як допоміжний момент. Суть освіти, навпаки, вимагає присутності розвитку людини як самоцілі, а це неможливо без введення в освітню діяльність творчості і свободи як іманентних принципів її організації. Проте тоді ми повинні говорити вже про розвиток самого способу розвитку. Останнє вимагає мужності відректися від своїх наявних форм існування заради можливості іншого буття. Інаковість тут не формальна, а сутнісна. Це інтенсивне відтворення життя людини, де зміна навколишнього світу збігається зі зміною способу діяльності та самого суб'єкта діяльності. Безумовно, що подібна організація освітнього простору буде зорієнтована на життєдайне творче відношення. Відтворення панівного принципу наявного соціуму тоді перестає бути основним завданням освітньої діяльності. Тоді, можливо, і заклик «формувати еліту» для освіти втратить свою правомірність.

ВИСНОВКИ

Пропонована читачеві монографія є спробою відповіді на низку викликів, що їх породила різка зміна екзистенційної ситуації України: війна за збереження державності та суверенітету, конструювання нової моделі взаємодії з глобальним світом, кристалізація нових підстав для національної ідентичності й солідарності, лавиноподібне наростання інформаційних технологій в усіх сферах суспільного життя.

В основу методології нашої праці покладено переконання, що модель соціального світу не є сталою і наперед визначеною, а характеризується відкритістю та поліваріантністю. Інтенсивний розвиток комунікацій, тотальна глобалізація, а також віртуалізація соціального простору виводить на перший план фактори непрогнозованості та раптовості, а це знаходить своє вираження як і в різких суспільних перетвореннях, так і в масштабних світових кризах.

Авторський колектив комплексно розглянув актуальні проблеми сучасного світу: перспективи людини за умов інформаційної цивілізації, причини та наслідки віртуалізації сучасного соціуму, її вплив на конструювання образу соціальної реальності в масовій свідомості, особливості породженої нею утопічної свідомості. Увага сконцентрована на глобальних зрушеннях у способі існування людської цивілізації, серед яких виділено бурхливий розвиток інформаційного середовища, що викликає важливі трансформації всієї системи суспільних та економічних відносин. Авторський колектив намагається продемонструвати системний характер змін у широкому спектрі соціальних процесів від трансформацій у соціально-економічних відносинах до перспектив індивідуального буття людини у світі, що швидко оновлюється.

Серед сучасних цивілізаційних викликів автори насамперед виділяють віртуалізацію життя людини і соціуму, створення

потужних комунікативних систем. Вони наголошують, що через інтенсивність інформаційних потоків утруднюється як свідомо орієнтація людини у світі, так і контроль соціуму над використанням засобів масового впливу, що може стати загрозою свободи думки і слова, маніпулювання свідомістю. Ці загрози аналізуються в широкому спектрі напрямів: це і вплив цифрових технологій на систему суспільно-економічних відносин, і модернізація соціальної сфери, і трансформації освіти та креативи педагогічного мислення, і проблеми ефективного функціонування громадянського суспільства та національних еліт, і зумовлена глобалізацією криза індивідуальних і колективних ідентичностей. У монографії гостро поставлена проблема взаємодії суспільства та еліти, яка розглянута в аспектах сутнісного визначення елітарності, співвідношення традицій та модерності у відродженні ефективних національних еліт у сучасному світі й в Україні зокрема.

Значне місце у роботі посідають проблеми філософії економіки: взаємозв'язок цифрових і соціально-економічних перетворень, питання реструктурування запиту на економічне знання таким чином, щоб оновлений запит уможливив змїну пояснювальних схем і способів розуміння в економічному дискурсі.

Значний обсяг дослідженого матеріалу присвячений перспективам сучасної освіти та ролі в ній гуманітарного чинника за умов трансформацій глобального інформаційного середовища, змін критеріїв достовірності, вимог раціональності та інших пізнавально-культурних засад інтелектуальної діяльності. Сформульовано проблему: «суспільство знань» виникає і досягає успіху на тлі кризи знання, яке елімінується і витісняється досвідом мінливих символічних практик, основу яких складає створення символічних кодів та оперування ними. Ця релятивізація знання поглиблює тенденції прагматизму як в царині освіти, так і в царині пізнання й вимагає змін у концепції постнекласичної освіти. Автори досліджують глибинні трансформації сучасної мисленневої парадигми в якості шляху до подолання проблем глобального світу. При цьому виділено роль

смислоконструюючої функції мови у формуванні світоглядних орієнтирів та соціального простору.

Серед висновків, обґрунтованих авторами монографії, варто виділити акцент на тому, що витворений різноманітними медіа імітований, віртуальний світ, у якому немає обмежень і всі бажання негайно здійснюються – це, по суті, така ж ілюзія, як і Утопія Т. Мора або Місто Сонця Т. Кампанелли. Експансія симульованих образів не відмінняє об'єктивної соціальної дійсності, і не брати цю дійсність до уваги – значить опинитися за межею граничних умов виживання суспільства. Тому наявність еліти і соціальних інституцій, які за будь-яких обставин зберігають тверезе і достатньо об'єктивне розуміння соціальної ситуації і забезпечують стабільність та динаміку соціуму через ухвалення виважених соціально значущих рішень, є необхідним компонентом життєздатного соціуму. Отже, в розв'язанні численних кризових ситуацій повертатися потрібно не до минулого історично пройденого стану суспільства, і не до нових утопій віртуальної реальності, а до вияснення нормального природного стану соціуму, формуючи повноцінні демократичні інститути модерної політичної нації і народної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Barefoot K. Defining Measuring the Digital Economy / K. Barefoot et al. – U.S. BEA Working Paper, 2018. – Varch 15. – 18 p.
2. Barefoot K. Research Spotlight Measuring the Digital Economy / K. Barefoot, D. Curtis, A. William, R. Nicholson, R. Omohundro. Survey of Current Busintss. – 2019. – Vol. 99. – № 5.
3. Bleed R. Visual Literacy in Higher Education [Electronic resource] / R. Bleed. – Available at : <https://net.educause.edu/ir/library/pdf/eli4001.pdf>.
4. Byrne D. The Rise of Cloud Computing: Minding Your P'S, Q'S and K'S / D. Byrne, C. Corrado, D. E. Sichel // NBER Working Paper. – 2018. – № 25188.
5. Churchill W. Blood, Toil, Tears and Sweat [Electronic resource] / W. Churchill // First Speech as Prime Minister to House of Commons / The International Churchill Society. – 1940. – May 13. – Available at : <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1940-the-finest-hour/blood-toil-tears-and-sweat-2>.
6. Cottle S. Mediatized Conflict: Developments in Media and Conflict Studies / S. Cottle. – London : Open University Press, 2006. – 250 p.
7. Couldry N. Media, Society, World: Social Theory and Digital Media Practice / N. Couldry. – Cambridge : Polity Press, 2012. – 297 p.
8. Dahrendorf R. Versuchungen der Unfreiheit. Die Intellektuellen in Zeiten der Pruefung. – Muenchen: Beck Verlag, 2006. – 240 s.
9. Digital development: Opportunities and challenges [Electronic resource]. – Available at : https://unctad.org/meetings/en/SessionalDocuments/tdb66_d5_en.pdf.
10. Drucker P. Post-Capitalist Society / P. Drucker. – New York: Harper Collins, 1994. – 240 p.
11. Dummett M. The Logical Basis of Metaphysics. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991. XI, 355 p.
12. Fodor DJ. The Compositionality Papers (with E.Lepore). Oxford University Press. 2002.

13. Fodor DJ. *The Mind Doesn't Work This Way; The Scope and Limits of Computational Psychology*. – MIT Press-2000.
14. Galbraith J. K. *The New Industrial State* / J. Galbraith. – Princeton University Press, 2007. – 518 p.
15. Globalization How «Multicultural Brokers» can help teams perform // *Harvard Business Review*. – 2018. – May – June.
16. Goldberg J. MD. *Dissociative Identity Disorder (Multiple Personality Disorder)* / J. Goldberg, MD. *WebMD Medical Reference*. WebMD (May 31, 2014).
17. Greenfield A. *Radical Technologies: The Design of Everyday Life* / A. Greenfield. – London ; New York : VERSO, 2017.
18. Hepp A. *Mediatized worlds – understanding everyday mediatization* / A. Hepp, F. Krotz // *Mediatized Worlds. Culture and Society in a Media Age*. – Basingstoke : Palgrave, 2014. – P. 1–14.
19. Hermann M. *Design Principles for Industrie 4.0 Scenarios: A Literature Review* [Electronic resource] / M. Hermann, T. Pentek, B. Otto. – Available at : http://www.iim.mb.tu-dortmund.de/cms/de/forschung/Arbeitsberichte/Design-Principles-for-Industrie-4_0-Scenarios.pdf.
20. Horkheimer M. *Dawn and Decline: Notes 1926–1931 and 1950–1969*. – New York : Seabury Press, 1978. – 252 p.
21. *Huffington Post's Unpaid Bloggers Are Suing Arianna* [Electronic resource] // *Yahoo! News*. – Available at: <https://news.yahoo.com/huffington-posts-unpaid-bloggers-taking-arianna-court-20110412-081829-782.html>.
22. *Information Economy Report 2017: Digitalization, Trade and Development* [Electronic resource]. – Available at: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ier2017_en.pdf.
23. Kelly B. *Measuring Technological Innovation over the Long Run* / B. Kelly, D. Paponikolaou, A. Seru, M. Taddy // *NBER Working Paper*. – 2018. – № 25188. – 79 p.
24. Lipman M. *Thinking in Education*. – Cambridge, 1991. – S. 7–25.
25. Luhmann N. *Reflexions probleme im Erziehungssystem* / N. Luhmann, K. Schorr. – Frankfurt am Main, 1988.
26. Mill John. *System of Logic, Ratiocinative, and Inductive, Part II: Books IV-VI (Collected Work of John Stuart Mill vol 08)*. Liberty Fund Inc., 2002. – 619 p.
27. Mitchell W. J. T. *Showing Seen. A critique of visual culture* /

- W. J. T. Mitchell // *Journal of Visual Culture*. – 2002. – Vol. 1 (2). – P. 165–181.
28. Örtengren K. A guide to Results-Based Management (RBM), efficient project planning with the aid of the Logical Framework Approach (LFA) [Electronic resource] / K. Örtengren. – Available at : <https://www.sida.se/contentassets/9d257b83f4124113a324c61715150722/21920.pdf>.
 29. Peter L. Berger and Thomas Luckmann *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. 1966. – 247 p. – Available at : <http://perflensburg.se/Berger%20social-construction-of-reality.pdf>.
 30. Rifkin J. *Biotech Century: Harnessing the Gene and Remaking the World* [Electronic resource] / J. Rifkin. – Available at : https://openlibrary.org/books/OL696841M/The_biotech_century.
 31. Roberts Kevin on the VUCA world [Electronic resource]. – Available at: https://www.youtube.com/watch?v=mMzGuavTL_o.
 32. Rochet J.-C. Platform Competition in Two-Sided Markets / J.-C. Rochet, J. Tirole // *Journal of the European Economic Association*. – 2003. – Vol. 1. – № 4.
 33. Sandywell B. *Dictionary of Visual Discourse: a Dialectical Lexicon of Terms* / B. Sandywell. – New York : Ashgate, 2011. – 702 p.
 34. Shettleworth, S.J. (2010). *Cognition, Evolution, and Behavior* (вид. 2). Oxford Press, New York.
 35. *Sites of Vision: The Discursive Construction of Sight in the History of Philosophy* / ed. by D. M. Levin. – Cambridge : The MIT Press, 1997. – 498 p.
 36. Strawson P. F. *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics*. London: Methuen, 1959. – 255 p.
 37. *Technology and Innovation Report 2018: Harnessing Frontier Technologies for Sustainable Development* [Electronic resource]. – Available at: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tir2018_en.pdf.
 38. Turner A. *Between debt and the devil. Money, credit and fixing global finance* / A. Turner. – Princeton: University Press Princeton and Oxford, 2016.
 39. *The World's Most Miserable Economy* [Electronic resource] // Bloomberg. – Available at: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-04-17/the-world-s-most-miserable-economy-has-seven-figure-inflation>.

40. Toffler A. *The Third Wave* / A. Toffler. – New York : William Morrow & Co., Inc., 1980. – 552 p.
41. Touraine A. *The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts, and Culture in the Programmed Society* / A. Touraine. – New York : Random House, 1971. – 245 p.
42. *Vectors of Digital Transformation* // OECD Digital Economy Papers. – 2019. – January. – № 273. – 38 p.
43. Von Weizsaecker, E., Wijkman, A. *Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet*. – Springer, 2018. – 220 p.
44. Webster F. Chapter 2: What is an information society? [Електронний ресурс] / F. Webster // *Theories of the Information Society*. – 3rd ed. – New York : Routledge, 2006. – Available at : <https://cryptome.org/2013/01/aaron-swartz/Information-Society-Theories.pdf>
45. Алексієвич С. О. Час second-hand. Кінець червоної людини : пер. с рус. / С. О. Алексієвич ; пер. Леся Лисенко ; худож.-оформ. О. А. Гугалова-Мешкова. – Харків : Фоліо, 2021. – 474 с.
46. Бах К. Вино і філософія. Симпозіум думки і келиха / К. Бах / [пер. з англ. П. Тарашук ; упор. Ф. Олгоф]. – Київ : Темпора, 2010. – 368 с.
47. Бодріяр Ж. Історія клонів / Ж. Бодріяр // *Симулякри і симуляція*. – Київ : Основи, 2004. – С. 141–152.
48. Братасюк М. Г. «Осмилююче мислення» (М. Гайдегер) в правовій сфері як чинник порозуміння в сучасній Україні / М. Г. Братасюк // *Діалог і порозуміння для європейської та світової спільнот (Із залученням творчого досвіду Львівсько-Варшавської школи)* : [колективна монографія] / за заг. ред. проф. А. Карася. – Львів, 2017. – 216 с.
49. Братасюк М. Г. Інтегральне мислення як відповідь на виклики глобального світу : м-ли звітної конференції філософського ф-ту ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2021.
50. Братасюк М. Г. Сміслова залежність від минулого як соціокультурна проблема / М. Г. Братасюк // *Духовність. Культура. Глобалізація : м-ли міжнар. наук. конф. 28 жовтня 2019*. – Львів, 2019. – 214 с.
51. Брило Ю. М. Концепція «Виклик – Відповідь» як основа цивілізаційної мобільності / Ю. М. Брило // *Вісник Донецького національного університету. Гуманітарні науки*. – 2014. – Вип. 1–2.

52. Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу / Д. Бьолер. – Київ : Стилос, 2014. – 157 с.
53. Вельш В. Наш постмодерний модерн. – Київ : Альтерпрес, 2004. – 320 с.
54. Вернадський В. І. Вибрані праці академіка В. І. Вернадського. Т. 8: Праці з історії, філософії та організації науки / гол. ред. ради Б. Є. Патон. – Київ : Фенікс, 2012. – 658 с.
55. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / Ю. Габермас. – Київ : Дух і Літера, 2011. – 280 с.
56. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Ю. Габермас. – Київ : Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
57. Гальченко М. С. Інтелектуальний виклик постмодернізму: від деконструкції до «нового мислення» / М. С. Гальченко // Нова парадигма. – 2019. – № 134. – С. 76–84.
58. Гангал А. Інтеріоризація як засіб здобуття і збереження ідентичності в сучасному інформаційному суспільстві [Електронний ресурс] / А. Гангал // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – 2019. – Вип. 23. – С. 19–25. – Режим доступу : <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/06/Visnyk-L-vivs-koho-universytetu.-Serii-filosofs-ki-nauky.-23-2019.pdf> DOI <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-3>.
59. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Ентоні Гіденс ; [пер. з англ. Н. П. Поліщука]. – Київ : Альтерпрес, 2004. – 100 с.
60. Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти [Електронний ресурс] / В. Горбатенко. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27357/15-Horbatenko.pdf?sequence=1>.
61. Горемікіна Ю. Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг / Ю. Горемікіна // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1. – С. 161–168.
62. Горова А. В. Недержавний сектор надання соціальних послуг: сучасний стан та перспективи розвитку / А. В. Горова // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 63. – С. 445–450.
63. Гриценко А. А. Грошово-фінансові чинники нестабільності сучасної соціально-економічної динаміки / А. А. Гриценко //

- Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей : зб. наук. пр. / редколегія ; відп. секретар З. Е. Скринник. – Київ : ДВНЗ «Університет банківської справи», 2019. – С. 7–17.
64. Гриценко А. А. Цифровий розвиток: структура, капіталізація та соціалізація / А. А. Гриценко // Економічна теорія. – 2018. – № 4. – С. 5–20.
65. Дениско П. Комодифіковане «я» – новий тип персональної ідентичності / П. Дениско // Філософська думка. – 2017. – № 4. – С. 81–95.
66. Дослідження рівня фінансової грамотності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.fst-ua.info/wp-content/uploads/2019/06/Financial-Literacy-Survey-Report_June2019_ua.pdf?fbclid=IwAR2AlpnGNn8big9d0_v6YEhNBwL69ErT0ToDVmY5Rq8dIJqSvLVndCm5ueM.
67. Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=17796.
68. Єрмоленко А. «Маємо не домовлятися, а чинити опір» – погляд Анатолія Єрмоленка [Електронний ресурс] / А. Єрмоленко. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/poglyad/_mayemo-nedomovlyatisya-a-chiniti-opir-poglyad-anatoliya-ermolenka/1090979.
69. Єрмоленко А. Кореляція культури і цивілізації в становленні української модерної ідентичності / А. Єрмоленко // Вісник Львівського університету. – Сер. Філософські науки. – Львів, 2018. – Вип. 20. – С. 3–19
70. Ильин В. В. Магия денег. История, философия, жизнь : монография / В. В. Ильин. – Киев : УБД НБУ, 2011. – 590 с.
71. Ильин В. В. Философия богатства. Человек в мире денег / В. В. Ильин. – Киев : Знання України, 2005. – 496 с.
72. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. – Київ : Лібра, 2001. – 200 с.
73. Кайку М. – «Майбутнє розуму. Наукові спроби досягнути, вдосконалити і підсилити інтелект»/ М. Кайку. – Київ : Літопис. 2017.
74. Кайку М. Візії : як наука змінить ХХІ сторіччя / М. Кайку. – Львів : Літопис, 2004. – 544 с.
75. Кайку М. Фізика майбутнього / М. Кайку. – Львів : Літопис, 2013. – 432 с.

76. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант. – Київ : Юніверс, 2000. – 504 с.
77. Карась А. Мітологія як горизонт розуміння та її естетичне і соціально-політичне проявлення / А. Карась // Вісник Львівського університету. – Сер. Філософські науки. – Львів, 2019. – Вип. 22. – С. 12–32.
78. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.
79. Коваль О. П. Щодо запровадження загальнообов'язкової державної накопичувальної системи : аналітична записка [Електронний ресурс] / О. П. Коваль. – Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2018. – Режим доступу : https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwIU_YrNiv7dAhUPdxoKHes9DNsQFjAAegQICrAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F3061%2F&usq=AOvVaw0LLVZR_FAhAb8OpV6HFx-
80. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. – Київ : Педагогічна думка, 2009. – 424 с.
81. Кримський С. Мислення / Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. – Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. – 742 с.
82. Кулик В. Майбутнє політичних партій в епоху постполітики [Електронний ресурс] / В. Кулик. – Режим доступу : <https://hvylya.net/analytics/politics/majbutnie-politichnih-partij-v-epohu-postpolitiki.html>.
83. Култаєва М. Д. Логіка педагогічного мислення та його аналіз / М. Д. Култаєва // Філософсько-антропологічні студії '2000. Європейський вектор та основні цінності української гуманістики. Істина. Правда. Життя. – Київ : Стилос, 2000. – С. 228–336.
84. Куцепал С. В. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом «пост» : монографія. – Київ : Вид-во «ПАРАПАН», 2004. – 424 с.
85. Легомінова С. В. Концептуальні засади стратегічного управління конкурентними перевагами підприємств / С. В. Легомінова // Глобальні та національні проблеми економіки / Миколаївський

- національний університет імені В. О. Сухомлинського. – 2017. – Вип. 18. – С. 250–255.
86. Лисий В. П. Світоглядні проблеми та методи їх вирішення [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу : http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/lysyi.pdf.
87. Ліотар Жан-Франсуа. «Стан постмодерну» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://shron1.chtyvo.org.ua/Lyotard_Jean-Francois/Sytuatsia_postmodernu.pdf?
88. Лук'янець В. Технології XXI століття : новий режим еволюції мегасоціуму / В. Лук'янець // Схід. – 2005. – № 5 (71). – С. 102–107.
89. Лук'янець В. Фундаментальна наука і науковий світогляд у перспективі XXI сторіччя / В. Лук'янець // Філософська думка. – 2006. – № 3. – С. 3–25.
90. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функцій цілей у соціальних системах / Ніклас Луман ; [пер. з нім. М. Бойченка і В. Кебуладзе]. – Київ : Дух і літера, 2011. – 336 с.
91. Мельник В. Ідентифікація через споживання в умовах сучасної соціокультурної дійсності / В. Мельник, О. Сінкевич // Вісник Львівського університету. – Сер. Філософські науки. – Львів, 2016. – Вип. 18. – С. 3–12.
92. О'Коннор Дж. Мистецтво системного мислення: пошук неординарних творчих рішень / Дж. О'Коннор, І. Макдермотт // Наш формат. – 2018. – 240 с.
93. О'Ніл К. BIG DATA. Зброя математичного знищення. Як великі дані збільшують нерівність і загрожують демократії / Кейт О'Ніл ; пер. з англ. О. Калініної. – Київ : Форс Україна, 2020. – 336 с.
94. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Х. Ортега-і-Гасет // Вибрані твори. – Київ, 1994.
95. Подольська Є. Ситуація постмодернізму у філософії [Електронний ресурс] / Є. Подольська. – Режим доступу : https://pidruchniki.com/17760613/filosofiya/situatsiya_postmodernizmu_filosofiyi.
96. Попова Н. В. Особливості розвитку підприємств транспортно-логічної системи в умовах VUCA-світу / Н. В. Попова // Економіка транспортного комплексу. – 2015. – Вип. 26. – С. 120–131.
97. Постол А. А. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність [Електронний ресурс] / А. А. Постол. – Режим доступу : http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_42_8.pdf.

98. Поясок Т. Б. Модернізація системи освіти в інформаційному суспільстві [Електронний ресурс / Т. Б. Поясок, О. І. Беспарточна // Інженерні та освітні технології. – 2015. – № 3 (11). – Режим доступу : <http://eetecs.kdu.edu.ua>.
99. Принцип іронії в постмодернізмі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://referat-ok.com.ua/etika-estetika/princip-ironiji-v-postmodernizmi>.
100. Публічне управління: шляхи розвитку : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 26 листоп. 2014 р.) : у 2 т. / [за наук. ред. Ю. В. Ковбасюка, С. А. Романюка, О. Ю. Оболенського]. – Київ : НАДУ, 2014. – Т. 1. – 150 с.
101. Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна. – Київ : К.І.С., 2019. – 99 с.
102. Рижак Л. Філософія сталого розвитку людства : навч.-метод. посібник / Л. Рижак. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 518 с.
103. Річмонд Б. «Мислення» у системному мисленні: сім основних навичок. Pegasus Communications. 2000.
104. Саїд Е. Публічна роль інтелектуала [Електронний ресурс] / Эдвард Саїд. – Режим доступу : <http://commons.com.ua/publiczna-rol-intelektualiv/>.
105. Сафонік Л. Формування національної ідентичності в Україні у контексті сучасних викликів / Л. Сафонік // Вісник Львівського університету. Сер. Філософські науки – Львів, 2019. – Вип. 22. – С. 43–56.
106. Унковська Т. Нова ера монетарної політики: глобальні виклики та зміна парадигми / Т. Унковська ; наук. ред. В. Юрчишин // Посилення значимості монетарної політики в країнах Центральної і Східної Європи у посткризовий період і рекомендації для України. – Київ : Заповіт, 2019. – С. 115–125.
107. Фермеерс Е. Очі панди. Філософське есе про довкілля / Е. Фермеерс. – Львів : Вид-во «Стрім», 2000. – 65 с
108. Філіпова Н. В. Зміна співвідношення понять «державне управління», «публічне адміністрування», «публічне управління» в системі суспільно-політичної трансформації [Електронний ресурс] / Н. В. Філіпова. – Чернігів, 2016. – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=865>.
109. Франкел Б. Постіндустріальні утопісти / Б. Франкел. – Київ : Ніка-Центр, 2005. – 245 с.

110. Фрейд З. Незадоволеність культурою [Електронний ресурс] / З. Фрейд. – Режим доступу : <http://um.co.ua/1/1-9/1-99981.html>.
111. Фромм Е. Втеча від свободи / Еріх Фромм ; перекл. з англ. М. Яковлева. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. – 288 с.
112. Цимбал І. В. Світ VUCA як сучасний контекст інформаційних і суспільно-політичних змін / І. В. Цимбал, А. А. Жовтун, О. Л. Ліманська // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2015. – Вип. 17. – С. 43–47.
113. Шалашенко Г. І. та ін. Конститутивна функція людського самозаперечення Колізії антропологічного розмислу. – Київ: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 152 с.
114. Шморгун А. Проблема идентичности в системно-цивилизационном измерении / А. Шморгун // Идентичности и ценности в эпоху глобализации. – Киев : Наукова думка, 2013. – С. 62–169.
115. Шморгун О. Взаємозв'язок соціалізації та обдарованості: системно-психологічний підхід / О. Шморгун // Синергетика і освіта. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. – С. 311–345.
116. Шморгун О. Всесвітньо-історичні тренди: порятунок чи катастрофа? / О. Шморгун // Проблеми всесвітньої історії. – 2018. – № 1 (5). – С. 17–36.
117. Шморгун О. Елітарний вимір демократії: проблема авторитарного лідерства / О. Шморгун // Еліта: витоки, сутність, перспектива. – Київ, 2011. – С. 343–414.
118. Шморгун О. Концептуальна основа формування національних політичних інтересів / О. Шморгун // Проблеми всесвітньої історії. – 2019. – № 3 (9). – С. 9–34.
119. Шморгун О. Співвідношення легальності та легітимності в сучасних трансформаційних процесах / О. Шморгун // Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во «Фенікс», 2015. – С. 52–63.
120. Шморгун О. Теорія творчого процесу: соціологічно-синергетичний підхід / О. Шморгун // Синергетика і творчість. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. – С. 281–297.
121. Шморгун О. Типологічні характеристики антикризової модернізаційної моделі влади / О. Шморгун // Модернізація і безпека

-
- розвитку в умовах глобалізації : зб. наук. пр. – Київ : ДУ «Інститут
всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 167–179.
122. Шюц А. Феноменологія и соціальні науки / Альфред Шюц ; [пер.
с англ. В. Кебуладзе] // Феноменологія і практична філософія. –
Київ : Курс, 2003. – С. 189–205.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Борзенко Олена Олександрівна, доктор економічних наук, професор, ДУ «Інститут економіки і прогнозування НАН України» (розділ 2.4).

Братасюк Марія Григорівна, доктор філософських наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка (розділ 3.1).

Гальченко Максим Сергійович, доктор філософських наук, директор Інституту обдарованої дитини Національної академії педагогічних наук України (розділ 4.5).

Гриценко Андрій Андрійович, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту економіки та прогнозування НАН України (розділ 1.1).

Гупалюк Тетяна Олександрівна, аспірантка філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (розділ 3.3).

Дяк Тетяна Петрівна, кандидат педагогічних наук, доцент, Національний лісотехнічний університет України (розділ 4.4).

Жеребило Ірина Владиславівна, кандидат філософських наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка (розділ 3.5).

Іванов Олексій Миколайович, кандидат філософських наук, Амбасадор Фонду родини Богдана Гаврилишина, м. Мангайм, Німеччина (розділ 1.3).

Іванова Наталія Володимирівна, доктор філософських наук, доцент, Луцький педагогічний коледж (розділ 1.3).

Ільїн Володимир Васильович, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (розділ 4.1).

Ільїна Антоніна Анатоліївна, доктор філософських наук, доцент, Київський національний університет технологій та дизайну (розділ 3.7).

Ільїна Галина Володимирівна, доктор філософських наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник ІОД НАПН України (розділ 3.4).

Карась Анатолій Феодосійович, доктор філософських наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка (розділ 2.2).

Комаринська Зоряна Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка (розділ 2.6).

Копицяк Юлія Ігорівна, магістранта Тартуського університету, Естонія (розділ 1.5).

Липов Володимир Валентинович, доктор економічних наук, про-

фесор, провідний науковий співробітник, Інститут економіки та прогнозування НАН України, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця (розділ 1.4).

Литвин Михайло Миколайович, кандидат економічних наук, ДУ «Інститут економіки і прогнозування НАН України» (розділ 2.4).

Ліпін Микола Вікторович, доктор філософських наук, доцент, Київський національний торговельно-економічний університет (розділ 4.6).

Мельник Володимир Петрович, доктор філософських наук, професор, академік Національної академії наук України, ректор Львівського національного університету імені Івана Франка (розділ 2.1).

Назаренко Ірина Леонідівна, Черкаський державний коледж харчових технологій та бізнесу (розділ 2.3).

Панфілова Тамара Олександрівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник, ДУ «Інститут економіки і прогнозування НАН України» (розділ 2.4).

Погрібна Дар'я Владиславівна, кандидат філософських наук, доцент, Державний університет інфраструктури та технологій (розділ 3.6).

Пролеєв Сергій Вікторович, доктор філософських наук, професор, завідувач відділом філософії культури, етики та естетики, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України (розділ 1.2).

Рижак Людмила Віталіївна, кандидат філософських наук, доцент, декан філософського факультету, Львівський національний університет імені Івана Франка (розділ 2.1).

Руденко Іван Іванович, кандидат філософських наук, доцент, Черкаський державний технологічний університет (розділ 2.3).

Савчук Наталія Вікторівна, кандидат економічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (розділ 2.7).

Сафонік Лідія Миколаївна, доктор філософських наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка (розділ 3.2).

Скринник Зоя Едуардівна, доктор філософських наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка (розділ 4.2).

Федорчук Оксана Анатоліївна, молодший науковий співробітник, Інститут обдарованої дитини НАПН України (розділ 2.5).

Шморгун Олександр Олександрович, кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник, Інститут всевітньої історії НАН України (розділ 4.3).

Наукове видання

МЕЛЬНИК Володимир Петрович,
КАРАСЬ Анатолій Феодосійович,
СКРИННИК Зоя Едуардівна
та інші

ПЕРЕТВОРЕННЯ БУТТЯ ЛЮДИНИ І СОЦІУМУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Монографія

За науковою редакцією
доктора філософських наук, професора
З. Е. Скринник
і доктора філософських наук, професора
А. Ф. Карася

Редактор *Уляна Крук*
Комп'ютерне верстання *Світлани Сенік*
Обкладинка *Ірини Чайки*

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 18,87. Тираж 100 пр. Зам.

Видавець та виготовлювач:
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.